

नगर व पारनेर तालुक्यातील मराठा व धनगर
समाजातील स्त्रियांचा दर्जा : तौलनिक
समाजशास्त्रीय अभ्यास

टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, पुणे अंतर्गत समाजशास्त्र विषयातील
विद्यावाचस्पती (पीएच.डी.) पदवीसाठी सादर
करण्यात आलेला प्रबंध

संशोधक
सुपेकर मनिषा पोपट

मार्गदर्शक
प्रा.डॉ.प्रशांत बनसोडे

सन : २०१७

मार्गदर्शकांचे प्रमाणपत्र

प्रमाणित करण्यात येते की, **सुपेकर मनीषा पोपट** यांनी टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, पुणे च्या सामाजिक विद्याशाखे अंतर्गत समाजशास्त्र या विषयाच्या विद्यावाचस्पती (Ph.D) या पदवीसाठी “नगर व पारनेर तालुक्यातील मराठा व धनगर समाजातील स्त्रियांचा दर्जा: तौलनिक समाजशास्त्रीय अभ्यास“ या विषयावरील शोधप्रबंधाचे काम माझ्या मार्गदर्शनाखाली पूर्ण केले आहे.

सदर शोधप्रबंधामध्ये त्यांनी नमुद केलेली माहिती व संशोधनात्मक विधाने हे माझ्या माहिती प्रमाणे बरोबर आहे.

दि. / /२०१७

ठिकाण :पुणे .

मार्गदर्शक

डॉ.प्रशांत बनसोडे

गोखले इन्स्टिट्युट, पुणे

प्रतिज्ञापत्र

मी सुपेकर मनिषा पोपट असे शपथपूर्वक लिहून देते की, “नगर व पारनेर तालुक्यातील मराठा व धनगर समाजातील स्त्रियांचा दर्जा: तौलनिक समाजशास्त्रीय अभ्यास“ या शोध प्रबंधातील सर्व माहिती मूळ संदर्भातून संकलीत केली असून तिचा योग्य त्या ठिकाणी तसा उल्लेख केलेला आहे. सदर माहितीचा या शोध प्रबंधाव्यतिरिक्त अन्यत्र कोठेही उपयोग केलेला नाही.

दि. / /२०१७

संशोधक विद्यार्थी

ठिकाण :पुणे .

(सुपेकर मनिषा पोपट)

ऋणनिर्देश

एखाद्या सामाजिक समस्येची उकल करणे त्या समस्येच्या मुळाशी जाणे हे काम अत्यंत कठिण असते. तथापि विविध सामाजिक समस्यांची उकल संशोधनाच्या माध्यमातून होत असते. “नगर व पारनेर तालुक्यातील मराठा व धनगर समाजातील स्त्रियांचा दर्जा : तौलनिक समाजशास्त्रीय अभ्यास ” अशी सामाजिक समस्या घेऊन संशोधनाचे काम करित असताना अनेक मान्यवरांची मदत झाली. त्यांचा ऋणनिर्देश आवश्यक आहे.गोखले इन्स्टिट्यूट मधील माझे मार्गदर्शक डॉ.प्रशांत बनसोडे यांचे मोलाचे मार्गदर्श मिळाल्यामुळे हा शोध प्रबंध पूर्ण करू शकले. टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठातील समाजशास्त्र विभाग प्रमुख प्रा.डॉ.विशाल जाधव तसेच डॉ.अशोक जाधव,डॉ.भाऊसाहेब मुळे, डॉ.राजमोहम्मद शेख, डॉ. भाऊसाहेब सोनवणे,प्रा. राजेंद्र मेहेत्रे व इतर प्राध्यापक सहकारी वर्ग यांचेही संशोधन कार्यात सहकार्य मिळालेले आहे. त्याबद्दल त्यांची मी ऋणी आहे.

संशोधन कार्य करत असताना विविध ग्रंथालयांना भेटी द्याव्या लागल्या त्यात टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठाचे ग्रंथालय, सी.एस.आर.डी.अहमदनगर येथील ग्रंथालय, गोखले अर्थशास्त्र संस्थेचे ग्रंथालय,न्यू आर्टस् कॉमर्स अँड सायन्स कॉलेज ग्रंथालय,अहमदनगर, श्री बाणेश्वर महाविद्यालय ग्रंथालय, बुच्हाणनगर, एकता कॉलेज,ग्रंथालय,अहमदनगर इ.सारख्या विविध संस्थांतील ग्रंथालयातील कर्मचाऱ्यांनी सहकार्य केल्याबद्दल मी त्यांची आभारी आहे. जिल्हा अधिकारी कार्यालय,जिल्हा सांख्यिकीय कार्यालय, महिला आर्थिक विकास महामंडळ,जिल्हा परिषद,अहमदनगर, सामाजिक संस्था, अहमदनगर येथील कार्यालयातील कर्मचाऱ्यांकडून नोंदी मिळविण्यासाठी बहुमोल सहकार्य मिळाले त्यांचेही आभार.

माझ्या कुटुंबाच्या सहकार्याशिवाय हे संशोधनाचे कार्य पूर्ण होऊ शकले नसते. मला प्रोत्साहन देणारे माझे वडील श्री.पोपट सुपेकर, माझे सासरे व सासू श्री.मच्छिंद्र जाधव व सौ.रक्मिणी जाधव, माझे पती डॉ.विजय जाधव, माझी मुले चि.आदित्य व कु.उत्कर्षा इ.आभार मानणे उचित नाही, परंतु या सर्वांच्या सहकार्यामुळे हे कार्य पूर्ण करू शकले. याची मला जाणिव आहे.

सौ.मनिषा पोपट सुपेकर

प्रकरण - पहिले

प्रस्तावना

प्रस्तुत प्रबंधामध्ये स्त्रियांचा दर्जा व सामाजिक बदल यांची सांगड घालत आहे. त्यामध्ये अहमदनगर जिल्हयातील दोन तालुके, नगर तालुक्यातील मराठा समाज व पारनेर तालुक्यातील धनगर समाजातील स्त्रियांच्या सामाजिक दर्जावरती अभ्यास आहे. कारण नगर तालुक्यामध्ये मराठा समाज मोठया प्रमाणात असल्यामुळे व पारनेर तालुक्यामध्ये धनगर समाज मोठया प्रमाणात असल्यामुळे मी हे दोन समुह घेतले आहेत. तसेच हे दोन्ही तालुके दुष्काळी भागात मोडतात. येथील शेती ही पावसाच्या पाण्यावर अवलंबून असल्यामुळे येथील लोकांची परिस्थिती सर्वसामान्य आहे. तसेच हा समाज सांस्कृतिकदृष्ट्या मागासलेला दिसून येतो. त्यामुळे या दोन समाजातील स्त्रियांचा सामाजिक दर्जाचा अभ्यास करणे महत्वाचे वाटते. अहमदनगर जिल्हा हा भौगोलिकदृष्ट्या महत्वाचा असून या जिल्हयात १४ तालुके आहेत. त्यामध्ये नगर तालुक्याची लोकसंख्या पंचवीस लाख पाच हजार आठशे बासष्ट एवढी आहे. व त्यामध्ये मराठा समाज हा मोठया प्रमाणात आहे. तर पारनेर तालुक्याची लोकसंख्या सत्तावीस लाख चार हजार एकशे सदुसष्ट एवढी आहे. या तालुक्यात धनगर समाजाची लोकसंख्या जास्त आहे. तसेच दोन्ही तालुक्यांच्या लोकसंख्येचे प्रमाण जवळ जवळ सारखेच आहे. व त्यामध्ये स्त्रियांचे प्रमाण नगर तालुक्यापेक्षा पारनेर तालुक्यात जास्त आहे.

१.१ स्त्रियांचा सद्यस्थितीतील दर्जा

प्रस्तुत अभ्यास हा नगर व पारनेर तालुक्यातील मराठा व धनगर समाजातील स्त्रियांचा दर्जा यांचा समाजशास्त्रीय दृष्टीकोनातून अभ्यास आहे. या अभ्यासामध्ये स्त्रियांचा सामाजिक दर्जा पुरुष सत्ताक मानसिकता, स्त्रियांची पिळवणूक व स्त्रियांचे बदलते स्वरूप या घटकांवरचा अभ्यास आहे. कारण आज आपण पाहतो की, आपल्या भारत देशामध्ये पुरुषप्रधान संस्कृती आहे. या संस्कृतीमुळे स्त्रियांना आज कुटुंबात व समाजात अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागत आहे. त्या समस्या म्हणजे स्त्रियांना कुटुंबात एखादी वस्तु खरेदी करावयाची असेले तर तिला विचारले जात नाही. जर ती सुशिक्षित असेल घरातील मंडळींना तिला आर्थिक उत्पन्नात मदत करण्याची इच्छा असेल तर कुटुंबातून अगोदर परवानगी घ्यावी लागते. तसेच वैयक्तिक खर्च करण्यासाठी सुध्दा कुटुंबातून पतीला किंवा घरातील कर्त्या व्यक्तीला पैसे मागावे लागतात. तसेच

त्यांच्या आरोग्याच्या बाबतीत म्हटले तरी सुध्दा त्यांच्या लाभ घेण्यासाठी घरातील मंडळींनाच विचारावे लागते. शिक्षणाच्या बाबतीत म्हटले तर आपल्या मुलांना कोणत्या शाळेत टाकायचे? मुलीला कोणत्या शाळेत टाकायचे? हा निर्णयही पुरुष लोक घेतात. लग्नाच्या बाबतीत म्हटले तर मुलींना पाहिजे तो जाडीदार निवडण्यास त्यांना पुरुष लोक परवानगी देत नाहीत. अशा प्रकारे पुरुषप्रधान संस्कृती असल्यामुळे तोंड द्यावे लागते

जसजसा समाजाचा विकास होत आहे. तसतशा स्त्रियांच्या समस्या वाढत चालल्या आहेत. आज सरकार स्त्रियांच्या या समस्या दूर करण्याचा प्रयत्न करीत आहेत. तरी सुध्दा स्त्रियांच्या या समस्या कमी होत नाहीत. त्यासाठी मी माझ्या संशोधनासाठी स्त्रियांवरती अभ्यास करण्याचे ठरविले. त्यामध्ये नगर तालुक्यात मराठा समाज जास्त आहे. एकंतदरीत नगर तालुक्यात अनेक जातीचे लोक राहत आहेत. परंतु मराठा समाज हा अभ्यासाच्या दृष्टीने मला योग्य वाटला. कारण संशोधन करताना प्रत्येक विद्यार्थी हा कुठल्याही एका समाजावर संशोधन करत असतो. परंतु मराठा समाजातील स्त्रियांना कायम दुय्यम दर्जा मिळत गेला आहे. आजच्या या आधुनिक जगात स्त्री ही पुरुषांच्या खांदयाला खांदा लावून आर्थिक उत्पन्नात मदत करताना आपल्याला दिसते. परंतु तरीही घरातील सर्व कौटुंबिक जबाबदा-या पाहूनच नोकरी करत असलेली दिसून येते. तरीही आर्थिक स्वातंत्र्य मात्र तिला मिळत नसलेले दिसून येते. त्याचप्रमाणे पारनेर तालुक्यात धनगर समाज हा मोठयाप्रमाणात आहे. हा समाज भटक्या स्वरूपाचा आहे. यांचा व्यवसाय हा मेंढयापाळणे, घोंगडया विनवणे असा असतो. त्यांची शेती घरेही मूळ गावी असतात. परंतु हे लोक वर्षातून सहा महिने बाहेरगावी मेंढया चारण्यास घेऊन जातात. तर सहा महिने आपल्या गावी येऊन शेती करतात. कारण त्यांची शेती ही पावसावर अवलंबून असल्यामुळे पाण्याचे प्रमाण कमी झाले की, ते बाहेरगावी जातात. त्यांच्याबरोबर त्यांच्या स्त्रियाही असतात. व त्या पुरुषांच्या बरोबरीने काम करतात. तरीही त्यांना आर्थिक निर्णयात मात्र सामिल करून घेतले जात नाही म्हणजे त्यांच्याही समस्या मराठा समाजातील स्त्रियांसारेख्या असतात. त्यांचे शिक्षणाचे प्रमाण खूप अल्प असते. त्यामुळे त्यांचा विकास होत नाही. हा समाज नागरी समाज अलिप्त असतो. परिस्थितीने हे लोक खूप श्रीमंत आहेत. तसेच ते कष्टाळु काटक आहेत परंतु त्यांच्या पेहरावावरून आपल्याला तो समाज गरीब असल्याचा दिसतो. परंतु ते मराठा समाजपेक्षाही त्यांच्याकडे धनसंपत्ती जास्त असलेली दिसून येते. त्यांच्या स्त्रिया या पुरुषांच्या बरोबरीने कामे करतात. आर्थिक उत्पन्नात

पुरुषांच्या बरोबरीने हातभार लावतात. परंतु त्या कुटुंबामध्ये आर्थिक निर्णय घेण्यास तसेच सामाजिक शैक्षणिक या घटकांपासून वंचित ठेवले जाते अशा प्रकार मराठा समाजातील स्त्रिया व धनगर समाजातील स्त्रिया यांच्या समस्या एकाच प्रकारच्या आहेत. जरी हा समाज वेगवेगळ्या प्रकारचे जीवन जगत असला तरीही त्यांच्या समस्या मात्र एकच आहेत. दोन्ही समाजातील स्त्रियांना कुटुंबात दुय्यम दर्जा असलेला दिसून येतो. सरकारने स्त्रियांसाठी त्यांच्या हक्कासाठी अनेक उपाययोजना आखल्या त्यांच्या आरोग्यासाठी तसेच राजकीय क्षेत्रात ३३ टक्के आरक्षण दिले आहे. तरीसुद्धा त्या क्षेत्रामध्ये हे प्रमाण खूप कमी आहे. जेथे स्त्रिया राजकीय क्षेत्रात असतात. तेथेही त्यांना आपला निर्णय स्वतः घेता येत नाही पुरुष मंडळींच्या निर्णयानुसारच राजकीय गाडा चालवावा लागतो. आरोग्याच्या बाबतीत म्हटले तर धनगर समाजातील स्त्रिया या अशिक्षित असल्यामुळे आणि भटकंती असल्यामुळे या सेवापासून वंचित राहतात. एकंदरीतच दोन्ही समाजातील समस्या या सारख्याच प्रकारच्या आहेत. म्हणजेच दोन्ही समाजातील स्त्रियांना कौटुंबिक, आर्थिक, सामाजिक क्षेत्रात दुय्यम स्थान असलेले दिसते हे दुय्यम स्थान असण्याची कारणे कोणती आहेत. तसेच धनगर समाज व मराठा समाजातील स्त्रिया या कोणत्या घटकात पुढारलेल्या आहेत. हे पाहण्यासाठी मी हा विषय निवडला. व त्यातून त्यांच्या समस्यापर्यंत पोहचण्याचा प्रयत्न केला आहे.

प्रस्तुत प्रकरणामध्ये स्त्रियांच्या सामाजिक दर्जाविषयी ज्या ज्या अभ्यासकांनी समाजशास्त्रीय विश्लेषण केले आहे. त्यांच्या अभ्यासाचा चिकित्सक आढावा घेण्याचा प्रयत्न केला आहे. मध्ययुगीन काळात स्त्रियांचे स्थान कसे घसरत गेले १९व्या शतकात महिलांची स्थिती सुधारण्याचा प्रयत्न समाजसुधारकांनी केला. त्यांचा उहापोह या प्रकरणात केलेला दिसून येतो. तसेच स्वातंत्र्यपूर्व काळात महिलांसाठी कायदे व समान दर्जासाठी केलेल्या काही तरतुदींचे विश्लेषण या प्रकरणात केलेले आहे. आधुनिक काळात, समाजात स्त्रियांना मिळालेले कनिष्ठ स्थान आणि त्यांची बदलती भूमिका याबाबत आपण खूप ऐकत असतो. समाजात महिलांची कोणती स्थिती आहे हे जाणून घ्यावयाचे असेल तर, त्यांच्याशी कशाप्रकारे व्यवहार केला जातो, त्यांना समाजात कशाप्रकारे वागणूक दिली जाते हे पाहणे आवश्यक ठरते.

१.२ भारतीय महिलांचे स्थान

खालील भागात स्त्रियांच्या बदलत्या दर्जाचे स्वरूप स्पष्ट केले आहे. स्त्रियांचा दर्जा हा उत्तरोत्तर कालखंडात बदलत गेलेला दिसून येतो.

दर्जा, स्थान व भूमिका :

दर्जा - “समाजशास्त्रीय दृष्ट्या दर्जा म्हणजे एखाद्या विशिष्ट समाजव्यवस्थेत काही विशिष्ट व्यक्तिला समाजात असलेले स्थान होय.”

१. राल्फ लिंटन - “कोणत्याही व्यक्तिला समाजव्यवस्थेत विवक्षित काळी जे स्थान असते त्या स्थानाला दर्जा म्हणतात.”

२. टॉलकॉट पार्सन : भूमिकेचा स्थानात्मक पैलू म्हणजे दर्जा होय.

३. लॅपिअरच्या मते व्यक्तित्वाच्या समाजामधील स्थानास सामान्यपणे दर्जा मानले जाते.

भूमिका - १. लिंटन : “दर्जा व पदाचे क्रियाशिल स्वरूप म्हणजे भूमिका.”

२. मार्फीच्या मते “व्यक्तिकडून पार पाडले जाणारे सामाजिक कार्य म्हणजे त्यांची भूमिका होय.”

दर्जा व भूमिका यांच्यामध्ये अविभाज्य संबंध असतो. एका विशिष्ट स्थानाच्या संदर्भात व्यक्तिला जे इतरांकडून प्राप्त होते. त्या हक्कांना उद्देशून दर्जा ही संज्ञा वापरली जाते. त्याचवेळी त्या स्थानाच्या संदर्भात व्यक्तित्वाचे जे पार पाडावयाचे कर्तव्य असते. त्यांना उद्देशून भूमिका ही संज्ञा समाजशास्त्रामध्ये वापरली जाते. जो दर्जा व्यक्तिला जन्माने प्राप्त होतो. त्याला अर्पित दर्जा म्हणतात. पण जो दर्जा व्यक्ती स्वतःच्या गुणांवर कौशल्यावर मिळवते. त्यास अर्जित दर्जा म्हणतात. उदा. माता हे सामाजिक स्थान आहे. त्या स्थानाचा दर्जा म्हणजे आपल्याने तिला विशिष्ट मान देणे व इतरांनी तिचा अपत्यावरचा अधिकार मान्य करणे पण त्याचबरोबर माता ही भूमिका म्हणजे तिने आपल्या अपत्यांचे सुख सुरक्षा आणि काळजी घेणे, खाऊ पिऊ घालणे या बाबींचा समावेश होतो. म्हणजेच स्थानाच्या संदर्भात हक्क आणि कर्तव्यांचा विचार करता येत नाही.

जसजसा समाजाचा विकास होतो तशाच प्रमाणात स्त्रियांच्या समस्या वाढत असताना दिसत आहेत. स्त्रियांच्या या सामाजिक दर्जात बदल झालेला आहे. आपल्या भारतीय संस्कृतीला फार मोठी प्राचीन परंपरा आहे. आणि संस्कृती ही अखंड राहिलेली आहे. आज स्त्रिया या पुरुषांच्या खांद्याला खांद्या लावून प्रत्येक क्षेत्रात वावरत असल्या तरी देखील समाजात स्त्रीला असणाऱ्या स्थानानुसार

कर्तव्य जबाबदाऱ्या पार पाडव्या लागतात. व वेगवेगळ्या वेळी तिला वेगवेगळ्या भूमिकाही पार पाडव्या लागतात. यातच आपल्याला स्त्रियांचा दर्जा दुय्यम असलेला दिसतो. याउलट परिस्थिती ही वैदिक काळात होती कारण वैदिक काळात स्त्रियांना धार्मिक, वैवाहिक व कौटुंबिक जीवना तिला उच्च दर्जा होता. परंतु उत्तर वैदिक कालखंडात स्त्रियांच्या सामाजिक दर्जात बरेच बदल झालेले दिसून आले. वैदिक काळात शिक्षणात स्वातंत्र्य होते. विवाह करताना स्वतःचा जोडिदार निवडण्यास त्यांना स्वातंत्र्य होते, विधवा पुनर्विवाहास त्यांना मान्यता दिली जात असे. परंतु उत्तर वैदिक कालखंडात मात्र स्त्रियांच्या दर्जात बदल झालेला दिसून येतो. मनुने स्त्रियांना आणखीणच बंधनात अडकविले होते. बौध्द काळात स्त्रियांच्या सामाजिक दर्जात बदल झालेले दिसतात. स्त्रियांना धार्मिक बाबतीत समानता दिली गेली. तसेच शैक्षणिक व सांस्कृतिक क्षेत्रात मानाचे स्थान होते. मध्ययुगीन काळात पडदानशिल पध्दत आली व हुंडा पध्दत रुढ झाली. म्हणजेच या कालखंडात स्त्रियांची स्थिती उत्तरोत्तर खालावत होती.

वैदिक कालखंडात (इ.पू.६०० पर्यंत) स्त्रियांचा दर्जा चांगला जवळ जवळ पुरुषांच्या बरोबरीचा होता. हे आपण पाहिलेच आहे. त्यांना उपनयनाचा, शिक्षणाचा, प्रौढ विवाहाचा, स्वयंवराचा, प्रेम विवाहाचा, सामाजिक कार्यात पुरुषांच्या बरोबरीने भाग घेण्याचा, बौध्दिक वादविवाद, पुरुष विद्वानांशी चर्चा करण्याचा, विधवा पुनर्विवाहाचा व नियोजनाचा होता. या काळात एक विवाहाची प्रथा आदर्श मानली जात होती. स्त्रियांचा बाल विवाह होत नसे, स्वतःच्या पसंतीनी जोडीदार निवडला जात असे त्यामुळे सुखी कुटुंब, सुखी स्त्री व वैवाहिक जीवन अशी सर्वसाधारण स्थिती होती.

पण बदलत्या काळाच्या ओघात विविध कारणांशी समाजातील मूल्यांत बदल होत गेले. सूत्रे महत्वाची व प्रारंभीक व उत्तर स्मृती काळ व धार्मिक कर्मकांडांना महत्त्व येत गेले. आर्य हे अनार्य स्त्रीयांशी विवाह करत पण त्यांना वैदिक मंत्रोच्चार निट जमत नसे व सरसकट सर्व स्त्रियांना धार्मिक हक्क नाकारले गेले. पुरुषांचे महत्त्व वाढत असताना जातीतीलच पुरुष हवा याचे काटेकार निर्बंध घातले गेले. कुलवान व वेदसंपन्न पुरुष मिळावा म्हणून अशा पुरुषांना वर दक्षिणा म्हणजे हुंडा देण्याची प्रथा निर्माण झाली. वंश शुध्दतेसाठी आंतरविवाहाबरोबरच बालविवाहाची प्रथा व जेष्ठ कुमारीची विवाहाची प्रथा वाढत गेली यामुळे स्त्रियांच्या पती निवडण्याच्या

स्वातंत्र्यावर कडक मर्यादा आल्या. यातूनच स्त्रियांचे स्वातंत्र्य नष्ट झाले. स्त्रियांचा उपनयनाचा व शिक्षणाचा हक्क केव्हाच गळून पडला.

‘जस जशी शेती स्थिर होऊ लागली तसतसे अधिक कामासाठी अधिक मुलांसाठी उपयुक्त साधन म्हणून स्त्रीकडे पाहण्यात येऊ लागले. अष्टपुत्र सौभाग्यवती भव या म्हणीतूनच चूल आणि मूल हे तिचे कार्यक्षेत्र. घरच तिचे विश्व आहे हे तिच्यावर बिंबावण्यात आले. पुरुषप्रधान संस्कृती आपले हक्क गाजवू लागले. स्त्रीला बालपणी ,पिता, तरुणपणी पती व म्हतारपणी पुत्र सांभाळतात. मुलगाच हवा यासाठी बहुपत्नीत्वाची प्रथा बळावत जाऊ लागली व चार भिंतींच्या आत स्वातंत्र्य गमावून स्त्रिया सवतीबरोबरच जीवन जगू लागल्या. यातच पुरुषांना अनेक विवाह करण्याची परवानगी दिल्याने स्त्रीचे स्थान गौण झालेच पण त्याला विरोध केला तर तिला परित्याक्तेचे जीवन वाटायला येईल म्हणून ती शरणागत पण सौभाग्यवती म्हणून जगू लागली. यातच मध्ययुगीन काळात पध्दत रुढ झाली. तसेच कुणब्यांमध्ये पटविवाह व्हायचा तसेच त्यांच्याकडे शेतीचे प्रमाण मोठयाप्रमाणात असायचे. आणि शेती कसण्यासाठी घरातील जास्त व्यक्तींची गरज लागायची त्यामुळे एका दामपत्याला जास्त मुले होऊ दिली जात असे. त्यामुळे स्त्री ही पूर्णपणे घरातच गुंतून राहायची. शिवाय त्या स्त्रियां त्यांचे क्षेत्र जरी चुल आणि मुल असले तरी त्यांच्यावर मोठयाप्रमाणात बंधने ही लादलेली असायची. उदा. त्यांना घरामध्ये मोठया व्यक्तींसमोर नाकापर्यंत पदर घ्यावा लागत असे. तसेच कपाळी मोठया अकाराचे म्हणजे कपाळावर उठून दिसेल अशा पध्दतीचे गोल कुंकु लावण्याची पध्दती होती. त्यांना समाजकार्यात कोणताही निर्णय घेण्याची परवानगी नसायची. मात्र त्यामध्ये सहभागी होण्याचा अधिकार मात्र त्यांना होता. स्त्रीने समाजात कसे बसावे ? कसे उठावे? कसे चालावे? अशी दैनंदिन आचरणाविषयीही शास्त्रकारांनी बारीक सारीक असंख्य नियमावली तयार केली. स्त्रीने जेवण करताना मोठया व्यक्तींच्या नंतर जेवावे. हसताना तोंडावर पडदा किंवा हात ठेवून हसावे. वाद घालू नये, पती पेक्षा उंच आसनावर बसू नये वस्त्र परिधान करताना ते घोटयापर्यंत परिधान करावे. अशा प्रकारची बंधने स्त्रीवर टाकल्यामुळे स्त्रीला समाजात दुय्यम दर्जा मिळाला गेला आहे.

अशाच प्रकारे धनगर समाजातही तशीच परिस्थिती असलेली आपल्याला दिसून येते. धनगर समाजातील लोक भटकंती करून ते आपला उदरनिर्वाह करत असतात. धनगरांमध्येही स्त्रियांनाही बरीच बंधने त्यांच्यावर लादलेली होती. या स्त्रियांना शैक्षणिक, सामाजिक, आर्थिक,

क्षेत्रापासून दुर ठेवलेले दिसून येते. त्यांनाही चुल आणि मूल तेवढ्या क्षेत्रापुरते मर्यादित होते. त्यांचा जो पारंपरीक व्यवसाय आहे तोच ते पुढे चालु ठेवतात. घरातील सर्व कामे स्त्रियांनी करायची आणि पुरुषांनी घराबाहेरील सर्व कामे करायची परंतु स्त्रीयांना त्यांच्या बरोबर गावोगावी घोड्याच्या पाठीवर आपले बिराड घेऊन हिंडावे लागे. अशा प्रकारे धनगर स्त्रियांचाही दुय्यम दर्जा असलेला आपल्याला दिसून येतो.

१.३ सामाजिक सुधारणेच्या कालखंडात महिलांचे स्थान

१९ व्या शतकात महिलांची स्थिती सुधाण्यासाठी समाजसुधारकांनी प्रयत्न करून वाईट चालीरिती विरोधी पाऊल उचललेले व अमानुष प्रथा दूर करण्याचा प्रयत्न केला. भारतीय इतिहासातील ब्रिटिशांचे भारतात आगमन ते भारताला स्वातंत्र्य मिळेपर्यंतच्या कालखंडाला प्रबोधनाचा कालखंड असे म्हणतात. या कालखंडात स्त्रियांचे विश्व हे चार भिंतीतच कोंडून राहिले होते. परंतु सामाजिक कार्यकर्त्यांनी त्या विरुद्ध आवाज उठविला व सतीप्रथा, बाल विवाह, पुनर्विवाह अशा अमानुष प्रथा दूर करण्याचा प्रयत्न केला तसेच, पुरुषांच्या बरोबरीने त्यांना शिक्षण देण्यास सुरुवात केली व याच कालखंडात काही स्त्री समाजसुधारकही होऊन गेल्या. त्या म्हणजे भीमाबाई होळकर, अहिल्याबाई होळकर, जिजाबाई, राणी लक्ष्मीबाई अशा अनेक स्त्रियांचे कार्य हे महान होते. त्या कर्तबगार स्त्रिया असलेल्या आपणास दिसून येतात.

महाराष्ट्राचा पुरातन इतिहास पाहिला तर मानवाचे अस्तित्व या भूमिवर दोन अडिच लाख वर्षांपूर्वीच होते असे म्हणतात. त्या काळातील मानव हा शिकारी मानव होता. व तो टोळ्या करून शिकारीच्या शोधात होता. नंतर तो हळूहळू टोळ्या करून स्थिर होऊ लागला. परंतु सगळेच स्थिर न राहता काही भटकंती स्वरूपात राहू लागले. मग हळुहळू माणसाळता येऊ शकतील अशा खादय पशुंची निवड करत त्यांच्या जीवन उपयोगासाठी म्हणजे शेळ्या मेढ्या, गायी, म्हशी, डुकरे यासारखे प्राणी व पक्षी पाळण्यास सुरुवात केली. म्हणजे शिकारी संस्कृती, पशुपालन मानवाची बनली व काही लोक शेतीकडे वळाले. काही पशुपालनास चिटकून राहिले. त्यामुळे भारतात दोन संस्कृत्या निर्माण झाल्या. एक मूळ पशुपालकांची तर दुसरी कृषी संस्कृती पशुपालकांतही धनगर गोपाल हे कोणते पशु पाळले जातात. यावरून भेद पडले. यामध्ये शेती संस्कृतीचा जन्मही गोपाळ मेंढपाळामधीलच लोकांनी घातला. मेंढपाळ करणा-या लोकांना धनगर असे समजू लागले व ते भटकंती करू लागले व शेतकरी लोक स्थिर झाले. धनगर समाजाचे जीवन निसर्गाशी अधिक

जवळचे असते. याचे बव्हंशी जीवन हे खुल्या आभाळाखाली माळरानावर व डोंगर द-यात असते. कृत्रीमपणाचा या जगाला सोस नसतो. त्यांना निसर्गाशी सतत झुंज द्यावी लागते. पशुंना पशुत्व रानटी श्वापदे यापासून सतत संरक्षण द्यावे लागत असल्याने त्यांना लढवय्येपणाची उर्मी असते. शरीराने काटक धाडशी व चपळ असतात. हे त्यामुळेच पुरातकाळी जेव्हा शेती ही बाल्यावस्थेत होती. जगभर ज्या गणसत्ता राजसत्ता बनल्या त्या याच समाजात त्यांच्या भटकंतीमुळे अनेक प्रदेश तळहाताच्या रेषाप्रमाणे तोंडपाठ असल्याने अगदी आजतगायत पर्यंत सैन्यांच्या वेगवान हालचालीसाठी चोरवाटा दाखवायचे काम याच समाजाने केले. भटकंतीमुळे या लोकांचा संबंध नागरी जीवनाशी येत नाही. ते एकएकटे मेंढपाळ कुटुंब मेंढरासह भटकंती करत असल्याने त्यांचा जनसंवाद व संपर्कही अत्यल्प असतो. यामुळे हे लोक नागर समाज समाजशी संवाद साधताना बुजरे असतात. संकोची असतात. यांना स्थिर समाजही सामावून घेण्याचा प्रयत्न करत नाही. कारण मूळात यांची जीवनशैली भिन्न स्वरूपाची आहे. यांच्या धर्मश्रद्धा साध्याभोळ्या व प्राथमिक स्वरूपाच्या असतात. धनगराची आदिम दैवते ही डोंगर पर्वत, नद्या पाषाणातून साकारलेली आहे. महाराष्ट्रातील धनगराचे दैवत, विठ्ठल खंडोबा, ज्योतिबा, धुळोबा, विरोबा, इ. इतिहासात होऊन गेलेल्या धनगरांची पराक्रमी पूर्वज. धनगर हे वीर योद्ध्याची स्मारके उभारत असत. शिव हा धनगरांचा सर्वोच्च देव.

. धनगराच्या जीवन व्यवसायाचा गाभा म्हणजे मेंढरांचे कळप घेऊन त्यांना चारण्यासाठी रानोमाळ भटकून जमल्यास अर्धेवेळ व तीही पावसाळयात शेती करणे. धनगराच्या वसाहती पुर्वापार नागरी सामाजापासून दुर असलेल्या आपल्याला दिसतात. त्याही दुष्काळी भागात. जेथे पूर्वी शेतीच नसल्याने विपुल माळराने व डोंगर शेळ्या मेंढयांसाठी चारायला उपलब्ध होते. आजही अशाच ठिकाणी दुष्काळी भागात त्यांच्या वसाहती आपल्याला दिसतात. त्यांची घरे ही अत्यंत साधी व गरजेपुत्या बांधलेली असत. त्या घरांना वाडे म्हणतात. त्यांची मनोरंजनाची साधने म्हणजे ओव्या गाणे. या ओव्यामध्ये आपला इतिहास व धर्म भावना मौखिक पध्दतीने गात नाचत सांगणे. ही पध्दत आपल्या दुस-या समाजात दिसत नाही. धनगरी ओव्या हा स्वतंत्र केवळ धनगरांचा मौलिक ठेवा व सांस्कृति/साहित्यीक पध्दत आहे. खंडोबा विठोबा ही मूळ धनगरांची दैवते अन्य समाजानेही स्वीकारली असली तरी धनगरांची उपासना पध्दती ही स्वतंत्र आहे. या देवतांच्या जत्रेला धनगरच असतात. पाषाणांनाही देवता म्हणून पुजले जाते. धनगराचे पुजारी

त्यांच्यातूनच आलेले असतात. जत्रात मेंढया बोकडाचे बळी मोठयाप्रमाणावर दिले जातात. यावेळेस ओवी गायन व गजी नृत्य होते.

१.४ मराठा समाजातील महिलांची सद्यस्थिती

मराठा समाजातील आणि धनगर समाजातील महिलांची स्थिती जवळ जवळ सारख्याच स्वरूपाची आहे. मराठा समाजातील स्त्री ही धनगर समाजातील स्त्री सारखी भटक्या स्वरूपाची नसली तरी देखील आताच्या या आधुनिक जगातील स्त्री ही आपल्या पतीबरोबर बाहेर नोकरी करते. तसेच काही स्त्रीया या गृहिणी असल्या तरी त्या घरबसल्या काही ना काही कामधंदा करून आपल्या घर खर्चात भर टाकण्याचा प्रयत्न करतात. तरी ही त्या स्त्रिया घरातील सर्व जाबाबदाऱ्या पार पाडून तिला घरच्यांची नोकरी करण्यास संमती मिळतेच असे नाही तिला आपल्या कुटुंबातील ज्या व्यक्ती मोठया असतील म्हणजे प्रत्येक कुटुंबात एक व्यक्ती कुटुंबप्रमुख असते त्यांना अगोदर विचारावे लागते.

मराठा समाजातील स्त्री ही अशिक्षित असो वा नोकरी करत असो वा नसो परंतु तिला दुय्यम स्थान आजही समाजात दिलेले आपल्याला दिसून येते. आजही समाजात पुरुषप्रधान संस्कृती असेलेली दिसून येते. अजुनही कुटुंबात तिला महत्वाचे निर्णय घेऊ दिले जात नाही. अजुनही त्यांच्या वैयक्तिक मतांचा विचार मांडता येत नाही. त्यांच्या वैयक्तिक गरजांचा विचार केला जात नाही. परंतु आता हे चित्र आधुनिकतेमुळे हळू-हळू बदलू लागले आहे. परंतु ग्रामीण भागातील स्त्रिया हया मोलमजुरी करून आलेला जो पैसा आहे तो नवऱ्याच्या ताब्यात देऊन मोकळया होतात. कारण आजही आपल्या देशात पुरुषप्रधान संस्कृती आहे. त्याचे पालन अजुनही स्त्रिया मोठयाप्रमाणावर करताना दिसतात.

१.५ धनगर समाजातील महिलांची सद्यस्थिती

धनगर समाजाच्या आणि मराठा समाजाच्या इतिहासानंतर त्यातील महिलांचा दर्जा यांचा विचार करणे गेजेचे वाटते. धनगर समाजात महिलांना कशा प्रकारे स्थान आहे हे लक्षात घेणे आवश्यक आहे.

धनगर लोक हे भटक्या जमातीत येतात. हे लोक मेंढया व गायी यांच्या बरोबर पर्वतीय प्रदेशात जंगलात एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी वास्तव्य करत फिरतात ते सर्व कुटुंब बरोबर घेऊन वास्तव्य करत असतात. त्यामुळे महिला देखील त्यांच्यासोबत जंगलात पर्वतीय प्रदेशात

जातात त्यामुळे असेल त्या परिस्थितीत हया महिला राहतात व काम करतात महिला घरातील काम करून मेंढयांना घेऊन पर्वतावर किंवा जंगलात चरायला घेवून जातात तसेच त्या मेंढयांच्या कळपावबरोबर त्या कायम राहतात. धनगर महिला यांचे शिक्षणाचे प्रमाण कमी आहे त्यांच्यात निरक्षरपणाचे प्रमाण जास्त आहे. त्यामुळे त्यांचा सामाजिक क्षेत्रात कौटुंबिक घटकांत सहभाग कमी आहे. तसेच धनगर समाजात महिलांच्या मताचा किंवा त्यांच्या सहाभाग यांचा विचार केला जात नाही. त्यामुळे महिलांच्या समस्यांकडे दुर्लक्ष केले जाते. व त्यांमळे त्यांचा विकास खुंटतो. व अनेक समस्या निर्माण होतात. पूर्वीपासून चालत आलेला मेंढपाळ किंवा लोकरीचे घोंगडया विणनारे समाज आपला व्यवसाय जंगलातील तसेच डोंगरदऱ्यातील भटकंती यामुळे हे प्रमाण दिवसेंदिवस कमी होऊ लागले आहे. हे लोक एका ठिकाणी कायम स्वरुपाचे वास्तव्य करू लागलेली आहेत. त्यांचा जो काही व्यवसाय आहे तोच ते करत आहेत. व त्याबरोबर अनेक व्यवसाय ते करू लागले आहे. महिलांबाबत देखील बदल होताना दिसून येतात पण हे बदल फार मोठया स्वरुपाचे नाही तर ते थोडे फार आहे. महिलांना पूर्वी मेंढयांना चराईसाठी घेवून जावे लागत असे पण आता त्यांचे प्रमाण कमी होऊन महिला इतरांच्या शेतीवर मजुरी करू लागल्या आहेत. छोटे छोटे व्यवसाय सुरू करू लागल्या आहेत. म्हणजेच त्यांचे भटकंतीचे प्रमाण कमी होवून ते एका ठिकाणी स्थायिक होऊन राहत आहेत. महिलांमध्ये या जागतिक आधिनिकतेमुळे शिक्षणाचे महत्त्व पटू लागले आहे व त्यांच्या शिक्षणाचे थोडे प्रमाण वाढू लागले आहे. आणि सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे ते त्यांच्या मुलांना शाळेत पाठवतात पूर्वी मेंढया घेऊन ठिकठिकाणी वास्तव्य करावे लागत असे त्यावेळी कुटुंबाबरोबर असायचे त्यावेळी मुलांना कुठे शाळेत पाठवणार नाही शिकून तो मुलगा काय करणार असा या लोकांचा समज असायचा आता त्याचे प्रमाण थोडे कमी झालेले आहे असे दिसून येते आपल्या देशात अनेक नवनवीन तंत्रज्ञानाचा शोध लागत आहे. लोकांच्या विकासाच्या दृष्टीने अनेक सुविधा, योजना निघत आहेत तसेच महिलांचा विकास होण्यासाठी अनेक सुविधा उपलब्ध केल्या जात आहेत जसे की आरोग्याच्या सुविधा दिल्या जात आहेत. तरी पण या धनगर समाजात महिलांचा म्हणावा तसा विकास झालेला नाही. तशाच प्रकारे धनगर समाजातील स्त्रीयाची परिस्थिती आहे. या समाजातील महिलांना वैयक्तिक व कौटुंबिक समस्या निर्माण होतात व त्याचे परिणाम महिलांच्या जीवनमानावर होतात कारण समाजात जास्त पुरुषप्रधान संस्कृती आहे त्यामुळे या महिलांच्या कुठल्याच गोष्टींचा विचार केला जात नाही. तसेच त्यांच्या

वैयक्तिक मतांचा, वैयक्तिक हक्कांचा, गरजांचा विचार घेतला जात नाही. या समाजात महिलांचे लग्न फार लवकर लावण्याची पध्दत आहे. असे दिसून आले. करण यांच्यामध्ये शिक्षणाचे प्रमाण कमी असल्यामुळे यांचे काय महत्व आहे हे माहित नसल्यामुळे लवकर लग्न करण्याचे प्रमाण जास्त आहे. तसेच या समाजातील महिलांचे शिक्षणाचे प्रमाण म्हणावे तसे जास्त नाही या समाजातील महीला प्राथमिक व माध्यमिक शिक्षण इथपर्यंतच शिक्षण घेण्यास पाठवत नाही किंवा त्यांचे लग्न होते. आणि लग्नानंतर त्या स्त्रीला कोणी शिकू देत नाही त्यामुळे या महिलांचे शिक्षणाचे प्रमाण कमी आहे. या समाजात घेतले जाणारे निर्णय हे घरातील मोठया व्यक्तीनी किंवा पुरुषांनीच घेतले पाहिजे असे या समाजामध्ये आहे. यात स्त्रियांचा सहभाग दिसून येत नाही. अशा प्रकारे मराठा व धनगर समाजातील महिलांना वैयक्तिक व कौटुंबिक घटकात दुय्यम स्थान आहे.

१.६ मराठा व धनगर समाजातील स्त्रियांचे हक्क

यामध्ये १९६७ मध्ये प्रस्तुत झालेले स्त्रियांविरुद्ध होणा-या सर्व प्रकारच्या भेदभावाच्या निर्मुलनासाठीचे घोषणापत्र होते यामध्ये स्त्रियांना वास्तवात आणि कायद्यात सर्व ठिकाणी समानता मिळावी समानतेचा विचार हा फक्त नागरी आणि राजकिय हक्कांबाबत सीमित न राहता तो शिक्षण,रोजगार आणि आरोग्यसारख्या क्षेत्रातसुध्दा दिसला पाहिजे अशी मांडणी केली.

१९७५ हे आंतरराष्ट्रीय महिला वर्ष म्हणून जाहिर केले या सुमारास स्त्रियांपुढील अडथळे दुर होऊन स्त्रियांनी सार्वजनिक जीवनात तसेच निर्णय प्रक्रियेत सहभागी होण्याच्या दृष्टीने संयुक्त राष्ट्रांनी काही पावले उचलली स्त्रियांवरील अत्याचार हे मानवी हक्कांचे उल्लंघन आहे.असे स्पष्टपणे मांडणारी सीडॉ करारनाम्यावरील १९ वी शिफारस १९९२ मध्ये आली (सीडॉ म्हणजे स्त्रियांच्या हक्कांचा जाहिरनामा) स्त्रियांवर होणा-या विविध प्रकारच्या अत्याचाराची दखल यात घेण्यात आली. अत्याचाराला सामोरं जावं लागल्याने स्त्रियांना अनेक हक्कांपासून वंचित राहवे लागते जगण्याचा हक्क, छळ वा अपमानास्पद वागणूकीपासून संरक्षणाचा हक्क,स्वातंत्र्य व सुरक्षिततेचा हक्क कायदानुसार समान संरक्षणाचा कामाचा अधिकार अशा अनेक मुलभुत अधिका-यांचे हिंसाचारामुळे उल्लंघन होते. याची स्पष्ट दखल घेतली गेली खासगी आणि सार्वजनिक ठिकाणी होणा-या हिंसाचाराचा यात समावेश केला गेला आणि संबंधीत राष्ट्रांनी हिंसाचाराच्या प्रतिबंधासाठी आवश्यक ते उपाय योजण्याची गरज व्यक्त केली गेली.

१.७ मराठा व धनगर स्त्रियांची सामाजिक परिस्थिती

नगर तालुक्यातील स्त्रीया सार्वजनिक ठिकाणी तसेच गावातील कार्यक्रमात सहभागी होण्याचे प्रमाण वाढलेले दिसून येते. परंतु अजुनही सर्वच स्त्रीया या कार्यक्रमात सहभागी होतातच असे नाही कारण यांना ही घरातील सासू, सासरे, पती यांचा विरोध असतो त्यामुळे त्या येऊ शकत नाही. परंतु मोठयाप्रमाणात स्त्रीया या बाहेर नोकरीसाठी जाऊ लागल्या आहेत. तसेच ग्रामसभा असतील तर त्याठिकाणीही त्या आपला सहभाग दाखवितात परंतु काही महिला या आस्थितच राहत नाही तर ज्या काही उपस्थित आहेत त्या आपली मते ग्रामसभेत मांडतातच असे नाही त्या आपल्या समस्या या आपल्या मनातच ठेवतात.

मराठा समाजातील स्त्रीया या राजकारणात मोठया प्रमाणात सहभागी होतात. परंतु काही ठिकाणी असे दिसून येते की राजकारण त्यांचा सहभाग दाखवितात आणि प्रत्यक्षात मात्र कामे ही त्यांच्या घरातील पुरुष मंडळीच करताना दिसून येतात.

मराठा समाजात नोकरी करणाऱ्या स्त्रियांचे प्रमाण हे बरेचसे मोठया प्रमाणात आहे. तसेच ज्या गृहिणी आहेत त्या देखील मोठया प्रमाणात इतर व्यवसायात किंवा घरातील सर्व कामे करून जोडधंदा करतात किंवा काही महिला या मजुरी करतात. काही महिला या शिवणकाम करतात तसेच ब्युटी पार्लरचा व्यवसाय करतात. तर काही महिला या लोणची, पापड बनवून ते बाजारपेठेत विकतात, काही गृहिणी या गट तयार करून बचत गटाच्या माध्यमातून एखादा व्यवसाय सुरु करतात आणि घरातील खर्चाला हातभार लावतात. परंतु ही सर्व कामे स्त्रिया जरी करत असल्या तरी ही बऱ्याच कुटुंबामध्ये पुरुषप्रधान संस्कृती असलेली आपल्याला दिसून येते. तशाच प्रकारे आपल्याला दिसून येते. कारण धनगर समाजात नोकरी करणाऱ्याचे प्रमाण कमी आहे. कारण हे लोक परंपरागत चालत आलेला व्यवसाय करतात. आणि महिला देखील त्यांना मदत करतात. पण आता महिला देखील इतर व्यवसाय किंवा काम करून जोडधंदा करतात या लोकांच्या आर्थिक गरजा पूर्ण होतातच असे नाही. आजच्या महागाईच्या युगात सर्वच गरजा पूर्ण करणे शक्य नसतात. आणि पूर्ण व्यवसाय हा जर मेंढया पाळण्यावर असेल तर गरजा पूर्ण होतीलच असे नाही. त्यामुळे बऱ्याच महिला या घरकाम करून मजुरी किंवा दुग्ध व्यवसाय करतात तसेच त्याला जोडधंदादेखील केला जातो. यामध्ये महिला स्वतः जोडधंदा करतात व शेतावर मजुरी नसेल तर त्या स्वतः शिवणकाम करतात. पापड उद्योग करतात. बांगडयाचे दुकान चालविणे अशी छोटे-छोटे

जोडउद्योग करतात जेणे करुन आर्थिक परिस्थितीत मदत होते. आणि या महिला जे स्वतः काही जोडधंदा करतात त्यातून मिळणारे उत्पन्न किंवा पगार कुटुंबातही खर्च करतात, स्वतःसाठी त्या खर्च करत नाहीत तर काही महिला घरातील मोठया व्यक्तीकडे म्हणजे सासु-सासरे पती यांच्याकडे देतात.

अशा प्रकारे या महिलांची आर्थिक स्थिती अशी आहे.

आरोग्याचा अर्थ अनेक प्रकारे लावला जात असला तरीही आरोग्याबाबत सामान्य माणसांची धारणा, निरोगी पर्यावरणातील निरोगी कुटुंब, निरोगी शरीर आणि निरोगी मन यांचा समुच्चय अशी आहे १९४८ साली जागतीक आरोग्य संघटनेने ठरविलेली आरोग्याची व्याख्या बहुमान्य आहे ती अशी.

‘केवळ रोग अथवा अपंगत्व नसणे म्हणजे आरोग्य नसून, आरोग्य म्हणजे संपूर्ण शारीरिक, मानसिक आणि सामाजिक सुस्थिती होय’.

सुयोग्य आरोग्यदेखील महत्त्वाचे मानले जाते. आरोग्य कल्पनेचा विस्तार जागतिक आरोग्यसंघटनेने ठरविल्याप्रमाणे शारीरिक, मानसिक आणि सामाजिक असा त्रिस्तरीय आहे या तीन पैलू व्यतिरिक्त आध्यत्मिक आरोग्यसारखे इतर अनेक पैलू सूचितिले गेले आहेत. जी व्यक्ती शारीरिक मानसिक आणि सामाजिक दृष्टीने आरोग्यपूर्ण असेल ती सुयोग्य स्थितीत अथवा निश्चित स्थितीत आहे असे म्हणता येईल. अति उच्च पातळीची अथवा सुयोग्य आरोग्याची स्थिती गाठणे हे प्रत्येक व्यक्तीचे ध्येय असले पाहिजे हे तिन्ही पैलू एकमेकांशी निगडित आहेत.

“सामाजिक आणि आर्थिक दृष्टीने उत्पादक असे आयुष्य जगता येईल अशी आरोग्य पातळी म्हणजे सुयोग्य स्थिती”

धनगर समाजातील महिलांचा आरोग्याचा स्तर लक्षात घेणे फार महत्त्वाचे आहे. कारण व्यवसायामुळे वेगवेगळ्याठिकाणी वास्तव्य करत असताना महिलांना अनेक प्रकारच्या समस्या येतात पण आता धनगर एकाठिकाणी वास्तव्य करुन राहिल्यामुळे तरी या महिलांच्या समस्यात थोड्याफार प्रमाणत बदल झालेले दिसून येतो या महिलांचा आरोग्याचा स्तर हा चांगला आहे असा दिसून येतो तरी पण काही महिला या स्वतःच्या आरोग्याकडे दुर्लक्ष करतात कारण काही महिलांची आर्थिक परिस्थिती चांगली नसते कोणी निष्काळजीपणामुळे तर कोणी घरातील जबाबदारीमुळे स्वतःच्या आरोग्याकडे दुर्लक्ष करतात.

या समाजातील मुलीचे लग्न फार लवकर करतात त्यामुळे त्यांच्यावर फार लवकर संसाराचे ओझे पडते आणि अपत्य देखील लवकर होते त्याचा परिणाम त्यांच्या शरीरावर होतात त्यामुळे त्या महिला अनेक समस्यांना बळी पडतात.

आजच्या आधुनिक युगात अनेक प्रसार माध्यम अनेक प्रकारचे जनजागृती होताना दिसून येते आहे. त्यामुळे महिला गरोदरपणात, बाळांतपणात थोड्याफार प्रमाणात काळजी घेताना दिसून येतात तरीपण काही आजाराबाबत बऱ्याच महिलांना माहिती नाही.

तसेच सरकारने महिलांना विकासासाठी अनेक उपाय योजना सुरु केल्या आहेत. जसे की, गरोदरपणी ज्या काही लोह, कॅल्शियम, जीवनसत्त्वाच्या गोळ्या आहेत त्या मोफत दिल्या जातात तसेच आहार देखील दिला जातो. तसेच मोफत लसीकरण दिले जाते. आरोग्य तपासणी देखील केल्या जातात तसेच लहान मुलांना मोफत पोलिओ डोस दिले जातात. पण सर्वच महिला त्याचा उपयोग करून घेताना दिसत नाहीत कारण काही कामाच्या व्यस्ततेमुळे महिला याकडे लक्ष देतच नाही. आहे त्या परिस्थितीत राहण्याचा प्रयत्न करतात तर काहीचे अज्ञान असते या सर्व गोष्टीमुळे त्यांना त्याचे महत्त्व नसते. या समाजातील महिलांचे शिक्षणाचे प्रमाण कमी असल्यामुळे त्याकडे पाहिजे तेवढे लक्ष देत नाही

अशा प्रकारे धनगर समाजातील महिलांचा अरोग्याचा दर्जा आहे.

१.८ अभ्यासाचे महत्त्व

प्रस्तुत संशोधनामध्ये मराठा आणि धनगर या महाराष्ट्रातील प्रमुख दोन जातींचा संशोधनातील एकक म्हणून अभ्यास केला आहे. या जातींमध्ये सामाजिक असमतोल असला तरी त्यांचा फक्त तुलनात्मकच अभ्यास केला नाही, तर त्या स्वतंत्रपणे आपले सामाजिक अस्तित्व कशा दाखवत आहेत या दृष्टीनेही केला आहे. मराठा आणि धनगर या दोनही जातींमध्ये भारतीय पुरुषसत्ताक व्यवस्थेची पाळेमुळे खोलवर रुतलेली आहेत. त्यामुळे या दोनही जातींमध्ये आपापले सामाजिक व्यवहार स्वतंत्रपणे चालले असले तरी देखील त्यांच्यामध्ये काही गुणधर्मांच्या बाबतीत समानता असलेली दिसते. ही गुणधर्मे पुरुषसत्ताक व्यवस्थेतून संरचनात्मक दृष्टीने पुढे आलेली दिसतात. समाजशास्त्रामध्ये स्त्रियांच्या सामाजिक दर्जावरती वेगवेगळ्या अभ्यासकांनी मोठ्याप्रमाणावर अभ्यास केले असले तरी पुरुषसत्ताक व्यवस्था आणि स्त्रियांचा दर्जा यांच्यातील

गुंतागुतीचा अभ्यास हा समाजशास्त्रीय पध्दतीने कमी प्रमाणावर झालेला दिसतो. प्रस्तुत अभ्यासातून याच गुंतागुंतीला विमर्शात्मक पध्दतीने सोडवण्याचा प्रयत्न केला आहे.

धनगर आणि मराठा या जातींचा सामाजिक असमतोल सर्वश्रुत असला तरी देखील या जातीतील राजकीय जाणीव महत्वाच्या वाटतात. आज दोन्ही जाती वेगवेगळ्या पध्दतीने आपले राजकीय भान व्यक्त करताना दिसतात. त्यामुळे या दानही जातींच्या सामाजिक मर्यादा लक्षात घेऊन स्त्रियांच्या दर्जाचे विश्लेषण करणे महत्वाचे वाटते.

धनगर समाज हा भटक्या जमातीत येत असल्यामुळे स्त्रीयादेखील याच व्यवसायानिमित्त भटकत असतात. पण आज त्याचे वास्तव्य एका ठिकाणी स्थायिक झाले आहे. तरी देखील महिलांचा म्हणावा तसा विकास झालेला नाही. मराठा समाजातील स्त्री ही धनगर समाजातील स्त्री सारखी भटक्या स्वरूपाची नसली तरी देखील आत्ताच्या या आधुनिक जागातील स्त्री ही आपल्या पतीबरोबर बाहेर नोकरी करते. तसेच काही स्त्रिया या गृहिणी असल्या तरी त्या घरबसल्या काही ना काही कामधंदा करून आपल्या घर खर्चात भर टाकण्याचा प्रयत्न करतात तरी ही त्या तिला घरातील सर्व जाबाबदाऱ्या पार पाडून तिला घरच्यांची नोकरी करण्यास संमती मिळतेच असे नाही तिला आपल्या कुटुंबातील ज्या व्यक्ती मोठ्या असतील म्हणजे प्रत्येक कुटुंबात एक व्यक्ती कुटुंबप्रमुख असते. त्यांना आगोदर विचारावे लागते.

मराठा समाजातील स्त्री ही अशिक्षित असो वा सुशिक्षित नोकरी करत असो वा नसो परंतु तिला दुय्यम स्थान आजही समाजात दिलेले आपल्याला येते आजही समाजात पुरुष प्रधान संस्कृती असलेली आपल्याला दिसून येते. आजही कुटुंबात तिला महत्वाचे निर्णय घेऊ दिले जात नाही. अजुनही त्यांच्या वैयक्तिक मतांचा विचार त्यांना मांडता येत नाही. परंतु आता हे चित्र आधुनिकतेमुळे हळू हळू बदलू लागले आहे. परंतु ग्रामीण भागातील स्त्रीया या मोलमजुरी करून आलेला जो पैसा आहे तो नवऱ्याच्या ताब्यात देऊन नवऱ्यानेच घर चालवावे कारण आपल्या भारत देशामध्ये आजही पुरुषप्रधान संस्कृती आहे त्याचे पालन आजही स्त्रिया मोठ्याप्रमाणात करताना आपल्याला दिसून येतात.

१.९ अभ्यासाची सामाजिक पार्श्वभूमी

भारतीय संस्कृतीमध्ये पुरुष प्रधान संस्कृतीला मान्यता दिली आहे. त्यामुळे घरातील प्रत्येक काम स्त्री करते व पुरुष बाहेरील म्हणजेच कमवता व्यक्ती परंतु आज ही परिस्थिती

राहिलेली नाही यात बदल होत आहे. प्राचीन काळात स्त्री ही चुल व मुल असेच पाहत होती. घरातील कामे करणे, मुलांना सांभाळणे व शेतीत कामे करणे परंतु या अगोदरच्या काळात स्त्री व पुरुष सोबत शिकार करत असे, स्त्री-पुरुष असा भेदभाव मानला जात नव्हता. ज्या वेळेस शेतीचा शोध लागला तेंव्हापासून स्त्री व पुरुष वेगवेगळी कामे करतात. स्त्रीला पुरुषांसमोर यायला बंदी होती म्हणजेच पूर्णपणे त्या स्त्रीवर बंधने होती परंतु नंतरच्या काळात यात बदल होत गेला. ब्रिटीश काळामध्ये काही समाजसुधारकांचे कार्य स्त्रियांच्या हक्कासाठी उल्लेखनीय आहे.

राजश्री छत्रपती शाहू

महाराजांनी स्त्रीशिक्षणाच्या संदर्भात महाराजांचे महत्वपूर्ण कार्य होत. तसेच स्त्रियांसाठी त्यांनी शिलाईचे दुकान टाकून दिले. १९१७ ला विधवांच्या पुनर्विवाहाचा कायदा केला. स्त्रियांचे जीवन उजळविले बालविवाहविरोधी कायदा केला. तसेच तलाख पध्दतीला नाकारून तलाखाला कायदेशीर शासन मान्यता मिळविण्याची व्यवस्था केली.

महात्मा फुले 'सत्यशोधक समाज' या ग्रंथात डॉ. चं. वि. जोशी फुलेंनी स्त्रियांच्या उध्दारचे कार्य हाती घेतले. भारतीय समाजाने स्त्रियांना समतेपासून व शिक्षणापासून वंचित ठेवले होते. बालविवाह जठरकुमारी विवाह या अनिष्ट प्रथांमुळे विधावांचे प्रमाण मोठे होते. अशा विधावांची स्थिती अत्यंत दयनीय होती. अशावेळी म. फुले यांनी स्त्रियांच्या उध्दारोच कार्य हाती घेतले. स्त्री हे समाजाचे मूळ आहे. असे माणून त्यांनी स्त्रीशिक्षण विधवा विवाह, बालहत्या प्रतिबंध केशवपन या सारख्या महत्वाच्या सामाजिक समस्येबाबत कार्य केले. त्यांनी महाराष्ट्रात पहिली मुलींची एतदेशिय शाळा सुरु केली. सावित्रीबाई फुले या महाराष्ट्रातल्या पहिल्या स्त्री शिक्षिका बनल्या. म. फुले यांनी विधवा पुनर्विवाहाचा पुरस्कार केला. तसेच बालहत्या प्रतिबंध गृहाची स्थापना सन १८३३ मध्ये केली. व केशवपण व सतीप्रथेस विरोध केला. केशवपनही अनिष्ट प्रथा बंद व्हावी म्हणून म. फुले यांनी न्हाव्यांच्या सभा घेऊन त्यांना अवाहन केली की, असे अमानुष नीच काम तुम्ही करू नका त्या आपल्या आयाबहिणी आहेत. असे समजून त्यांच्या केसावर वस्तारे चालवू नका. त्यांच्या आव्हानास प्रतिसाद देऊन न्हाव्यांनी खरोखर संप करून केशवपनाच्या कामावर बहिष्कार टाकला.

सावित्रीबाई फुले या भारतातील पहिल्या स्त्री सत्याग्रही ठरतात. स्त्री-पुरुष समानता स्त्री शिक्षणाचा अधिकार, अस्पृश्यता निवारण, समता बंधुता मातृत्वाचा अधिकार, पुनर्विवाहाच्या

माध्यमातून नव्याने जीवन उभारणीचा अधिकार यासारख्या कितीतरी नैसर्गिक सत्याचा आग्रह त्यांनी धरला.

पंडिता रमाबाई सुमती लांडे, श्रुती तांबे यांनी 'स्त्रीवाद' या ग्रंथात - पंडिता रमाबाईंनी आर्य महिला समाज ही पहिली स्त्रियांची संघटना स्थापन करून स्त्री मुक्तीच्या कामाला संघटनात्मक स्वरूप प्राप्त करून दिले. त्यांनी रुढी परंपरांमुळे स्त्रियांचे शोषण होईल अशा बालविवाह, विधवांचे केशवपन इ. जाचक रुढी विरुद्ध जनमत तयार करण्याचे काम केले. शारदा सदन १८२१ आणि मुक्तीसदन १८९६ या संस्थातून स्त्रियांना सुतारकाम लोहारकाम, चुना मळणे, छपाई शिवण काम, भरत काम, पारिचारीकेचे काम, इ. कामे शिकून त्यांनी स्वावलंबनासाठी अर्थार्जनास उपयुक्त ठरणारी कौशल्य शिकविण्यावर भर दिला. तसेच त्यांनी स्त्रीशिक्षणाची मागणी केली. आर्य महिला समाजात जे पुरुष पत्नीला घेऊन येतील त्यांना सभेला बसण्यास संमती दिली. त्यांनी परखड शब्दात लिहिले की, पुरुष कधी सता गेला आहे का? पुरुषावर पत्नीव्रताचे बंधन होते का? स्त्रियांना एक नियम व पुरुषांना दुसरा नियम हा दुटप्पीपण उघड करून आर्यभट्टांनी लिहिलेले धर्मग्रंथ हे हेकट पुरुषांनी लिहिलेले धर्मग्रंथ आहे. असा स्त्रिवादाला साजेसा हल्ला केला. स्त्रियांना शिक्षणाचा हक्क हा मानवी हक्क असला पाहिजे याचा आग्रह धरला. सत्यशोधक विवाहपध्दती आणून नवी आधारसूत्रे निर्माण केली. डॉ. गेल ऑम्ब्रेट म. फुले यांच्या विचारातील एका महत्वाच्या मुद्याची नोंद करताना म्हटले आहे. अगदी शोषित बहुजनसमाज कुटुंबात सुध्दा स्त्रियांची दडपवणूक हा अगदी ठोस महत्वाचा प्रश्न असल्याची मांडणी केली आहे. ज्यांचे स्वतःचे जातीव्यवस्थेतून शोषण होते. तेव्हा शुद्रातीशुद्र पुरुष स्त्रियांचे मात्र स्वतः शोषण करतात.

राजा राममोहन रॉय

बंगालमध्ये राजाराम मोहन रॉय यांनी 'सती' प्रथेविरुद्ध लोकमत तयार केले व १८२९ मध्ये 'सतीबंदी' कायदा लागू झाला. वास्तविक जिमत वाहनांच्या 'दायभाग' मध्ये विधवेला एकत्र कुटुंबातील मृत पतीचा संपूर्ण हिस्सा देण्याचा नियम देलेला होता. परंतु पुरुषसत्ताक दुटप्पीपणामुळे त्यांनी सती प्रथेचे उल्लंघन करून विधवा स्त्रियांना मालमत्तेत हक्क देण्याचा नियम मोडित काढला. त्यांनी स्त्रियांच्या प्रश्नांच्या सोडवणूकीसाठी अशा क्रांतदर्शी उपक्रमांची योग्य दखल घ्यावी लागेल पुढे बालविवाहाच्या प्रथेचा प्रतिवाद करण्यासाठी त्यांनी संमतिवयाचा कायदा

१८९१ मध्ये सारडा कायदा १९२९ असे कायदे स्त्रियांच्या शोषणचे प्रश्न त्यांनी सोडवले भारतीय राज्यघटनेत १५ व्या कलमानुसार धर्म,वंश,जात,लिंग,आणि प्रदेश या आधारे कुठलाही भेदभाव पापहण्यास बंदी घालण्यात आली. कायद्याने स्त्री शोषण थांबविण्यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी हिंदु कोडबील आणले. एकपत्नीत्व,घटस्फोटाचा अधिकार,पित्याच्या मालमत्तेत मुलीला मुलाएवढाच वाटा, सत्तांतरासारख्या गोष्टी कायद्यानेच आणल्या तर स्त्रियांचे भौतिक व मानसिक शोषण थांबवता येईल.

महर्षी धोंडो केशव कर्वे

कर्वे यांनी महिला उध्दाराचे कार्य केले आहे. त्यांनी स्वतः पुनर्विवाह केला होता. व त्यामुळे त्यांनी गावाचा बहिष्कार सोसला होता. त्यातूनच बालीकाश्रमची कल्पना त्यांच्या मनामध्ये रुजली व त्यांनी बालीकाश्रमची स्थापना करून शैक्षणिक कार्याला सुरुवात केली. व महिला विद्यापीठाची स्थापना केली. कर्वे यांनी स्त्री शिक्षणासंबंधी आपले विचार मुद्देसुद यांनी मांडले.

१. स्त्रिया म्हणजे मानवजातीचाच एक घटक पण स्वत्वविशिष्ट व्यक्ति आहेत हे ओळखून त्यांना शिक्षण द्यावे.
२. सुपत्नी व सुमाता होईल असे शिक्षण स्त्रीला द्यावे.
३. आपल्या आपण राष्ट्राचा घटक आहेत ही भावना स्त्रियांच्या मनात निर्माण करणारे शिक्षण स्त्रियांना द्यावे.
४. कुठल्याही कारणाने आपण संसारात पडू नये असे ज्या स्त्रियांना वाटत असेल त्यांनी आपापली ध्येय ठरवून ती ध्येय साध्य करू शकणारे शिक्षण स्त्रियांना द्यावे . कोणत्याही स्त्रिला कुठलेही शिक्षण घेण्याची मुभा असावी. कायद्याची व सामाजाची बंधने त्याच्यावर असू नये.

स्वातंत्र्यपूर्व काळात स्त्रीयांची स्थिती ही काही चांगली नव्हती ब्रिटीशांनी महिलांना अधिकार मिळवून देण्याचा प्रयत्न केला सती प्रथेविरुद्ध आवाज उठवण्यात आला व ही प्रथा हळूहळू लोप पावत गेली. अशा पध्दतीने ब्रिटीशांच्या काळात अनेक समाजसुधारकांनी स्त्रियांच्या हक्कासाठी वेगवेळ्या क्षेत्रात काम करण्याचा प्रयत्न केला असला तरी त्यामध्ये मोठया प्रमाणत बदल झालेला दिसून आला नाही. १९३० ते १९४० च्या आसापासच्या काळात स्त्रीया राजकारणात येऊ लागल्या परंतु पुरुषप्रधान संस्कृती असल्यामुळे त्यांना स्वीकारले गेले नाही.

स्त्रीयांना दुय्यम दर्जाची वागणूक देणे चालू राहले. कुटुंबामध्ये हे गृहित असते की, पत्नीने स्वयंपाक करणे साफसाफाई करणे व नवरा आणि त्यांच्या कुटुंबाला सेवा पुरविणे नैसर्गिक आहे. या अपेक्षेमध्ये त्यांना काहीच वेगळे वाटत नाही. कारण ते या व्यवस्थेचा भाग आहेत. त्या स्त्रीला सुध्दा आपली जबाबदारी आहे असे वाटते. कारण तिच्या जाणीवा देखील याचा पुरुषसत्ताक व्यवस्थेतून घडलेल्या असतात. त्यामुळे स्त्रियांना विभागणा-या सर्व भेदांच्या पलिकडे जावून स्त्रियांवर पुरुषांच्या प्रभुत्व व सत्तेची व्यवस्था म्हणजे पुरुषसत्ताक होय.

मराठा समाजात बालविवाह विधवा,विवाह अवगत होते. तशाच प्रकारे धनगर समाजाची प्रथा रुढ होती आणि अजुनही ही प्रथा धनगर सामाजात आहे. बालविवाह म्हणजे मुलगा अथवा मुलगी विवाहच्या योग्य होण्यापूर्वीच त्याचा विवाह करणे होय. आणि मुलाच्या बाबतीत तो किशोरावस्था ओलांडण्यापूर्वी त्याचा केला जाणारा विवाह म्हणजे बालविवाह होय.स्वातंत्र्योत्तर काळात स्त्रियांची परिस्थिती चुल आणि मुल अशीच होती. मराठा समाजात पुरुषप्रधान समाजव्यवस्थेमुळे हुंडा प्रथा समाजात रुढ झाली होती.

हुंडा म्हणजे मॅक्स रेडीन म्हणतात की, विवाहाच्या वेळेला वराला त्याच्या पत्नीकडून व तिच्या नातलगाकडून मिळणारी मालमत्ता होय. ” ही प्रथा धनगर समाजात ही रुढ आहे. शासनाने हुंडा प्रतिबंध कायदा हा १ऑक्टोबर १९७८ पासून केला असला तरी आजही प्रत्यक्षात तो आमलात आलेला नाही. दिवसेंदिवस हुंडयाचे प्रमाण हे माठया प्रमाणात वाढलेले आपणास दिसून येते. मुलगी ही जास्त शिकलेली असो वा जी नोकरी करित असली तरी ही मुलाकडील लोकांची अपेक्षा जास्तीत जास्त मौल्यवान वस्तु हुंडा म्हणून मिळण्याकडे असते. परंतु ही स्थिती धनगर समाजात नाही त्यांच्या घरी किती मेढया,गायी,आहेत. त्यावरून त्यांना हुंडा ठरविला जातो. धनगर जमात ही एक प्राचीन जमात आहे. या जमातीच्या अस्तित्वाचा इतिहास महाभारतापासून असल्याचे मानले जाते. पारंपरिकदृष्टया योद्धे,मेंढपाळ,लोकरीच्या घोंगडया विनणारे आणि शेतकरी असलेला धनगर समाज आधुनिक शिक्षण घेण्यात पाठीमागे राहिलेला आहे. महाराष्ट्रामध्येच नव्हे तर भारतामध्ये समृद्ध इतिहास असलेला हा समाज आजही राजकीयदृष्टया खुपच असंघटित आहे. विखुरलेला आणि सामाजिक,शैक्षणिक,सांस्कृतिक आणि आर्थिक दृष्टया मागास राहिला आहे. या लोकांचा व्यवसाय जगतामधील तसेच डोंगरदरी यामधील भटकंती यामुळे या समाजाला सामाजिकदृष्टया अलिप्ततेचे जीवन जगावे लागले आहे.

धनगर लोक हे भटक्या जामातीत येतात हे लोक मेंढ्या व गायी यांच्याबरोबर पर्वतीय प्रदेशात जंगलात एका ठिकाणाहून दुस-या ठिकाणी वास्तव्य करत फिरत असतात. ते सर्व कुटुंब बरोबर घेऊन वास्तव्य करत असतात. त्यामुळे महिला देखील त्यांच्याबरोबर जंगलात पर्वतीय प्रदेशात जातात. त्यामुळे असेल त्या परिस्थीत हया महिला राहतात व काम करतात. महिला घरातील काम करून मेंढ्यांना घेऊन पर्वतावर किंवा जंगलात चरावयाला घेऊन जातात. धनगर महिलांच्या शिक्षणाचे प्रमाण कमी आहे . त्यामुळे त्यांच्या सामाजिक क्षेत्रात सहभाग कमी असून कुंटुंबातही उपेक्षित घटक म्हणून त्यांच्या वागणूक मिळते. त्यामुळे त्यांच्या मतांचा विचार सामाजात केला जात नाही त्यांना दुय्यम स्थान दिले. त्यांच्या गरजा,त्यांच्या समस्या याकडे जास्त लक्ष दिले जात नाही. किंवा यांचा विचार केला जात नाही.

पूर्वीपासून चालत आलेला मेंढपाळ लोकरीच्या घोंगडया विकणारे धनगर समाज आपला व्यवसाय जंगलामधील व डोंगरामधील भटकंती यामुळे या समाजाला सामाजिकदृष्टया अलिप्ततेचे जीवन जगावे लागले आहे. आज आधुनिकतेमुळे हे प्रमाण दिवसेंदिवस कमी होऊ लागले आहे. हे लोक एका ठिकाणी कायमचे वास्तव्य करू लागलेली आहेत. त्यांचा जो काही व्यवसाय आहे. तोच ते करत आहेत. त्याला जोडधंदा म्हणूनही काही व्यवसाय ते करतात. महिलाबाबतही बदल दिसून येतो. पण हे बदल फार मोठया स्वरूपात इतरांच्या शेतावर मजुरी करू लागल्या आहेत. त्या घरगुती छोटे छोटे व्यवसाय करू लागल्या आहेत. म्हणजे त्याचे भटकंतीचे प्रमाण कमी होऊन ते एका ठिकाणी स्थायिक झालेले आहेत. महिलांना शिक्षणाचे महत्व पटू लागल्याने त्या शिक्षण घेऊ लागल्या आहेत. आणि सर्वात महत्वाचे म्हणजे ते त्यांच्या मुलांना शाळेत पाठवतात. मराठा समाजात पुनर्विवाह पध्दत आहे. परंतु हे पुनर्विवाह फक्त पुरुषांसाठी स्त्रियांसाठी नाही. तसेच धनगर समाजात ही पुनर्विवाह पध्दत आहे. पुरुष लोक हे दोन ते तीन बायका करू शकतात परंतु स्त्रियांना पुनर्विवाह करण्यास बंदी आहे.

अशा प्रकारे सामाजात स्त्रियांना समानतेची वागणूक न देता त्यांना दुय्यमतेची वागणूक दिली जाते. समाजाचा त्यांच्याकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन हा उपेक्षित आहे.

१.१० सैध्दांतिक चौकट

स्त्रीवादी सामाजिक दृष्टीकोन- मराठा व धनगर समाजातील स्त्रियांचा दर्जा अभ्यासण्यासाठी स्त्रीवादी सामाजिक दृष्टीकोन महत्वाचा वाटतो. प्रस्तुत प्रबंधामध्ये स्त्रीवादी सामाजिक

दृष्टीकोनातून अभ्यास केला आहे. स्त्रियांच्या अभ्यासाच्या दृष्टीकोनातून आर्थिक, राजकीय, शैक्षणिक, सांस्कृतिक अंगाचा अभ्यास केला.

प्रस्तुत अभ्यास स्त्रियांच्या सामाजिक दर्जाशी संबंधित असल्याने या अभ्यासाकडे स्त्रीवादी परिप्रेक्ष्यातून पाहण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्यामुळे स्त्रीवादी समाजशास्त्र या प्रश्नाकडे कसे पाहते हे पाहणे महत्वाचे आहे. आज स्त्रियांना आधुनिकता, शिक्षण, नोकरी, व्यवसाय यासारख्या क्षेत्रांमध्ये मोठ्या प्रमाणावर स्वातंत्र्य मिळत असले तरी पुरुषसत्ताक व्यवस्थेची संरचना स्त्रियांवरती दुय्यमत्वाची पकड वेगवेगळ्या पध्दतीने आधिक घट्ट करताना दिसते. त्यामुळे स्त्रिया उत्पादन आणि पुनर्उत्पादन या चौकटीमध्ये बांधल्या जातात. स्त्रियांना पुनर्उत्पादनाच्या माध्यमातून परत चुल आणि मुल या क्षेत्रापुरते मर्यादित ठेवले जाते. त्यामुळे या राजकीय अर्थकारणाचा समाजशास्त्रीय दृष्टीने अभ्यास करताना स्त्रीवादी परिप्रेक्ष्यात स्त्रियांचे सामाजिक दुय्यमत्व कशा प्रकारे दाखविता येईल यासाठी प्रस्तुत अभ्यासासाठी वेगवेगळ्या स्त्रीवादी प्रवाहांची चर्चा करून समर्पक अशा प्रवाहाला सैध्दांतिक चौकट म्हणून वापरली आहे.

कला, कायदा, रुढी, संस्था व लोकमत या सर्व स्तरांवर स्त्रीला मूल्ययुक्त हक्क प्राप्त होण्यासाठी केली जाणारी लढाई म्हणजे 'स्त्रीवाद' होय. स्त्रीवादाच्या डॉ. विद्युत भागवत असे म्हणतात की, 'खाजगी आर्थिक, सामाजिक, राजकीय, पातळीवर होणा-या स्त्रियांच्या दडपणूकीबद्दल जाणीव होणे आणि त्याबरोबरच या दडपणूकीविरोधी झगडण्याची तयारी असणे म्हणजे स्त्रीवादाचा अंगीकार करणे होय' खाजगी, राजकीय, सामाजिक, आर्थिक या सर्व पातळ्यांवर असणा-या पुरुष प्रधानतेला शह देऊन संरचनात्मक स्त्रीवादी मुल्यानुसार नवी बांधणी करणे तसेच ख-या अर्थाने लोकशाही विकेंद्रिकरण ही तत्वे राबविण्याचा आणि तसेच संस्कार करण्याचा सतत प्रयत्न करणे या अनेक गोष्टी स्त्रीवादात ध्वनित आहेत.

समाजवादी स्त्रीवाद

“अभिजात मार्क्सवाद व जहाल स्त्रीवाद यांच्यातील टोकाच्या भूमिका व दोष टाळून पण त्यांनी दिलेल्या महत्वाच्या जाणीवा व अंतरदृष्टी घेऊन समाजवादी स्त्रीमुक्तीवाद उभा राहतो. त्यांच्या दृष्टीने लढावू स्त्रीवादी जाणीव विकसीत होणे जितके महत्वाचे आहे. तितकेच आर्थिक पाया बनून स्त्रीपुरुषांमध्ये समानता आणणे आवश्यक आहे. त्यासाठी समाजवादी विचारात उत्पादन, पुनर्उत्पादन सर्व घटकांचा एकत्रित विचार करण्याचा प्रयत्न झाला. या विचारानुसार

स्त्रियांनी सार्वजनिक उत्पादन प्रक्रियेत भाग घेतला पाहिजे हे महत्वाचे आहे पण खासगी जीवनातील स्त्रियांचे घरकामाचे श्रम हे त्या उत्पादकच मानतात. भांडवलशाही विरोधी लढा उभारताना समाजवादी, जे जे खासगी ते ते राजकीय असते. अशा घोषणा तयार करताना दिसतात. स्त्रियांच्या चळवळीसाठी बाह्य परिस्थितीच वस्तुनिष्ठ आकलन व विश्लेषण जितके महत्वाचे तितकाच व्यक्ती व्यक्तीचाच रोजच्या जीवनातील अनुभव महत्वाचा वाटतो.

समाजवादी स्त्रीवादाचा विचार करताना तो दोन अंगांनी करावा लागतो. एका बाजूला समाजवादी विचारवंतांनी केलेला स्त्री प्रश्नाचा विचार त्यात येईल तर दुसऱ्या बाजूला स्त्रीवादी दृष्टीकोनातून मार्क्सवादी विचारांची समीक्षा करित मार्क्सवादास स्त्रीवादाच्या अंगांनी ज्या अभ्यासकांनी विकसित केले त्यांच्याशी प्रतिपादनाचा विचार करावा लागतो. या दुहेरी प्रक्रियेतून समाजवादी स्त्रीवादाचे वेगळे स्वरूप स्पष्ट होते.

एका अर्थाने स्त्री मुक्त आहे असे मानले जाते कारण तिचे मत ती मांडू शकते. राजकारण, समाजकारण यामध्ये स्त्री सक्रिय दिसून येते. परंतु ज्या स्त्रिया राजकारणात सक्रिय दिसतात त्या कोणाच्या आधारे सार्वजनिक क्षेत्रात येतात याचा विचार करणे आवश्यक आहे. कारण ज्या स्त्रिया पुढे आल्या आहेत त्या किती प्रमाणात निर्णय घेऊ शकतात तसेच ज्या नोकरीमध्ये येतात त्या ठिकाणी केले जाणारे भेदभाव, कारखान्यात काम करत असताना सहकारी पुरुषांची वर्तणूक कुटुंबातला ताणतणव न संपणाऱ्या हया सर्व कायद्याच्या अडथळ्यापलीकडे आहे. जोपर्यंत समाजाचा स्त्रीकडे पाहण्याचा दृष्टीकोण बदलत नाही तोपर्यंत समाजात स्त्रीचे स्थान गौणच दिसणार . स्त्रीची एक उपभोग वस्तू एवढीच किंमत केली जाते. जरी नोकरी करित असली तरी तिने कमविलेली कमाई तिला स्वतः खर्च करण्याचे स्वातंत्र्य मिळालेले नाही अशा असंख्य अडचणींचा ती सामना करत आहे.

स्त्रीवादी प्रवाह

१. जहाल स्त्रीवाद

जहाल स्त्रीवादातील स्त्रिया या कडव्या असतात. यामध्ये स्त्रीने स्वतंत्र स्वयंप्रकाशी प्रतिमा घडवावी व स्त्रीविशिष्ट शैली ही घडवावी व तर्कापेक्षा भावगर्भतेच्या जवळ असणारे लेखन करावे असे प्रतिपादन कडव्या स्त्रीवादी करतात.

जगातील गरीबांमध्ये ७०% स्त्रिया आहेत. कुटुंबप्रमुखही स्त्रिया आहेत. तीच कुटुंबे प्रामुख्याने गरीब आहेत. वरील हे सर्व कारणे स्त्रियांच्या गरीबीची आहेत. १९९५ नंतरच्या दीड दशकानंतरही परिस्थिती सुधारण्याऐवजी अधिक विदारक झाली आहे. असे लक्षात येते. इतकच नाही तर आज जग उपभोगवादाच्या लाटेत गुरुफटुन गेलेले दिसते उपभोगवादात पैशाला महत्त्व अधिक आणि मनुष्याला कमी असा न्याय असतो. ज्या स्त्रीला आजतगायत माणूस मानले जात नाही. ती स्त्री उपभोगवादी जगात विकायची वस्तु मानायची भावना वाढीस लागते.

डॉ. अमर्त्यसेन यांच्या मते स्त्रीया या समाजाच्या विकासाचे मुख्य मार्ग आहेत. स्त्रीयांचे स्थान उंचावण्याचा प्रमुख मार्ग म्हणजे 'स्त्री' शिक्षणावर भर आणि स्त्रियांना अर्थार्जनाचं साधन प्राप्त होणे आणि निर्णय प्रक्रियेत त्यांचे स्थान असणे हे महत्त्वाचे आहे. याबाबत गांधीजी असे म्हणतात की, धर्म जर स्त्रीयांना हीन लेखत असेल तर धर्माचा तो भाग आपण मान्य करता कामा नये. घरात काम करून स्त्री ही अर्थार्जन करत असते त्यामुळे घराच्या पतीच्या संपत्तीत तिला हक्क आहे. कायद्यामध्ये स्त्री-पुरुष विषमता असता कामानये ह्या सर्वच गोष्टी आज महिलांच्या लढणाऱ्या भारतातील तसेच जागतिक पातळीवरील संघटनाही बोलत आहे. १९४५ मध्ये फ्रेंच महिलांना मतदानाचा हक्क प्राप्त झाला. १९२८ मध्ये इंग्लंडमध्ये महिलांना संपूर्ण मतदान हक्क प्राप्त झाला. आणि यातूनच स्त्रिवादाचा विकास झाला.

स्त्रिवादाचा विकास झाल्यानंतर मालमत्तेत मालकी व वारसाहक्क मिळण्याकरीता स्त्रियांनी लढा देण्यास सुरुवात केली. स्त्री-पुरुष समानतेच्या मागणीतूनच सर्वच क्षेत्रात स्त्रियांना स्थान मिळायला हवे असा अग्रह धरण्यात आला त्यातून 'स्त्री स्वातंत्र्य' ही संकल्पना उदयास आली. ही तिच्या सहकाऱ्याचे बांडगुळ नसून तिला स्वतंत्र व्यक्तिमत्त्व आहे. तिला स्वतःला स्वतःचे व्यक्तिमत्त्व घडविण्याचा हक्क आहे. हा विचार प्रभावी झाला. स्त्रीयांना आर्थिक स्वातंत्र्य व मत दिले तरच स्त्रिला स्वातंत्र्य प्राप्त होणार आहे. या मुद्यावर भर दिला जाऊ लागला."

मार्क्सवादी स्त्रीवाद

"कार्लमार्क्सच्या म्हणण्यानुसार समाजात जी विषमता असते तिला भौतिकता आर्थिक घटक महत्त्वाचा असतो . भारतीय समाजात मात्र आर्थिक घटकासोबत पुरुषसत्ताक विचारप्रणाली देखील विषमतेला कारणीभूत असल्याचे दिसते. पुरुषसत्ताक विचारप्रणालीतून स्त्रियांना अनेक

क्षेत्रात दुय्यमत्व पत्कारावे लागत असते. तैच कार्यक्षेत्र चार भिंतीच्या आतच असते व त्यालाही कोणत्याच स्वरुपाचा मोबदला दिला जात नसतो त्यामुळे तिच्या हातात आर्थिक सत्ताही नसते.

कोणत्याही क्षेत्राचा विकास होण्यासाठी स्त्री व पुरुष या दोन्ही चाकांची गती समान असणे आवश्यक आहे कुटुंबाचा गावाचा आणि देशाचा विकास साधण्यासाठी या दोन्ही चाकांची गती समान पाहिजे जर गती समान नसेल तर विकासाचा रथ चालणार नाही पण आजच्या समाजव्यवस्थेत स्त्रीयांना सर्वच क्षेत्रात दुय्यम स्वरुपाची कामे दिली जातात. आज जग बदलत आहे. आजही बदललेली स्त्री खरेच सबला होईल का ? स्त्रीचे स्त्रीत्व तिला मिळेत का? तिला स्त्री म्हणून जगण्याचा अधिकार मिळेल का?

“खुद्द मार्क्स आणि एंगेल्सच्या आरंभाच्या लेखनात स्त्री प्रश्नाची फारशी चर्चा झालेली आढळत नाही. समाजवाद अवतरताच स्त्रिया मुक्त होतील असा सर्वसाधारण सूर मार्क्सच्या “ऑन ज्यूईश क्वेश्चन” सारख्या पुस्तकातून ऐकू येतो. मार्क्स आणि एंगेल्सचे स्त्रीविषय चिंतनही हे बऱ्याच अंशी भावनामय समाजवाद्यांच्या (युरोपियन सोशालिस्ट) लेखनाने प्रमाणित झाल्यासारखे वाटते. एंगेल्सने मात्र ऐतिहासिक भौतिकवादाच्या आधारे असे दाखवून दिले की, एक सामाजिक घटक म्हणून कुटुंब, तसेच घरकाम आणि स्त्रियांची सामाजिक स्थिती ही निसर्गदत्त नसून ही ऐतिहासिक व भौतिक परिस्थितीत बदलामुळे श्रम व मालमत्तेचे स्वरुपही बदलले व त्याचा परिपाक म्हणजे कुटुंब संस्था होय. तात्पर्य, कुटुंबसंस्था, विवाह संस्था या नैसर्गिक नसून बौद्धिक विकासाच्या टप्प्यावर उदयास आलेल्या त्या ऐतिहासिक संस्था आहेत. असे एंगेल्सने सांगितले. ‘आपत्याला जन्म देण्यातून स्त्री-पुरुषातील आद्य श्रमविभागणी सुरु होती’ असे मार्क्स व एंगेल्सने ‘दि जर्मन आइडीऑलॉजी’ या ग्रंथात नोंदविले. कुटुंबात तो (पुरुष) भांडवलदार आहे. तर स्त्री ही श्रमिकाचे प्रतिनिधीत्व करते. असे विदारक वास्तव मांडून एंगेल्सने एक विवाह पध्दती ही स्त्रीला कशी कौटुंबिक गुलाम बनवते हे दाखवून दिले. पुरुष कुटुंबासाठी मिळवतो. तर स्त्री कुटुंबासाठी राबते या वस्तुस्थितीचा निर्देश करून एंगेल्सने खासगी मालमत्तेमुळे स्त्रियांच्या वाटयालया दुय्यम स्थान येते असे सांगितले. बुर्वा कुटुंबात स्त्रियांना आपल्या मालकाची चाकरी करावी लागते. संपत्तीचा वारसा चालवून त्यात पुढे भर घालतील अशा वारसदारांची पैदास करावी लागते. असे एंगेल्सने सांगितले. म्हणूनच बुर्वा विवाह म्हणजे कायदेशीर वेशीकरण अशा परखड शब्दात एंगेल्सने विवाह संस्थेची समीक्षा केली. एंगेल्सच्या मते स्त्रियांची दडपणूक बुर्वा कुटुंबातच होते.

सर्वहारा वर्गात खासगी मालमत्तेचा पूर्ण अभाव असल्याने स्त्रियांची अशी दडपवणूक होत नाही म्हणूनच जेव्हा सर्व हारावर्गाची क्रांती होईल. तेव्हाच स्त्री मुक्ती संभवेल एंगेल्सचे प्रतिपादन आहे. दरम्यानच्या काळात भांडवलशाही लिंगभेद नष्ट करेल सर्व कामगारांना समान पायावर वागवेल. आर्थिक बाबतीत स्त्रिया पुरुषांपासून स्वतंत्र होतील आणि सर्व हाराक्रांती घडवून आणण्यासाठी पुरुषांच्या खांद्याला खांदा लवून लढतील. क्रांतीनंतर खासगी मालमत्ता नष्ट होईल. सर्व स्त्री पुरुष श्रमिक बनतील. भांडवल व पुरुष या दोघांच्याही काचातून मुक्त होतील असा निर्वाळा मार्क्सवाद्यांनी दिला व स्त्रीमुक्तीची नाळ समाजवाद्यांशी जोडली. साधारण १९२० ते १९५० या कालवधीत समाजवादी स्त्रीवाद हा भावनामय समाजवादी किंवा मार्क्स आणि एंगेल्सच्या सैध्दांतिक चौकटीत मांडला जात होता. १९६० नंतर मात्र या पारंपरिक मार्क्सवादी विश्लेषणास आव्हान दिले गेले. या नव्या समाजवादी स्त्रीवादाने पारंपरिक मार्क्सवाद हा कसा लिंगाधळा आहे हे स्पष्ट केले. ७०रीच्या दशकात जहाल स्त्रीवादाने पारंपरिक मार्क्सवादावर असाच लिंगाधळेपणाचा आरोप केला. या विचार मंथनातून मार्क्सवादी स्त्रीवादाने आणखी एक वैचारिक टप्पा गाठला. साधारणतः मार्क्सवादी स्त्रीवादाची स्थूल वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे सांगितली आहेत.

१. मार्क्सवादी स्त्रीवाद्यांच्या मते भांडवलशाही व्यवस्थेतील वर्गीय समाजरचना लक्षात घेता. उदारमतवाद्यांनी पुरस्कारलेली नागरी स्वातंत्र्य हे प्रत्येक्षात मध्यमच व उच्च वर्गीय स्त्रियांच्या वाटयाला येऊ शकतात. जोवर भांडवलशाही व्यवस्था आहे. तोवर नाही रे वर्गातील बहुसंख्या पुरुषांप्रमाणेच नाहीरे वर्गातील बहुसंख्या वर्गातील स्त्रियांच्या दडपवणूक व शोषण हे चालणारच तेव्हा 'नाहिरे' वर्गातील स्त्रियांच्या मुक्तेवरच स्त्री मुक्ती चळवळीची खरी भिस्त असली पाहिजे.

२. मार्क्सवाद्यांच्या मते आर्थिक परावलंबन हे स्त्री दास्याचे मूळ कारण असून साम्यवादी समाजातच स्त्रियांचे आर्थिक परावलंबन नष्ट होईल. आर्थिक परावलंबन हाच स्त्री दडपवणूकीचा आधार आहे. साम्यवादी समाजात प्रत्येक स्त्रीला रोजगार उपलब्ध होऊन ती श्रमजिवी बनेल व या आर्थिक परालंबनातून ती मुक्त होईल. साम्यवादी समाजात घरकाम व अपत्य संगोपण हे सामुदायिकरित्या पार पाडले जात असल्याने या पारंपारिक कामातून स्त्री मुक्त होईल.

३. सर्वात महत्त्वाची बाब म्हणजे मार्क्सवाद्यांच्या मते केवळ इच्छा शक्तीच्या बळावर समाजात लैंगिक समता प्रस्थापित करता येत नाही. ज्या इतिहास क्रमात लैंगिक विषमता निर्माण झाली त्या

इतिहास क्रमाच्या गतीनुसारच तिच्या निर्मुलनासाठी आवश्यक सामाजिक असणाऱ्या शक्तींची फेर जुळणी होणार व इतिहासाच्या विशिष्ट टप्प्यांवर लैंगिक समता प्रस्तापित होण्याच्या शक्यता निर्माण होणार ही वस्तुस्थिती लक्षात घेता लैंगिक विषमतेचा प्रश्न कितीही महत्वाचा असला तरी तो जुजबी उपायांनी सोडवता येणार नाही.

भारतामध्ये स्त्रीवादी चळवळीने स्त्रीयांवरच्या आत्याचाराला केंद्रभागी ठेऊन त्यावर चर्चा घडवून आणली. त्या चळवळीने स्त्रियांच्या सार्वजनिक क्षेत्रातील व कुटुंबातील हिंसेला समाजासमोर आणले. त्यांनी स्त्रियांच्या अनेक समस्यांना हात लावला व त्या सोडवण्याचा प्रयत्न केला. स्त्रीवादी चळवळीने स्त्रीयांसाठी काही प्रयत्न केले का त्यांचा समस्यांना कशा प्रकारे सोडवण्यावचा प्रयत्न केला व किती प्रमाणावर यश संपादन केले यासाठी आढावा या संशोधनातून केला आहे.

१.११ संशोधनाची उद्दिष्ट्ये

१. महाराष्ट्रातील समकालीन समाजामध्ये पुरुषसत्ताक पध्दतीचा एकात्मिक अभ्यास करणे.
२. स्त्रियांच्याचे दुय्यम दर्जाचे कारणे व सामाजिक प्रक्रियांचे टिकात्मक अभ्यास करणे.
३. मराठा व धनगर समाजातील स्त्रियांचा दर्जा हा जात वर्ग व लिंगभाव या दृष्टिकोनातून अभ्यास करणे.
४. मराठा व धनगर स्त्रियांच्या सामाजिक दर्जाचा अभ्यास करणे
५. मराठा व धनगर स्त्रियांच्या शैक्षणिक गुणवत्तेचा आणि सामाजिक स्तराचा सहसंबंध तपासणे.

१.१२ प्रकरणांची मांडणी

प्रकरण - १ : प्रस्तावना

प्रस्तुत प्रकरणामध्ये महिलांचे समाजामधील स्थान, वैदिक काळ, उत्तर वैदिक काल, बौद्धिक काळ, मध्ययुगीन काळ, सामाजिक सुधारणेचा काळ, यामध्ये स्त्रियांच्या दर्जामध्ये कसा बदल होत गेला याचा मागोवा घेण्याचा प्रयत्न केला.

प्रकरण - २ स्त्रियांच्या सामाजिक दर्जाचे ऐतिहासिक विश्लेषण

प्रस्तुत प्रकरणामध्ये स्त्रीवादी शास्त्राज्ञांनी स्त्रियांच्या सामाजिक दर्जाचा अभ्यास वेगवेगळ्या काळात कसा बदलत गेला व त्याच्या सामाजिक दर्जावर व सामाजिक प्रक्रियेवर केलेल्या अभ्यासाचा चिकित्सक आढावा घेण्यात आलेला आहे. व त्यातून स्त्रियांचे दुय्यम स्थान समजून घेण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

प्रकरण - ३:सैध्दांतिक दृष्टीकोन व संशोधन पध्दतीशास्त्र

प्रस्तुत प्रकरणामध्ये हा अभ्यास स्त्रीवादी सामाजिक दृष्टीकोनातून करण्यात आलेला असून सदर विषयाचे संशोधन हे संख्यात्मक व गुणात्मक स्वरूपाचे असून समुह गटचर्चेच्याद्वारे माहिती संकलीत केलेली आहे.

प्रकरण - ४ अहमदनगर नगर जिल्हयातील स्त्रियांच्या सामाजिक दर्जाचा अभ्यास

प्रस्तुत प्रकरणामध्ये स्त्रियांच्या दर्जाचा अभ्यास करण्यासाठी विविध शासकीय कार्यालयातून महाराष्ट्राचे आर्थिक व सामाजिक समालोचन व अहमदनगर जिल्हयातील आर्थिक व सामाजिक सांख्यिकी वरून विश्लेषण केलेले आहे.

प्रकरण : ५ मराठा व धनगर स्त्रियांचा दर्जा, जात, वर्ग व लिंगभाव

प्रस्तुत प्रकरणामध्ये मराठा व धनगर स्त्रियांचा दर्जाचा अभ्यास करण्यासाठी नगर व पारनेर तालुक्यातील नोकरदार, शेतमजुर, उच्च शिक्षित गृहीणी, उद्योजक महिला, बचतगटातील महिला अशा एकूण सहा गटांचा व पुरुषांचे नोकरी करणारी उच्च शिक्षित व शेतकरी असे एकूण तीन गटांचा दोन्ही समाजातील स्त्रियांच्या दर्जाचा तुलनात्मक अभ्यास केलेला आहे. तसेच वधूवर सूचक मंडळातील विवाह इच्छूक २१३ मुलामुलींची वैयक्तिक माहितीवरून दर्जाचे विश्लेषण केलेले आहे.

प्रकरण: ६ संशोधन निष्कर्ष

प्रस्तुत प्रकरणामध्ये शास्त्रोक्त पध्दतीने तथ्य संकलन करून संशोधनाचे निष्कर्ष मांडले आहेत.

संदर्भ सूची

१. धनवडे सु.वि., संपा. आदिवासी समाजातील विधवा स्त्रियांचा दर्जा : एक समाजशास्त्रीय अध्ययन, २०१४ 'समाजप्रबोधन पत्रिका' १२ पृ. २.
२. भांडारकर पु.ल. , गणवीर, आणि शोभा पाटणे 'समाजशास्त्र संकल्पना व विचार' , विद्याप्रकाशन रूईकर, १९९९, पृ. ६७.
३. सोनवणी संजय 'धनगरांचा गौरवशाली इतिहास', पुष्प प्रकाशन, पुणे, २०१५ पृ. ९९.
४. सोनवणी संजय उनि.पृ. १२.
५. देहाडराय स्वाती, तांबे अनघा 'स्त्रिया कायदा राजकारण' , क्रांतीज्योती सावित्रीबाई फुले स्त्रि अभ्यास केंद्र पुणे विद्यापीठ, पुणे, २००९, पृ. ५०.
६. ओहळ डी.आर. 'शाहू महाराज', पब्लिकेशन ट्रस्ट पुणे, २०१२, पृ. ६७,.
७. जोशी चं.वि. , 'सत्यशोधक समाज साहित्य आणि विचार', ऋतु प्रकाशन सावेडी, अहमदनगर, २०१०, पृ. १७.
८. लांडे सुमती, तांबे श्रुती 'स्त्रिवाद' , शब्दालय प्रकाशन, श्रीरामपूर, २००७, पृ. ६९.
९. कस्तुरे वाडकर, प्र. 'महाराष्ट्र शासनाचे महिलाविषयक धोरण', अक्षरलेणं प्रकाशन, सोलापूर २०१०, पृ. २९.
१०. तावरे स्नेहल व लांडगे शिरीष, 'जीवनवेध', प्रकाशन, लीलावती प्रकाशन, अहमदनगर, २०१४, पृ. २४.
११. भागवत विद्युत, 'स्त्रीवादी सामाजिक विचार', डायमंड पब्लिकेशन पुणे, २००८, पृ. ६५.
१२. सुमंत यशवंत, 'स्त्रीवादाची ओळख', समन्वयक अध्ययन केंद्र, सावित्रीबाई फुले, पुणे विद्यापीठ पुणे, २०१२, पृ. ६७.
१३. सुमंत यशवंत, उनि. २०१२. पृ. ५९.
१४. दहिवले स. मो., संपा. स्त्रीवादी परिप्रक्ष्ये, समाजप्रबोधनपत्रिका, २०११, पृ. ४७.
१५. सुमंत यशवंत, २०१२, उनि. पृ. ५९.

प्रकरण दुसरे

स्त्रीयांचा दुय्यम दर्जा आणि सामाजिक प्रक्रिया - साहित्य आढावा

प्रस्तुत प्रकरणामध्ये वेगवेगळ्या स्त्रीवादी समाजशास्त्रज्ञांनी स्त्रियांच्या सामाजिक दर्जावर आणि सामाजिक प्रक्रियेवर केलेल्या अभ्यासाचा उहापोह केला. तो खालील प्रमाणे समाजशास्त्रामध्ये स्त्रियांचा दर्जाचा अभ्यास करण्यासाठी खालील सैध्दांतिक दृष्टिकोनाची चर्चा करण्यात येते. कमला भसिन व श्रुती तांबे यांच्या मते. ज्याठिकाणी उत्पादन घरांमध्ये होते त्या ठिकाणी स्त्रियांचा दर्जा अधिक समान असतो व जिथे सार्वजनिक आणि खाजगी हा भेद अधिक ठळक असतो तिथे स्त्रियांचे स्थान दुय्यम असते कामाच्या ठिकाणी कामाशी आणि संपत्तीशी असलेल्या संबंधावरून स्त्रियांचे समाजातील स्थान ठरत असते. स्त्रियांचे स्थान याचा अर्थ पुरुषांच्या संदर्भात व तुलनेत स्त्रियांचे समाजातील स्थान किंवा दर्जा स्थानाचे मूल्यमापन करण्यासाठी लिंगभावाचे सामाजिक संबंध किंवा स्त्री पुरुषांमधील सत्ता संबंध बघणे गरजेचे असते. स्त्रियांच्या स्थानामध्ये सुधारणा करायची असते तर प्रचलित रितीरिवाज, नियम, व्यवस्था व स्त्री-पुरुषांमधील सत्तासंबंध यात बदल करावे लागतील.

२.१ समाजशास्त्रज्ञांनी स्त्रियांच्या दुय्यम दर्जावरती मांडलेले विचार

नवअभिजातवादी दृष्टिकोन स्त्रियांच्या रोजगारावर काय परिणाम होतो हे दर्शवतो. अनेक निरीक्षणतून असे दिसून येते की नवऱ्याचे उत्पन्न व स्त्रीचा श्रमिक दलातील सहभाग यांच्यात विषम संबंध असतो मात्र दुसऱ्या एका अभ्यासाने हाच संबंध समस्यारुपाचा असल्याचे स्पष्ट केले. परंतु अंतिमतः ही विसंगती सोडविण्याचा मार्ग असा सांगितला की, कुटुंबाचे उत्पन्न वाढले तर स्त्रीया अधिक विश्रांतीचे आयुष्य निवडतात. यातूनच नवे कौटुंबिक अर्थकारण निर्माण झाले. या दृष्टीकोणानुसार स्त्रियांच्या कमी उत्पन्नात सामाजिक विषमता जबाबदार नसून त्यांची कमी उत्पादकता हेच त्यामागचे कारण असते. स्वतःकडे मानवी भांडवल म्हणून बघत नसल्याने त्यांची उत्पादकता घटते म्हणजेच या दृष्टीकोनाप्रमाणे स्त्रियांनीही आपली भूमिका बाजारपेठेतील घडामोडीनुसार बदलली पाहिजे. यात स्त्रियांच्या स्थितीबाबत कुठलीही ठोस भूमिका घेतलेली दिसत नाही. स्त्रियांच्या दुय्यम दर्जास कारणीभूत असणा-या सामाजिक व्यवस्थेला शह न देता दृष्टीकोनात केवळ तात्विक चर्चा केली आहे.

ऑरिस्टॉटलने यांच्या मते पुरुषाला सक्रिय तर स्त्रीत्वाला निष्क्रिय संबोधले आहे. त्यांच्या मते स्त्री ही आत्मविहीन अपूर्ण पुरुष किंवा कमतरता असणारी पुरुष होय स्त्री ही शारीरिकदृष्ट्या दुय्यम असल्यामुळे तिची विचार करू शकण्याचीही क्षमता निकृष्ट दर्जाची आहे आणि म्हणून निर्णय घेण्यामध्ये ती दुबळी असते. त्यांच्या मते स्त्रियांच्या कनिष्ठपणामुळे आणि पुरुषांच्या श्रेष्ठत्वामुळे जन्मच स्त्रियांवर सत्ता गाजविण्यासाठी झालेला असतो. ऑरिस्टॉटल म्हणतो की पुरुषांचे शौर्य आज्ञा करण्यात तर स्त्रियांचे शौर्य आज्ञेच पालन करण्यात असते.

डार्विन महाशयांचे स्त्रियांविषयीचे असे म्हणणे आहे. की, स्त्री मानसिकदृष्ट्या पुरुषांपेक्षा वेगळी असते. कारण तिच्या अतिनाजूकपणामुळे आणि स्वार्थीपणाच्या कमतरतेमुळे स्त्रियांना समाजात स्थान दिलेले आहे.

लुई बेनेरिया यांच्या मते श्रमशक्ती आणि उत्पन्नाच्या मोजमापनात स्त्रियांच्या कामाची योग्य दखल घेतली जात नाही. वास्तवात स्त्रिया करीत असलेल्या कामाच्या तुलनेत मोजमापनात खूप कमी आकडेवारी धरली जाते. अशा प्रकारची मोजमापनातील त्रुटी ही चार क्षेत्रांच्या बाबतीत दिसते ; अ. उपजिवीकेसाठी / निर्वाहासाठी केलेले उत्पादन, ब. असंघटीत क्षेत्रातील वेतनासाठीचे काम, क. घरगुती उत्पादन व संलग्नित काम, ड. स्वयंसेवी पध्दतीचे काम.

पेरडिटा हस्टन या म्हणतात की, ग्रामीण शहरी महिलांनी आपल्या ज्या प्रश्न व गरजा मांडल्या त्या सर्व प्रशिक्षण, काम व वेतन आरोग्य व इतर सेवांची उपलब्धता, राजकीय सहभाग व कायदेशीर हक्कांसंदर्भात होत्या याचा संदर्भ हस्टन स्त्रियांना गट किंवा कोटीम म्हणून बाहेर ठेवणा-या विकास धोरणांशी लावतात. पेरडिटा हस्टन म्हणतात स्त्रियांचे प्रश्न आणि गरजा यांसारख्याच असतात. त्यामुळे त्यांचे हितसंबंध व उद्दिष्ट्ये सारखेच असतात. परंतु हिच स्थिती इजिप्शियन गृहिणींचे हितसंबंध आणि उद्दिष्ट्ये हे त्यांच्या घरी काम करणा-या अशिक्षित गरीब मोलकरणीची कशी असू शकेल? म्हणजेच स्त्रियांचा दर्जा आणि भूमिका ठरविणारे व्यवहार हे वर्गानुसार बदलतात. स्त्रियांची “स्त्री” म्हणून होणारी रचना ही वर्ग, संस्कृती, धर्म आणि इतर विचार प्रणालीवर आधारित संघटना व चौकटीच्या एकमेकांबरोबरीत गुंतागुतीच्या आंतरक्रियामधून होते. हस्टन या म्हणतात की, स्त्रिया ह्या ग्रामीण असो वा शहरी सुशिक्षित असो वा अशिक्षित कुटुंबाला त्यांनी दिलेले महत्व इतरांप्रतीची सेवा भावना व प्रतिष्ठा ह्या बाबतची त्यांची मूल्ये सारखीच असतात. मॅक्स वेबर या समाजशास्त्रज्ञाने सुध्दा सत्ता आणि अधिकार या बाबतीतले

विवेचन केले असून त्यांनी असे सांगितले आहे की, कोणत्याही प्रकारच्या सुयोग्य कार्यप्रणालीसाठी ज्याप्रमाणे सत्तेची आवश्यकता असते त्याचप्रमाणे अधिकार आणि अधिकारांची योग्य अंमलबजावणी करण्यासाठी एका नेटक्या व्यवस्थापनाची गरज असते. नुसती सत्ता आणि अधिकार असून उपयोग नाही कारण सत्तेचा आणि अधिकाराचा गैरवापर झाला तर त्याचे दुष्परिणाम हे संपूर्ण समाजालाच भोगावे लागतात.

स्त्रीवादी दृष्टिकोनातून सुमती लांडे व शृती तांबे यांच्या ग्रंथातील नोंदीनुसार म. गांधी म्हणतात, स्त्रिया या पुरुषांच्या सहकारी आहेत. साथी आहेत. त्यांनाही पुरुषाइतक्या सर्व मानसिक क्षमता असतात. पुरुषांच्या कामातील सूक्ष्मअतिसूक्ष्म तपशीलात सहभागी होण्याचा पूर्ण अधिकार हक्क स्त्रीला आहे. त्याच बरोबर त्यांच्यात त्यांच्या बरोबरीच्या पूर्ण स्वातंत्र्यासाठी तिला सारखाच हक्क आहे. ज्या प्रमाणे पुरुषाला त्यांच्या क्षेत्रात सर्वोच्च स्थान असते त्याप्रमाणे तिलाही तिच्या क्षेत्रात असायला हवे. काही घातक चालीरीतीमुळे अत्यंत अज्ञान आणि कुचकामी पुरुष त्यांची लायकी नसतानासुद्धा स्त्रीयांवर आपली सत्ता प्राबल्य गाजवतात. आपल्या अनेक चळवळी अर्धवट थांबल्या याला कारण आपल्या स्त्रियांची परिस्थिती त्यामुळेच आपल्या अनेक कामातूनही आपल्या हाती योग्य ते फळ लागले नाही.

बिना अगरवाल यांच्या मते, स्त्रिया व्यवस्थात्मक रित्या सामाजिक संस्थांमधून अदृश्य केल्या जात असतात. आर्थिक व्यवहारामध्ये त्यांना अदृश्य ठेवल्यामुळे त्या सांस्कृतिक व राजकीय व्यवहारांमध्येही दुय्यम ठरविल्या जातात. त्यांच्या 'चांगल्या स्त्रिया वारस हक्क मागत नाहीत' या अभ्यासातून त्यांनी दाखवून दिले की, सामाजिक शास्त्रात स्त्रियांच्या दुय्यमत्वावर सूक्ष्मपध्दतीने विश्लेषण होत नाही. जमीन, वारस हक्क, आर्थिक स्वातंत्र्य इ. घटकांना दुय्यम मानले जाते.

वर्ग,वंश, जात आणि पुरुषप्रधानता असलेल्या समाजात स्त्रियांची दडपवणूक करून त्यांचे शोषण, अत्याचार व अन्याय हे प्रकार सातत्याने होत राहिले आहेत. त्यांना त्यांच्या मुलभूत हक्कांपासून जीवनाच्या सर्वच क्षेत्रात वंचित ठेवले गेले होते. विवाह घटस्फोट, कौटुंबिक या बाबतची इच्छा,मत व्यक्त करण्याचे स्वातंत्र्य नव्हते, तर एक प्रकारे दासी म्हणून फक्त कर्तव्यच पार पाडायची अशी स्थिती होती. घरी, पुरुषांबरोबरच शेतात, अन्य उत्पादनात व घरगुती काम करणाऱ्या स्त्रियांच्या श्रमात कालपर्यंत मान्यताहीनव्हती. समान वेतन, मजुरीचे दर आणि समान हक्क नव्हते.

सिमान द बुव्हा यांच्या 'दि सेकंड सेक्स'(दुय्यम स्त्री जात) या पुस्तकाने स्त्रीवादी इतिहासाचा पाया निर्माण केल्याचे मानले जाते. त्यांची बाराव्या तेराव्या वर्षी आई वरिलांविरुद्ध बंड पुकारून विवाह आणि मातृत्व या जबाबदारीतून मोकळे होण्याचा निर्णय घेतला. बोहा व्यक्तिवादी होती. तिने केलेल्या स्त्रियाविषयीच्या स्पष्टीकरणामध्ये विशेषत्वाने सार्त्रच्या अस्तित्वादातील इतर संकल्पनांचा पडलेला स्वभाव प्रकर्षाने पडलेला दिसतो. स्त्रियांना 'इतर' मानणे म्हणजे वस्तु किंवा आपल्या सुखाचे साधन बनने होय. पुरुष स्त्रिला 'इतर' म्हणजे दुय्यम दर्जा स्वीकारण्यास भाग पाडतात.

बुव्हांनी लिंगभेदांला हे सत्ताशास्त्रीय अर्थ देण्याचे नाकारले. तिच्या मते जीवशास्त्रीय दृष्ट्या जेव्हा स्त्री आणि पुरुष दोघेही परस्पर सहकार्यानेच नवा जीव जन्माला घालतात. तेव्हा एक श्रेष्ठ आणि दुसरा कनिष्ठ असे काही नसते. यातून स्त्री ही इतर/दुय्यम दुर्बल किंवा पुरुषी वर्चस्व ही भिन्नता/विषमता जीवशास्त्रीय आधारे स्पष्ट होत नाही. बुव्हाने स्त्रियांचे अवमूल्यन सिध्द करण्यासाठी विविध धर्म आणि कायदे विषक संहिता यांचा उल्लेख करून बहुपत्नीत्व, नियोग, स्त्री अर्भक हत्या, पडदा पध्दती, कौमार्य, विवाहअंतर्गत एकनिष्ठता या चालीरींची उदाहरणे दिली आहेत. धार्मिक लेखन विवाह व संपत्तीविषयक कायदे, स्त्रियांवर अन्याय करणाऱ्या प्रथा या सर्व निर्मितीमध्ये पुरुषी दृष्टीकोनाचे कार्ये आहे.

पुरुषाप्रमाणेच स्त्रियांनाही शिक्षण गरजेचे आहे. पुरुष हा घराबाहेरील कामात वरचढ असतो. त्यामुळे त्याचे ज्ञान त्याला असणे आवश्यक असते. दुसरीकडे घर हा स्त्रियांचा प्रांत आहे. त्यामुळे त्याबाबतचे मुलांना वाढवणे मुलांना शिकविणे, या सर्वांबाबतही ज्ञान स्त्रियांना असणे आवश्यक आहे. याचा अर्थ ज्ञान हे हवाबंद करण्यास बंदिस्थ करून विभागले पाहिजे असे नाही. किंवा ज्ञानाच्या काही शाखा एकासाठी पूर्ण बंद असेही नाही. पण ही फरकावर आधारित मुलभूत तत्व लक्षात न घेता अभ्यासक्रम आखले गेले तर स्त्री आणि पुरुषांचा पूर्ण विकास होऊ शकणार नाही.

प्रतिमा परदेशी व सरोज कांबळे यांच्या मते, जाती व्यवस्था आणि स्त्रिया यामध्ये आपल्याला म. फुले आणि ताराबाई शिंदे यांनी पुरुष सत्तेवर हल्ला चढविलेला आपल्याला दिसतो. यामध्ये त्यांनी जातीव्यस्थेतून स्त्रियांचे होणारे शोषण स्पष्ट करून दाखविले आहे. ताराबाई शिंदे बुलढाणा जिल्हयातील मराठा जातीतील क्रांतीकारी विचारांच्या महिला आहेत. त्यांच्या मते

जाती व्यवस्था स्त्रियांचे शोषण करते असे भान त्यांना होते. आपल्या स्त्री पुरुष तुलना या निबंधाची सुरुवातच त्या तरी मी निरंतर मराठमोळ्याचे अटकेतील गृहबंदी,शाळेतील अबला असल्याचा उल्लेख करतात. तसेच विधवा पुनर्विवाहाबाबतही त्या लिहितात. या प्रांती असे जे मराठे मराठेशाहीला मानतात. त्या त्यांचे कुळात तर ब्राम्हणांपेक्षाही पुनर्विवाह न होण्याचे दिसून येते. स्त्री पुरुष समानता यामध्ये ताराबाईंनी स्त्रीधर्म कशाला म्हणायचे याची चर्चा करतात. तसेच त्यांनी स्त्री धर्म म्हणजे काय? तर निरंतर पतीची आज्ञा पाळणे त्यांचे मर्जीप्रमाणे वागावे आणि बायकांनी परमात्म्यासारखी पूजा करावी. हा स्त्री धर्म असू शकतो का? असा प्रश्न विचारला आहे.

हिंदू स्त्रियांची उन्नती आणि अवनती होण्यासंबंधी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी स्त्रिदास्याची कारणमीमांसा खालीलप्रमाणे केली आहे.हिंदू स्त्रियांची उन्नती आणि अवनती' या आपल्या महत्वपूर्ण निबंधात त्यांनी ब्राम्हणी संस्कृतीने स्त्रियांना कसे हिन लेखले, स्त्रियांवर बंधने कशी लादली यांचे विश्लेषण केले आहे. बौध्द परंपरा स्त्री पुरुष समता सांगणारी वर्णव्यवस्थाविरोधी अशी परंपरा होती. उलट हिंदू धर्मपरंपरा साधं मुलगी जन्माला येणे हे देखील मागील जन्माचे पाप मानते. आपले हे म्हणणे डॉ. आंबेडकरांनी बौध्द वाड्.मयातील राजा प्रसेनाजीत यांच्या कथेतून स्पष्ट केले आहे. राज प्रसेनजीतला जेंव्हा मुलगी झाली तेंव्हा अगदी पुरुषप्रधान मानसिकेतून त्याने नाराजी व्यक्त केली. गौतम बुध्दाने त्याला त्याच्या नाराजीचे कारण विचारले. ते समजताच बुध्दाने प्रसेनजतला उपदेश केला मानवेंद्रा यात दुःख मानण्याचे कारण काय? मुलगी मुलापेक्षा जास्त प्रभावी असू शकेल ती मोठी शहाणी सद्गुणी होईल. म्हणजे मुलगा मुलगी यात गौतम बुध्दाने भेदभाव केला नाही.शिवाय मुलींना बुध्दीचा विकास करण्याची संधी मिळाल्यास त्या सद्गुणी विवेकी होऊ शकतात. यावरही विश्वात व्यक्त केला आहे. हेच सांगण्यासाठी डॉ.आंबेडकरांनी बौध्द वाड्.मयातील या कथेचा आधार घेतला आहे.

ताराबाई शिंदे यांच्या 'स्त्रीपुरुष तुलना'या पुस्तकात स्त्री-पुरुषासंबंधामील सारा असमतोल दूर करून स्त्री जातीला न्याय मिळून द्यावा अशी खटपट आहे. इतके आधुनिक क्रांतदर्शी विचार इतक्या तर्कशुध्द पध्दतीने एका स्त्रीने मांडलेले आहे.ताराबाई शिंदे यांनी आपल्या लेखनामागील प्रयोजन स्पष्ट केले आहे. ज्या परमेश्वराने ही आश्चर्यकारक सृष्टि उत्पन्न केली त्यानेच स्त्रीपुरुष निर्माण केले. तरी सर्व प्रकारचे साहस दुर्गण स्त्रियांचे अंगी वसतात. किंवा जे अवगुण स्त्रियांचे अंगी आहेत. तेच पुरुषात आहेत. किंवा नाहीत हे अगदी स्पष्ट करून दाखवावेत. याच हेतूने

ताराबाईंनी हे पुस्तक लिहिले आहे. यामध्ये ताराबाई शिंदे यांच्या मते तुलना केवळ पुरुष आणि स्त्रीया यांमध्ये करावी. आणि ती करत असताना जातीभेद विचारात घेऊ नयेत. विधवांना पुनर्विवाला बंदी असल्यामुळे स्त्रीयांची कुचंबना होते. आणि लाखो कोटयावधी स्त्रिया वैधव्याचे असहय दुःख कस कसे भोगतात. व त्यापासून कस कसे अनर्थ होतात. यामागे पुरुष जातीने स्त्रीवर केलेल्या केवढा तरी अन्याय कसा आहे. ते ताराबाईंनी सांगितले आहे. विवाहीत स्त्री चे होणारे शोषण हा या पुस्तकातील दुसरा महत्वाचा विषय होय. तो स्पष्ट करित असताना मुलींच्या लग्नाच्या त-हा देखील सांगितल्या आहेत. ते म्हणजे लग्न ठरविण्याचे सारे अधिकार कुटुंबात पुरुषाला वडिलांना असत. मुलींच्या आईच्या पसंती नापसंतीचाही विचार केला जात नसे. लग्न व्यवहारात अर्थ व्यवहाराला केंद्रस्थान असे. मुलगी विधवा झाली. परंतु पैसा अडका मिळत असेल तर काही बिघडत नाही. असा विचार केला जाई. विधवेने सर्वांच्या सेवेत व कष्टात आपला देह अक्षरशः झिजवावा अशी अपेक्षा असे इतकेच नव्हे तर तिचे तारुण्य व लावण्य लवकरात लवकर लयाला जाईल अशा प्रकारची तिची दिनचर्या असे. स्त्रीच्या वाटयाला येणा-या समस्यामुळे ताराबाईंचे मन विषण्ण झाले आहे. ताराबाईंना स्त्री पुरुष नात्यातील मुलभूत परस्पर पुर्तता मान्य आहे. नव्हे ती त्यांची धारणा आहे. व्यवहारात पुरुष आणि स्त्रियांच्या समान दर्जाकडे दुर्लक्ष करून समाजात स्त्रीच्या वाटयाला जे दुःख येते ते पाहून त्या म्हणतात की, स्त्री ही पुरुषापेक्षा अधिक शोषीक अल्पसंतुष्ट पुरुषप्रेमाची भूकेली प्रेमपतींसाठी जीवन ओवाळून टाकावयास तत्पर अशी असताना देखील व्यवहारात मात्र तिच्या वाटयाला शोषणावाचून दुर्दशेवाचून दुसरे काहीच येत नाही. पुरुषांच्या दुर्वर्तनाचा बळी ठरवून शेवटी स्त्रियांच्या वाटयाला निंदा नालस्ती अपमान शिक्षा आणि निराधारपण येते. अशा प्रकारे हरएक मुद्यावर पुरुष हा स्त्रीपेक्षा अधिक अवगुणी कसा आहे. हे त्यांनी आपल्या पुस्तकात मांडले आहे.

रामयण महाभारतासारखी धर्मग्रंथांच्या पातळीवर पोहचलेली महाकाव्य पुराणकथा, श्रीधरांचे पांडवप्रताप, रामविजय यासारखे ग्रंथ आणि समकालीन ललीत साहित्य या सर्वांची आवश्यकतेनुसार चिकित्सा करून त्यांनी आपले मतप्रदर्शन केले आहे. हिंदू समाजात नियंत्रीत करणारे सर्व शास्त्र ही नुसती पुरुषानुकूल आहेत असे नाही. तर ती सरळसरळ स्त्रीविरोधी आहेत. असा त्यांचा आरोप आहे. शास्त्राधारे चालत आलेल्या आपल्या सा-या परंपरा व प्रथा अखेर स्त्री जातीच्या दुःखास कारणीभूत होतात. हा इतिहास आहे. आणि हा पालटने आणि स्त्रीला

सन्मान व प्रतिष्ठा लाभावी यासाठी प्रयत्न करणे ही घटना स्त्रीच्या जीवनाला सर्वस्वी भिन्न वळण लावणारी आहे. तिचा भूतकाळा व भविष्यकाळ यामधील अंतर स्पष्ट करणारे असते . लग्न या चिंतेने तिच्या आयुष्यात प्रश्नांची मालिका सुरु होते. व लग्नोत्तर काळात त्या मालीकेला शृंगखलेचे स्वरूप प्राप्त होते. हे ताराबाईंनीही अचुकपणे हेरले आहे. त्यामुळे कोणत्याही प्रकारे झालेला विवाह स्त्रीच्या सुखालाच कारणीभूत होईल असे सांगता येत नाही. पती पत्नी नात्यात स्त्रीचा हक्क ही युगानुरूपे कौतुकाची व प्रेमाची मानली गेलेली बाब आहे. आठराव्या एकोणिसाव्या शतकातील सामाजिक वातावरणात मात्र स्त्री हट्टाचा परिणाम म्हणून त्यांना होणा-या मानहानीमुळे पाठ सोलून निघण्यावाचून काही घडत नाही. हे त्यांनी नमुद केले आहे. लग्नामुळे पुरुषावर कुठलेच दुष्परिणाम होत नाही. उलट त्यांच्या मर्जीनुसार बायको वागली नाही तर एकीच्या जागी दुसरी आणण्याचे त्यांचे स्वातंत्र्य आबादीत राहते. स्त्रीच्या दुर्दैवाने जर ती विधवा झाली तर मात्र केवळ अवहेलनात्मक आयुष्य कंठण्यावाचून अन्य पर्याय उरत नाही ही वस्तुस्थिती लेखिका स्पष्ट करतात. स्त्रियांवर सातत्याने होत राहिलेला अन्याय ताराबाई प्राचीन ग्रंथातील उदाहणाद्वारे विशद करून सांगतात. समाजाने स्वीकारलेले पुरुषांना प्राधान्य देणारे मानदंड खरोखरी कसे फसवे व भ्रान्त आहेत हे त्या सिध्द करतात. त्यांनी या ग्रंथात तत्कालीन समाजस्थिती व समस्या यांना अनुरूप अशी रचना केली आहे. मुलगा व मुलगी यांच्या संगोपणात केले जाणारे भेदाभेद, मुलींना शिक्षण न देण्याची रुढी , सनातन समजूती व धार्मिक बंधने यामुळे स्त्रीवर घटत राहणारा अन्याय आणि स्त्री पुरुषात पक्षपात करणारी भारतीय वृत्ती यांची विशेष दखल मिसेस करार यांनी घेतली आहे.

सुमती लांडे व श्रुती तांबे यांच्या मत “औद्योगिक क्रांतीमुळे अपरंपरेच्या रोजगार संधी स्त्रियांना येत गेल्या. गिरण्या विड्या वळण्याचा व्यवसाय टंकलेखन, संगणक इ. क्षेत्रात त्यांना प्राधान्य आले पण स्त्रिया त्यांचे सहकारी व मालक यांच्या वासनेच्या शिकार झाल्या म्हणून कामगार महिला एकत्र येऊन त्यांनी रात्रपाळीचे काम नको, प्रसुती काळाची रजा पाळणाघराच्या सोयी, पुरुषाच्या इतके वेतन अशा मागण्या करण्यास सुरवात केली. १८६७ मध्ये जॉन स्टुअर्ट मिल याने स्त्रियांकरिता मतदानाच्या हक्काची मागणी इंग्लंडच्या संसदेत केली. १८७२ मध्ये फ्रान्समध्ये स्त्रियांचे हक्क मांडणारी आंतरराष्ट्रीय परिषद भरली. १८९२ मध्ये ‘फेमिनिस्ट’ कॉंग्रेसच्या अधिवेशनातून स्त्रियांच्या मतदान हक्काची मागणी हक्क प्राप्त झाला . १८२८ मध्ये फ्रेंच महिलांना मतदान हक्क प्राप्त झाला. १८२८ मध्ये इंग्लंडमधील महिलांनासंपूर्ण मतदान हक्क

प्राप्त झाला. यातूनच स्त्रीवादाचा विकास झाला. यानंतर लढा घावा लागला. स्त्री-पुरुष समानतेच्या मागणीतूनच सर्वच क्षेत्रात स्त्रियांना स्थान मिळायला हवे असा अग्रह धरण्यात येऊन त्यातून 'स्त्री स्वातंत्र्य' ही कल्पना आली. स्त्री ही तिच्या सहका-याचे बांडगुळ नसून तिला स्वतंत्र व्यक्तिमत्व आहे. तिला स्वतःला स्वतःचे व्यक्तिमत्व घडविण्याचा हक्क आहे. हा विचार प्रभावी झाला. आर्थिक स्वातंत्र्य व मतस्वातंत्र्य दिले तरच स्त्रीला स्वातंत्र्य प्राप्त होणार आहे या मुद्यावर भर दिला जाऊ लागला. या अस्मिता लढयातूनच 'स्त्रीवादाची' उत्क्रांती झाली.

प्रस्तावित अभ्यास मराठा व धनगर समाजातील स्त्रियांचा दर्जा या विषयी समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून अभ्यास करणे होय. प्रस्तुत प्रकरणात स्त्रियांचा मराठा व धनगर समाजामध्ये दुय्यम दर्जा कशा पध्दतीने आला आहे. दुय्यम दर्जाची कारणे आहेत त्याबाबत समाजामध्ये सामाजिक संस्थांची भूमिका कशी आहे व प्रक्रिया कशा आहेत यावर प्रकाश टाकला आहे. कुटुंब संस्था, विवाह संस्था, धर्मसंस्था, राज्यसंस्था यांचा स्त्रियांच्या दर्जावर कसा परिणाम होतो. या घटकांचा अभ्यास केला आहे.

२.२ स्त्रियांचे दुय्यमत्व अधोरेखित करणाऱ्या सामाजिक संस्था

१. कुटुंब संस्था

मराठा समाजात कुटुंबामध्ये पुरुषप्रधान संस्कृती असल्यामुळे स्त्रियांच्या जीवनावर त्याचा परिणाम झालेला आपल्याला दिसून येतो. कारण पुरुष प्रधान संस्कृती असल्यामुळे महिलांच्या कुठल्याच गोष्टींचा विचार केला जात नाही. त्यांच्या वैयक्तिक मतांचा, वैयक्तिक हक्कांचा, गरजांचा विचार घेतला जात नाही. परंतु त्यांचे प्रमाण हळूहळू कमी झालेले आहे. आपल्याला दिसून येते. महिला या नोकरी निमित्त घराबाहेर पडू लागलेल्या आहेत तसेच मुलीही चांगल्या प्रकारे शिक्षण घेऊ लागल्या आहेत. त्यामुळे त्यांच्या लग्नाच्या वयोमर्यादेत सुरक्षा वाढ झालेली आपल्याला दिसून येते.

प्रा. नि.स.वैद्य यांनी 'मानवशास्त्र' या ग्रंथात कुटुंब संस्थेची व्याख्या मॅकआयवर व पेज कुटुंबाची व्याख्या करताना म्हणतात, "The family is a grup difined by sex relationship sufficiently precise and enduring to provied for the procreation and upbringing of children." यानुसार कुटुंब संघटना स्त्री-पुरुषांमधील लैंगिक संबंधावर आधारलेली आहे. कुटुंब संस्थेची उभारणी विवाह संस्थेच्या पायावर झालेली आहे, व त्याद्वारे प्रजोत्पादन व संतती

संगोपणाणे कार्य हे समाजसातत्यासाठी कुटुंब संस्थेद्वारे पार पाडले जाते. “एकत्र राहणारा, एकाच घरात स्वयंपाक, जेवणारा जैवीक दृष्टीने एकमेकांशी संबंधीत असलेला व्यक्तींचा गट म्हणजे कुटुंब होय ” सामाजिक एकक म्हणून कुटुंबात सामाजातील चालीरीती आणि इतर सांस्कृतिक गोष्टी प्रतिबिंबित होतात व कुटुंबातील घटकाचे वर्तन आणि मनाचे कल ठरविले जातात. म्हणजेच कौटुंबिक चालीरीती आणि सांस्कृतिक गोष्टींचा विचार केला जातो. व तसेच वागले जाते. मराठा समाजात सांस्कृतिक वारसा एका पिढीतून दुसऱ्या पिढीकडे परंपरेने सुपूर्द केला जातो. सर्वसामान्यपणे असे म्हणता येईल की, संस्कृतीमध्ये जीवन पध्दती, धर्म, भाषा सवयी, रुढी, श्रध्दा, इ.चा समावेश होतो. म्हणजेच त्यांच्या रुढीपरंपरा चालत आल्या आहेत तशाप्रमाणेच कुटुंबात त्याच चालत असतात त्यात काही बदल होत नाही यामध्ये कुटुंबात घेतले जाणारे निर्णय हे घरातील मोठ्या व्यक्तीना किवा पुरुषांनीच घेतले पाहिजे असे या मराठा समाजामध्ये आहे. परंतु आता या आधुनिक काळात स्त्रीयांचा सहभाग हा थोड्याफार प्रमाणात दिसून येतो.

कुटुंब हे सामाजिक घटक म्हणून घडण्यामध्ये सहकार्य , मदत या ऐवजी रक्ताचे नाते व अनुवंशीकता यांना प्राधान्य मिळाले. मानवी पुनर्जन्मानंद हे त्याचे प्रमुख अंग बनले. व त्यातही आईचे व पित्याचे दोघांचे नाते निश्चित होण महत्वाचे बनले. जमीन व संपत्तीवरील मालकी हक्क आणि त्यांची रचना हेही त्याच बरोबर महत्वाचे बनले. कुटुंबातील परंपरा व वंशावळ पुढे नेण्याच्या पध्दतीवरून या मालकी हक्कांचे हस्तांतरण व वंश परंपरेने हक्क ठरू लागले यातूनच दोन प्रकारच्या वंशपध्दती पुढे आल्या. त्या म्हणजे मातृ वंशी व पितृ वंशी कुटुंबव्यवस्था मातृवंशी कुटुंबव्यवस्थेमध्ये सर्व अधिकार मातेकडे तसेच तिच्यानंतर तिच्या मोठ्यामुलीकडे जातात. तर पितृवंशी कुटुंबव्यवस्थेमध्ये पित्याकडे व त्यानंतर मोठ्या मुलाकडे जातात. त्याचप्रमाणे नातीगोती आणि त्यांचा व्यवहार आपल्या अस्तित्वाचे मूळ बनते हे नाते संबंध कसे जोडले जातात. या करिता बीज व जमीन यांचे उदाहरण दिले जाते. स्त्री म्हणजे, पृथ्वी असा अर्थ लावला जातो. स्त्री सुपीक जमीन उपलब्ध करून देते. व त्यावर बी पेरले जाते. पुरुष हे बीज पुरवतो. जे धान्य उगवते ते कोणाचे बी पेरले याच्यावर अवलंबून असते. म्हणून जन्माला येणारी मुले ही या रूपकानुसार वडीलांशी नाते सांगणारी असतात. आणि त्यातून पितृवंशी पध्दतीला समर्थन व प्रतिष्ठा मिळते. येणारे फळ हे बीजावर अवलंबून असते. आणि बीजाचे गुणधर्म फळात असतात. जमीन फक्त पीकांचे चांगले वाईटपण ठरवते. हे रूपक मानवी पुनर्जन्मादनाला लागू केले तर जर पुरुष बीज देत

असेल तर मुल हे पुरुषाशी निगडीत असेल. मुलाला पोसणारी स्त्री कोणतीही असली तरी हे रुपक पितृवंशीपध्दतीत सर्व त-हेने न्याय्य ठरवते. मुलांनी आपल्या पित्याचे नाव व अडनाव धारण करावे हे अगदी नैसर्गिक भासते हे रुपक आपल्या समाजामध्ये पुर्वापार रुढ व प्रचलित केले आहे. जाती अंतर्गत विवाह पध्दतीमुळे हे पितृवंशी परंपरेचे तत्वज्ञान हिंदू समाजामध्ये अधिकाधीक घट्ट रुजून गेलेले आहे. जाती अंतर्गत विवाही प्रथेमुळे जातीव्यवस्था धक्का न लागता चालू राहिले आहे. त्यानुसार अंतरजातीय विवाह मान्य व स्वीकार्य आहे. परंतु उच्च जातीच्या स्त्रीने कनिष्ठ जातीच्या पुरुषाशी केलेला विवाह स्त्री कार्य नाही. पुरुषाचे बीच वंश चालवते या समजूतीला धरुनच हे आहे. ही तर्कसंगती अगदी बरोबर वाटते. तथापी या तर्काचा पाया चुकीचा आहे. हे फार पूर्वीपासून दाखवले गेले आहे.

भारतीय समाजव्यवस्थेमध्ये पुरुषप्रधान सामाज्यवस्था आहे. तसेच पितृवंशीय कुटुंबपध्दती अस्तित्वात असल्यामुळे नाते संबंधामध्ये वडिलांचे नाव लावले जाते. तसेच नाते संबंध हे मातेपेक्षाही पित्याकडचे महत्वाचे मानले जाते. सर्व वर्गातील स्त्रीयांना कुटुंबात कामाच्या ठिकाणी आणि समाजात आपल्या दुय्यमत्वाचे अनुभव वेगवेगळ्या स्वरूपात येत असतात. यामध्ये कुटुंबात कामाच्या ठिकाणी व एकूण समाजात सोसाव्या लागणा-या भेदभाव ,दुर्लक्ष ,अपमान ,नियंत्रण,शोषण,पिळवणूक,हिंसा इत्यादिंचा समावेश असतो. या सर्वांचा तपशील वेगळा असला तरी सूत्र समान असतात.

“पितृसत्ता ही सर्वत्र सारखी नसते. एकाच समाजातील वेगवेगळ्या वर्गांमध्ये तिचे स्वरूप भिन्न असेल, आणि त्याचप्रमाणे वेगवेगळ्या कालखंडामध्ये व वेगवेगळ्या समाजामध्ये पुरुष सत्तेचे स्वरूप भिन्न असू शकते उदा. आपल्या आजीच्या काळातील पुरुषसत्तेचा आणि आजच्याकाळातील पुरुष सत्तेचा अनुभव वेगळा आहे. किंवा आदिवासी स्त्रीया आणि हिंदु स्त्रिया तसेच अमेरिकन स्त्रीया व भारतीय स्त्रियांना अनुभवास येणारी पुरुषसत्ता वेगळी असते. प्रत्येक समाजव्यवस्थेत किंवा ऐतिहासिक कालखंडात पुरुष सत्तेचे व सामाजिक,सांस्कृतिक व्यवहाराचे विशिष्ट रुप दिसून येते. पण असे असले तरी या सर्वांमागचे मध्यवर्ती सूत्र मात्र कायम असते ते म्हणजे सर्व अर्थिक साधने व सामाजिक,अर्थिक, राजकीय संस्था यावर पुरुषांचे नियंत्रण असणे.

पुरुष सत्ताही ही जशी एक सामाजिक संरचना आहे. तशी ती एक विचारप्रणाली किंवा मूल्यव्यवस्थाही आहे. त्यानुसार पुरुष हे श्रेष्ठ असतात. धर्मानेही पुरुषसत्तक विचारप्रणाली निर्माण करण्यात व ती टिकवून ठेवण्यात मोठी भूमिका बाजावली आहे.

पुरुषसत्ताक म्हणजे ज्या कुटुंबात पिता किंवा भाऊ कुटुंबप्रमुख असतो. वंश पित्याच्या नावाने चालतो कुटुंबातील स्त्रियांचा दर्जा दुय्यम असतो. पत्नी विवाहानंतर पतीच्या घरी राहण्यास येते अशा कुटुंबास पुरुषसत्ताक कुटुंब म्हणतात.

तसेच पुरुषसत्ताक कुटुंबातील स्त्रिया दर्जा व अधिकार भूमिका यांचा विचार करता कुटुंबाची आखणी पुरुष प्रधानतेवर आधारित आहे. पुरुषसत्ताक कुटुंबात त्याने दिलेला निर्णय हा अंतिम निर्णय असतो. वारसाहक्क, मालमत्ता धारण करण्याचा अधिकार पित्यानंतर मोठ्या मुलालाच वयोमानानुसार ज्येष्ठ पुरुषानंतर कुटुंबातील ज्येष्ठ (वयोवृद्ध) स्त्रिला कुटुंबात मान मिळतो पण अधिकार व सत्ता मात्र पुरुषाचीच असते. म्हणजेच धाकटा दीर किंवा मुलगा यांची असते. त्यामुळे कौटुंबिक कार्यक्रम सण वार इ. प्रसंगी ज्येष्ठ स्त्रीला मान मिळतो तिच्या अधिपत्याखाली सण समारंभाचे आयोजन होते. पण निर्णय स्वातंत्र्य मात्र पुरुषालाच असते.

डॉ.अमर्त्यसेन यांच्या मते स्त्रीया या समाजाच्या विकासाचे मुख्य मार्ग आहेत. स्त्रीयांचे स्थान उंचावण्याचा प्रमुख मार्ग म्हणजे 'स्त्री' शिक्षणावर भर आणि स्त्रियांना अर्थार्जनाचे साधन प्राप्त होणे आणि निर्णय प्रक्रियेत त्याचे स्थान असणे हे महत्वाचे आहे. याबाबत गांधीजी असे म्हणतात की, धर्म जर स्त्रियांना हीन लेखत असेल तर धर्माचा तो भाग आपण मान्य करता कामा नये घरात काम करून स्त्री ही अर्थार्जन करत असते. त्यामुळे घराच्या, पतीच्या संपत्तीत तिला हक्क आहे. कायद्यामध्ये स्त्री-पुरुष विषमता असता कामा नये हया सर्वच गोष्टी आज महिलांच्या लढणा-या भारतातील तसेच जागतिक पातळीवरील संघटनाही बोलत आहे.

अर्थ व्यवस्थेत रोजगाराच्या बाबतीत स्त्रियांना समान संधी नसेल तर स्त्रीसाक्षरता, स्त्रियांसाठी उच्चशिक्षण अशा कितीही मोहिम हाती घेतल्या तरी त्यातून स्त्रियांचे स्थान उंचावणे शक्य नाही. म.फुले म्हणतात, स्त्रियांची जात अबला असल्यामुळे या लोभी व धाडसी पुरुषांनी मोठी कावेबाजी करून सर्व पुरुषांनी आपलेच घोडे पुढे दामटने. त्यात मानवी हक्क समजू देऊ नये या इरादयाने त्यात विद्या शिकविण्याचा प्रतिबंध केला, यामुळे सर्व स्त्रियांवर अशा त-हेचा जुलमी प्रसंग येऊन गुदरला. तसेच स्त्री शिक्षणाच्या बाबतीत पंडिता रमाबाई म्हणतात,

स्त्रियांना व मुलींना घराच्या चार भिंतीबाहेर काढून धीटपणे पुरुष समाजात वावरण्याची सवय लावणे, बाहेरच्या जगाचा परिचय करून देणे, त्यातूनच हळुहळु आत्मविश्वासास निर्माण करणे हाच शिक्षणाचा हेतू असावा.

१९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात आणि २० व्या शतकाच्या पुर्वार्धात भारतातील स्त्रियांच्या शिक्षणाचा विडा उचलणा-यांमध्ये मोठी व्यापक विविधता दिसते त्यामध्ये हे शिक्षण असे होते की, स्त्रियांना अधिक चांगल्या पत्नी आणि माता होण्याचे शिक्षण होते. शिक्षित स्त्रीचे गाभ्याचे स्थान अजूनही घर हेच होते.

स्वातंत्र्य मिळाल्यापासून मोठ्या प्रमाणावर स्त्रियांच्या शिक्षणाच्या संधी विस्तारीत झाल्या आहेत. आणि सर्व त-हेच्या व्यावसायिक प्रशिक्षणांच्या संधीसुद्धा त्यांना उपलब्ध आहेत. परंतु लिंगभावविषयक लक्षणीय भिन्नता अस्तित्वात असल्याने मुलींचे शिक्षण आणि मुलांचे शिक्षण त्यांना मिळणारे महत्व भेदभावाच्या स्वरूपाचे आहे.

२. विवाह संस्था

प्रा. नि.स.वैद्य यांनी 'मानवशास्त्र'(शारीरिक, सामाजिक, व सांस्कृतिक) या ग्रंथात नमुद केल्याप्रमाणे विवाह स्त्री पुरुषांना एकत्र आणणारा त्यांना एकत्र जीवन घालविण्याची जबाबदारी सोपविणारा एक समारंभ आहे. ज्यांचा विवाह होतो. अशा स्त्री पुरुषांना एकत्र जीवन घालवावे आणि आपल्या संबंधीच्या जबाबदा-या पार पाडाव्यात अशी समाजाची विवाहीतासंबंधीची अपेक्षा असते. या दृष्टीकोनातून विचार केल्यास कामपूरती ऐवजी सामाजिक जबाबदा-या पार पाडण्याची आवश्यकता हा विवाहामागील मुख्य उद्देश ठरतो.

अ - हुंडा

हिंदू समाजातील विवाह करण्याच्या संदर्भात ज्या अनेक अडचणी विवाह पध्दती व समस्या आहेत. त्यापैकी हुंडप्रथा ही एक विवाहप्रसंगी एक महत्वाची समस्या आहे. या समस्यांचे दुष्परिणाम प्रामुख्याने विवाहीत स्त्रियांना व त्यांच्या आईवडिलांना भोगावे लागतात. प्राचीन समाजामध्ये एकेकाळी शंभर गायी वर दक्षिणा म्हणून देणे हा प्रकार त्या काळी प्रचलित असल्याचे वेदांमध्ये उल्लेख आढळतात. विवाहाच्यावेळी नवीन वैवाहिक दांपत्याला अनेक आर्थिक घटकांना तोंड द्यावे लागते. म्हणून त्यांना नवीन संसार उभा करण्यासाठी काही वस्तु भेट म्हणून देण्याच्या उद्देशातून ही प्रथा समाजात रुढ झाली. परंतु कालांतराने या प्रथेला विकृत स्वरूप प्राप्त झाल्याचे

दिसून येते. इतकी विकृतता या प्रथेमुळे आली की ही प्रथा न राहता तो आधुनिक काळात वर पक्षाचा अधिकार बनला. व त्यावरून आजच्या आधुनिक समाजात नववधुंच्या हत्या होणे, त्यांना जाळले जाणे किंवा सासरच्या छळाला कंटाळून आत्महत्या करणे असे प्रकार समाजात दिसून येतात. शिवाय बहुपत्नी विवाह ही समस्या या रुढीमधुन जन्माला आलेली दिसून येते. एकेकाळी ऐच्छीक घटकातून निर्माण झालेली ही पध्दती समस्येत परिवर्तीत झालेली दिसून येते.

आपल्या भारत देशामध्ये विवाह प्रसंगी हुंडा हा शब्द वर दक्षिणा व वधुदक्षिणा या दोन्ही अर्थाने वापरला जातो. आदिवासी समाजात अनेक जामातींमध्ये वधुदक्षिणा म्हणजे विवाहाच्या वेळी स्त्रीसाठी तिच्या पित्याला द्यावयाची रक्कम हा प्रकार प्रचलीत आहे. बहुतांशी इतर समाजात विवाह प्रसंगी मुलांना द्यावयाची रक्कम म्हणजे वर दक्षिणा हा प्रकार प्रचलित आहे. त्यामुळे हुंडा हा शब्द प्रामुख्याने वरदक्षिणा या अर्थाने वापरला जातो. भारतीय समाजात समस्या निर्माण करण्यासाठी मुख्यत्वेकरून हाच घटक कारणीभूत असल्याचे दिसून येते. “हुंडा म्हणजे विवाह प्रसंगी वर पक्षाने वधु पक्षाकडून घेतलेली संपत्ती होय.” प्रारंभीच्या काळात वधुपक्ष आपले इच्छेने वर पक्षाला काही रक्कम देत होता. तेंव्हा समाजात हुंडा ही प्रथा समस्या नव्हती. आजही जेंव्हा स्वेच्छेने वधुपक्ष काही रक्कम वर पक्षाला देतो तेंव्हा त्याला समस्या मानल्यात येणार नाही. परंतु अधिक हाव सुटून जेंव्हा अधिकाधिक रकमेसाठी जेंव्हा वस्तुप्रमाणे सौदा केला जातो. हुंडा स्वीकारुनही जेंव्हा नववधुचे वर पक्षाच्या वेगवेळ्या मागण्यांमुळे वधुचे कुटुंबातील जगणे असहय होऊन जाते तेंव्हा मात्र ही समस्या निर्माण होते.

शिक्षणाचा वाढता प्रसार झाल्यानंतर विशेषतः स्त्रियांनी शिक्षण घेतल्यानंतर व त्या आर्थिक दृष्ट्या स्ववलंबी बनल्यानंतर या समाजात वैचारिक जाणीवा वाढतील त्यामुळे समाजातील समस्यांची तीव्रता कमी होईल असे वाटले होते परंतु जसजसे स्त्री-पुरुषांचे शिक्षण घेण्याचे प्रमाण वाढले तसा हुंडा देवाण घेवाणीचे प्रकार देखील मोठ्याप्रमाणावर वाढलेला दिसून येतो. त्यामुळेच आधुनिक वैज्ञानिक काळात सुध्दा या समस्येची व्याप्ती लक्षणीय ठरलेली दिसून येते. भारतातील विवाह संस्थेत हुंडा ही आज ठळक अशी समस्या आहे. ज्यामुळे अनेक कुटुंबे देशोधडीला लागलेली दिसून येतात. कित्येक मुलींची लग्ने होत नाहीत. नाइलाजाने त्यांना वाममार्गाला लागल्या शिवाय दुसरा विलाज नाही. तर कित्येक मुलींचा विवाह होत नसल्यामुळे नाइलाजाने त्या

अविवाहीत राहून समाजाची टिका सहन करीत जीवन जगावे लागते. अशी सामाजिक परिस्थिती आज निर्माण झाली आहे.

ब-याच समाजामधून विवाह पाठीमागे आर्थिक राजकीय स्वरूपाचेही उद्देश असण्याची शक्यता आहे. मरडॉकने विवाहचा मुख्य उद्देश काय या संदर्भात २५० समाजांचे तुलनात्मक अध्ययन केले त्यांना असे आढळून आले की, साधारणतः विवाहामागे तीन प्रकारचे उद्देश असतात. कामपूर्ती, आर्थिक सहकार्य व संतती संगोपण हे तीन उद्देश होय.

विवाहासाठी वधू किंवा वराची निवड करण्याचे विभिन्न मार्ग निरनिराळ्या समाजामध्ये प्रचलित आहेत. हिंदू समाजातही मनुने आठ प्रकार सांगितले आहेत. आपल्या समाजातही स्वयंवर गांधर्व वगैरे विवाह प्रचलित होते. स्वयंवरात मुलगी आपल्या पसंतीचा वर निवडत असे. द्रुपदाने द्रौपदीचा विवाह करताना पण लावला होता. व तो जिकणा-यासच द्रौपदी देण्याची प्रतिज्ञा केली होती. रामानेही सीतेची प्राप्ती शिवधनुष्यावर प्रत्यंचा चढवूनच केली होती. दुष्यंताने शकुंतलेशी गांधर्व विवाह केला होता. अर्जुनाने सुभद्रेशी तिचे हरण करूनच तिच्याशी विवाह केला. अशा प्रकारे हिंदू समाजातही विवाह विभिन्न पध्दतीने केला जात असे. आदिवासी समाजामधूनही वधुवर निवडण्याचे निरनिराळे मार्ग प्रचलित आहेत.

ब - घटस्फोट

घटस्फोट ही स्त्रियांच्या संदर्भात एक समस्या आहे. विवाहच्या माध्यमातून दोन भिन्न संस्कृतीमधील स्त्री पुरुष एकत्र येतात. एकत्र राहवे, अनुकूलन साधावे एकमेकांच्या आवडीनिवडी साधाव्यात व जन्मभर एकत्र राहावे अशी विवाहानंतर त्यांच्याकडून अपेक्षा केली जाते. पण जेव्हा हे शक्य होत नाही. कुटुंबात संघर्ष होतात. पती पत्नीमधील निर्माण होणारे संघर्ष मिटविण्यासाठी कधी पती कडून प्रयत्न होतात तर कधी पत्नीकडून प्रयत्न होतात. पण हे संघर्ष मिटले नाहीत तर नाइलाजाने घटस्फोटाचा मार्ग पत्कारावा लागतो. हिंदू धर्मात विवाह सोपा आहेत. मात्र घटस्फोट ही अतिशय कठिण अशी प्रक्रीया आहे. कारण घटस्फोट कुटुंब विच्छेदनाची पायरी समाजली जाते. कुटुंबात संघर्ष होतात. परंतु ते सामोपचराने व समायोजनाने सोडवले जातात. कधी कधी मध्यस्थांच्या द्वारे सोडविले जातात. पण जेव्हा व्यक्ती कुटुंबाचा सामुदायीक विचार सारून केवळ स्व चा विचार करते. तेव्हा घटस्फोटाची समस्या निर्माण होते. या समस्येचे दुष्परिणाम संपूर्ण कुटुंबावर व पतीपत्नींच्या आईवडीलांच्या कुटुंबावर होत असतात. हे परिणाम जरी दोन्ही कुटुंबावर

होत असले तरी जास्तीत जास्त प्रमाणात ते लहान मुले व स्त्रीयांवर होताना आढळतात. सन १९५५ च्या हिंदु विवाह कायदानुसार घटस्फोटाचा जरी कायदाने परवानगी दिलेली असली तरी घटस्फोट टाळण्याचा मार्गाचाच शक्य तो वापर करून घटस्फोटाचा लांब ठेवले जाते. जेव्हा पती पत्नी परस्परांच्या सहवासात राहणे अगदीच अशक्य होते तेव्हा नाइलाजाने घटस्फोटाचा मार्ग स्वीकारावा असे कायदे तज्ञांना अपेक्षित असावे.

हिंदु धर्मांमध्ये घटस्फोटाचा सामाजिक मान्यता नाही तर विवाह हा धार्मिक व सामाजिक संस्कार मानलेला आहे. मुस्लिम धर्मात विवाह हा करार आहे. घटस्फोट होणे सोपे आहे. शिवाय इस्लाम धर्मांमध्ये घटस्फोटाचा समाजमान्यता आहे. हिंदु विवाह हा धार्मिक संकल्पनेवर आधारलेला आहे. त्यामुळे के.एम. कपाडीया विवाहाची व्याख्या करताना असे म्हणतात की “विवाह म्हणजे धर्म, प्रजनन कामतृप्ती या उद्दिष्टांच्या पूर्ततेसाठी धार्मिक विधी व सामाजिक प्रथा या द्वारे केलेला एक स्त्री व एक पुरुष यांचा कायदेशीर लैंगिक संबंध आहे. १९५५ च्या हिंदु घटस्फोट कायदानुसार काही कारणानुसार व्यक्तिला परस्परांपासून घटस्फोट घेण्याची कायदेशीर घेण्याची परवानगी देण्यात आलेली आहे. एकमेकांचा त्याग क्रूर वागणूक व्याभीचारी वर्तन, महारोग, वेड लागणे, संसर्गजन्य रोग, असाध्य गुप्त रोग, सन्यास घेणे, धर्मांतर करणे, सात वर्षांपर्यंत व्यक्ती बेपत्ता असणे, पती किंवा पत्नीचा दुसरा विवाह होणे. कुटुंबाबाहेर लैंगिक संबंध असणे, अमानवी वागणूक समलिंगी कामप्रवृत्ती इ. कारणानी स्त्री पुरुषांना परस्परांपासून घटस्फोट घेता येतो.

३. धर्मसंस्था

भारतीय संस्कृतीमध्ये स्त्रियांना धार्मिक कार्यांमध्ये तिला इच्छा असो किंवा नसो त्यांच्यामध्ये भाग घ्यावा लागतो. यामध्ये धार्मिक विधी पुरुषांच्या हाताने केला जातो. स्त्री फक्त त्याच्या बाजूला बसून मम म्हणत असतात. धार्मिक कर्मकांड करताना पुरुषांचा सहभाग असतो. अनेक देवस्थानांमध्ये स्त्रियांना प्रवेश दिला जात नाही. कारण स्त्री ‘रजस्वला’ असल्यामुळे धार्मिक देवस्थानच्यामते अपवित्र आहे. तसेच हिंदु व मुस्लिम हे दोन धर्म प्रमुख आहेत. आणि या दोन्हीही धर्मात धार्मिक दृष्ट्या स्त्रीला दुय्यम मानलेले आहे. यामध्ये हिंदु धर्मनुसार पुरुषांसाठी सोळा संस्कार तर स्त्रीसाठी केवळ विवाह हा एकच संस्कार सांगितला आहे. स्त्रीचा ज्या कुटुंबात विवाह झालेला आहे. त्या कुटुंबातील लोकांशी तिला जूळवून घ्यावे लागते. मुस्लिम धर्मात बहूविवाह पध्दत असल्यामुळे स्त्रियांची स्थिती आणखी बिकट झालेली दिसते.

आजच्या इंटरनेटच्या युगात देखील विधवा स्त्रिला सामाजिक समारंभाला बोलावत नाही. निपुत्रीक स्त्रीला कनिष्ठ समाजातील दर्जा दिला जातो. काही वेळा स्त्रियांना अपशकुनी मानले जाते. या सगळ्या धार्मिक परंपरांमुळे स्त्रीचा दर्जा कनिष्ठ बनलेला आहे.

प्रा. नि.स. वैद्य यांनी मानवशास्त्र (शारीरिक सामाजिक व सांस्कृतिक) या पुस्तकात नमुद केल्याप्रमाणे कामपूर्तीच्या व्यवस्थेसाठी स्त्री पुरुषांमधील शारीर संबंधांचे मनुष्य नियम बनवतो व त्यामुळे स्त्री पुरुष संबंधामध्ये निःसंदिग्धता येते. व्यक्तिचे समाजातील इतर व्यक्तींशी काय काय नाते व संबंध आहेत. हे निश्चित करून देण्यात आल्याने व्यक्तित्वाच्या इतर व्यक्तित्वांशी असलेल्या संबंधात सुरळीतपणा व निःसंदिग्धता येते. हे नियम अपणास माहिती असल्यास एक व्यक्ति दुसऱ्या व्यक्तीशी कसे वागेल हे ब-याच अंशी निश्चितपणे सांगता येते. पण ब-याचदा जीवनातील ही स्थिरता व निश्चिती भंग पावते. अपेक्षितप्रमाणे गोष्टी घटत नाही. आकस्मीत संकटे येतात. वस्तुतः अकारण वाटणारे असे अनेक दुःखद वाटणारे प्रसंग आयुष्यात भोगावे लागतात. कितीही मेहनत केली तरीही आवर्षणामुळे दुष्काळ थैमान घालतो असे प्रसंग मनुष्य जीवनात वारंवार उद्भवतात व त्यामुळे जीवनाचा संधपणा विसकटतो. मनुष्य जीवनात निर्माण होणारी ही वादळे व दुःखे प्रयत्नांचा आभाव आज्ञान किंवा तंत्रज्ञानातील कमतरतेमुळे निर्माण होत नसून ब-याचदा मनुष्यास येणारे अपयश गुढ आकस्मीक व स्पष्टीकरण न करता येण्यासाखेच असते.

त्यामुळे जीवनाचा संधपणा भंग करणा-या घटनांविरुद्ध उपाययोजना करणे आवश्यक होऊन बसते. यासाठीच प्रत्येक समाजात काही वर्तनप्रकार निर्माण करण्यात येतात. या वर्तनप्रकारांचे मुख्य उद्दिष्ट घटनांमुळे होणा-या त्रास व दुःखांपासून मानवाचे संरक्षण करावे हाच असतो. प्रत्येक समाजात आढळून येणा-या या वर्तन प्रकारांच्या समुच्चयासच आपण धर्म असे म्हणू शकतो.

बिल्स व बॉयझर धर्माची व्याख्या करताना म्हणतात, "Religion includes all thoes pattern of behaing where by men strive to reduce the unervainties of daylive and to compensat the crises wich result from the unexpected and the unpredictadle"

दैनंदिन जीवनातील अनिश्चितता कमी करण्यासाठी व अनपेक्षित व अकस्मीक संकटांमुळे होणा-या नुकसाणीची भरपाई करण्याच्या प्रयत्नाशी संबंधीत असणा-या सर्व वर्तन

प्रकाराला धर्म असे म्हणतात. टायलरने धर्माची व्याख्या करताना म्हणतात, "Religion is the belief in spiritual beings" आत्म्यावरील विश्वासास धर्म असे म्हणतात.

मनुष्य जीवनचक्रच्या व एकंदर सृष्टीच्या चालक व नियंता असणा-या काही शक्ती असून त्यांचे सामर्थ्य मानवी सामर्थ्यापेक्षा खूपच जास्त आहे. या शक्तींनी आपले कल्याण करावे जीवनात सुख व सुबत्ता निर्माण करावी यासाठी मानवास या शक्तींना संतुष्ट राखण्याचे प्रयत्न करावे लागणे अपरिहार्य आहे. फ्रँजरच्या मते मानवापेक्षा श्रेष्ठ शक्तींना संतुष्ट राखण्यासाठी किंवा त्यांच्याशी तडजोड करण्यासाठी मानवाने केलेल्या प्रयत्नांनाच धर्म असे म्हणतात. धर्माची उतपत्ती ही पितृपुजेतून धर्म साकारित होत गेला तर काहींच्या मते निसर्ग पूजा हेच मानव समाजातील धर्माचे आद्य स्वरूप होय.

समाजातील स्त्री-पुरुष विषमता ही मुलभूत स्वरूपाची विषमता आहे. कुटुंब शिक्षण रोजगार, अर्थकारण, राजकारण इ. क्षेत्रांतील या विषमतेचे स्वरूप हे गंभीर स्वरूपाचे आहे. भृणहत्या, कौटुंबिक हिंसा, हुंडाबळी, स्त्रियांमधील निरक्षरता, श्रममूल्यातील विषमता, एकतर्फी प्रेमातील हिंसा, दंगलीतील व इतर सर्व प्रकारचे बलात्कार, वाढत्या उदारीकरणाच्या काळातील तीचे होत असलेले वस्तुकरण इ. बाबी म्हणजे ह्या विषमतेची दृश्य रूपे आहेत.

भारतीय स्त्रियांच्या गुलामगिरीचे स्वरूप इतर देशांतील स्त्रियांच्या गुलामगिरीपेक्षा भिन्न व अधिक विदारक राहिले आहे. आपल्या समाजातील जातिसंस्थेच्या पोषणासाठी स्त्रियांवर हजारो बंधने लादण्यात आली. स्त्रियांना स्वातंत्र्य नको अशी भूमिका मुनुस्मृतीने घेतली. लहानपणी पित्याच्या व लग्नानंतर नवऱ्याच्या स्वाधीन तिने राहावे असा आदेश मनुने दिला. स्त्रिया ह्या स्वभावताच दुर्गणी व चंचल वृत्तीच्या असल्याचा आरोप करून ज्ञान, सत्ता, संपत्ती इ. पासून वंचित विधवाविवाहासंबंधी पुनिर्विवाह बंदी हुंडा अशा अन्यायी प्रथांमुळे कोटयावधी स्त्रिया हजारो वर्षे गुलामगिरीच्या अवस्थेत जगत होत्या.

भारतात आजही अनेक कुटुंबात स्त्रियांचे चुल आणि मुल एवढेच कार्यक्षेत्र मानले जाते. त्यामुळे स्त्रियांना कुटुंबात पुरुषांप्रमाणे सन्मानाची वागणूक मिळत नाही. पत्नीच्या रुपात आजही बहुतांश स्त्रियांची अवस्था खूप दयनीय आहे. मुलींना देखील कुटुंबात मुलाप्रमाणे सन्मान मिळत नाही. मुलगी हे परक्याचे धन मानले जाते. त्यामुळे बहुतांश कुटुंबात मुलींना ओझे मानले जाते.

तर मुलांना वंशाचा दिवा अथवा वारसदार मानुन त्यांचे कौतुक केले जाते.तर स्त्रियांना कुटुंबात कनिष्ठ मानले जाते.

समाजात लिंगभाव मानला जातो. कारण स्त्रिया विकासाच्या निष्क्रीय लाभधारक नाहीत तर सक्रीय भागीदार व विकास घडवून आणणाऱ्या असतात असे हा दृष्टीकोन मानतो. स्त्रियांना त्या स्त्रिया आहेत म्हणून त्यांच्या सामाजिक परिस्थितीचे पूर्ण आकलन असतेच. असे त्या दृष्टीकोनात गृहित धरले जात नाही. याचाच अर्थ असा की, व्यक्ती म्हणून स्त्रियांना आपल्या दुय्यम स्थानाची जाण असली तरी यामुळे त्यांना लिंगाधारीत भेदभाव व दुय्यमत्व घडविणा-या संरचनांचे आकलन असेलच असे हे गृहित धरता येत नाही. तसेच या दृष्टीकोनात पुरुषांना पुरुषी वर्चस्वाचा सामाजिक पाया माहित असतो व सर्व पुरुष सक्रीयपणे पुरुषी वर्चस्व कायम ठेवण्याचे प्रयत्न करतात. असे गृहित धरले जात नाही. लिंगभाव व विकास परिप्रक्ष्य स्त्रीया त्यांच्या सर्व व्यवहार व कृतीमध्ये बरोबरच असताता. असे मानत नाही. तसेच पुरुष हे जात्याच चुक व दुष्ट असतात ही पण मान्यता नाही. पुरुषी वर्चस्वामुळे मिळणा-या लाभामुळे अतिशय जोरकस प्रयत्नांशिवाय पुरुष स्त्रियांच्या उन्नतीच्या प्रयत्नांमध्ये सामील होणार नाहीत. लिंगभाव म्हणजे स्त्री नावाच्या आधीच अस्तित्वात असलेल्या एकजीन्सी एकसारखे प्रश्न हितसंबंध व गरजा असणा-या वर्ग,वर्ण व जातीवर आधारित स्थान किंवा विरोधाभास नसणा-या कोटीक्रमांची कल्पना करणे म्हणजे लिंगभाव.

अशा प्रकारे सामाजिक संस्थामधून स्त्रियांवरती निर्बंध घातलेले दिसून येते. आणि त्यावरून स्त्रियांचा दुय्यम दर्जा असलेला आपल्याला दिसून येतो.

४.राज्यसंस्था

नागरी हक्कांमध्ये मतदानाचा हक्क हा महत्वाचा समजला जातो जरी राज्यघटनेनुसार स्त्रियांना हा हक्क पुरुषांप्रमाणेच बहाल केला असला तरी सर्वेक्षणामधून असे दिसून आले आहे की स्त्रिया पुरुषांपेक्षा २०-२५ टक्के कमी मतदान करतात. याचे कारण स्त्रियांमध्ये नागरिकत्वाची भावना कमी असते हे नसून राजकारण सार्वजनिक क्षेत्र हे स्त्रियांचे नाही या समजूती मध्ये आहे. त्यामुळे स्त्रीया या राजकीय क्षेत्रात कमी रस घेतात किंवा अनेक वेळा कुटुंबामधून त्यांच्यावर बंधने लादली जातात मतदानाच्या हक्कांमध्ये केवळ मतदान करता येणे हेच महत्वाचे नसते तर ते आपल्या मतानुसार आवडीनुसार बिनादबाव करता येणे पण महत्वाचे आहे. स्त्रिया बहुतेक वेळा आपल्या कुटुंबातील वडीलधा-यांच्या किंवा नव-याच्या सांगण्यावरून मतदान करतात. त्या अर्थाने

राज्यसंस्था सुध्दा स्त्रियांकडे नागरिक या नात्याने बघत नाही त्यामुळे राजकीय सहभागात या महत्वाच्या हक्कांच्या बाबतीत सुध्दा उदासीनच चित्र दिसते. आपल्या संसदेमध्ये स्त्रियांचे प्रमाण हे ८-९ टक्के च्या वर कधीच गेलेले नाही. यात सुध्दा बहुतेक स्त्रिया या राजकीय पदावर पोहचण्याचे कारण त्यांच्या राजकीय परिवारामध्ये जन्म किंवा लग्नाने संबंध हे आहे त्यांमुळे राजकीय क्षेत्र आणि राजकीय नागरी अधिकार यापासून स्त्रिया मोठ्या प्रमाणात आजही वंचितच आहेत. ७३ व्या ७४ व्या घटनादुरुस्तीनंतर स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये जरी स्त्रियांची संख्या वाढली असली तरी त्यांना त्यांचे हक्क बाजवण्यापासून रोखण्यासाठी बळाचा किंवा दबावाचा वापर केला जातो. विशेषतः खालच्या जातीतून येणा-या स्त्रियांसाठी हा अनुभव जास्त येतो कारण त्या जीतीव्यवस्थेत आणि पुरुषसत्तेत सर्वांत निम्न स्थानावर समजल्या जातात. परंतु पूर्वीचे विचार आता बदलले आज तिच्या अधिकाराची जाण नाही म्हणून ती माणूस म्हणून जगू शकत नाही जोपर्यंत तिला विशेष संधी मिळत नाही, कुटुंबात व समाजात सत्ता मिळत नाही तोवर तिची पत वाढणार नाही. पंचायतराज्यांमध्ये आरक्षण आलयामुळे आता ग्रामपंचातील निवडून येतात पण त्यांना त्यांचे कुठलेच अधिकार समजून दिले जात नाहीत. बाई सरपंच राहते पण नवराज कारभार पाहतो. कधी कधी तर तो देखील माजी सरपंचाच्या तालावर नाचत असतो . अशा स्त्रियांना मार्गदर्शन करणे, धाडसी बनवणे आवश्यक आहे. गावातील राजकारणाचे डावपेच त्यांच्या लक्षात यायला हवेत. गावातल्या महिलांचा पाठिंबा त्यांना द्यायला हवा तर नव्याने निवडून आलेल्या स्त्रियांनाही काम करता येईल. जेव्हा महिला एकत्र येण्यामुळे संघर्षातून अनेक प्रश्न तडीला लागतील त्यामुळे महिलांचा आत्मविश्वास वाढेल.

‘लिंगभाव आणि समाज’ या ग्रंथात प्रा. सुहास निर्गुण यांनी स्त्री अध्ययनास खऱ्या अर्थाने अमेरिकेत १९६० मध्ये सर्वप्रथम प्रारंभ झाला. स्त्रियांना गणित, अभियांत्रिकी इ. विषय शिकण्यास बंदी होती म्हणून काही स्त्रिसमतावादी महिलांनी याविरुद्ध आवाज उठवून स्त्री-अध्ययन हितसंबंधाचा पाठपुरावा केला.

“स्त्री अध्ययन म्हणजे परिवर्तनासाठी योजलेली एक युक्ती होय. ही एक शैक्षणिक युक्ती आहे. पूर्वीच्या स्त्री अध्ययनाने स्त्रीच्या दुःखस्थितीचे वर्णन करून त्यात सुधारणेचे प्रयत्न करण्यात आले. तर आजच्या स्त्री अध्ययनाने स्त्रीची पात्रता स्त्रीच्या सर्व क्षेत्रांतील योगदानाने जागाचे लक्ष वेधले जात आहे. स्त्रीला समाजात दुय्यम स्थान आहे याला बहुतेक धर्माचा दुजोराच होता. इंग्लंड,

अमेरिका यांच्या मते स्त्री चंचल, मोहाला बळी पाडणरी व निसर्गतःच शारीरिकदृष्ट्या दुर्बल म्हणून तिचा उत्कर्ष कमी होतो. त्यामुळे तिला सार्वजनिक, सामाजिक, राजकीय क्षेत्रात स्थान देणे गैर आहे. अशी विचारसरणी समाजात अजुनही दृढ आहे. समाजातील वर्गव्यवस्था नष्ट करायची असेल तर सामाजिक क्रांतीची आहे. समाजात पुरुषसत्ताक पध्दती असल्यामुळे या कुटुंबसंस्थेत बहुपत्नीत्वाला स्थान असते. मुलामुलींवर जे संस्कार केले जातात. ते सुरुवातीला कुटुंबात केले जातात. म्हणजे स्त्री-पुरुष विषमतेची मुळे पितृसत्ताक कुटुंबसंस्थेत असतात. मराठा समाजात बालविवाह, विधवा विवाह अवगत आहेत. तशाच प्रकारे धनगर समाजातही ही प्रथा रुढ होती. आणि अजुनही ही प्रथा धनगर समाजात आहे.

बालविवाह म्हणजे मुलगा किंवा मुलगी विवाहयोग्य होण्यापूर्वीच तिचा विवाह करणे होय. मुलांच्या बाबतीत तो किशोरावस्था ओलांडण्यापूर्वी त्यांचा केला जाणारा विवाह म्हणजे बालविवाह होय. बालविवाह व्यक्त्याच्या शारीरिक, मानसिक अस्वास्थ्य आणि बालमाता व बालमृत्युच्या प्रमाणात वाढ होत होती. बालविवाहामुळे पाळण्यातल्या पाळण्यातच मुली विधवा होत असे परंतु इ.स. १९७८च्या दुरुस्ती कायद्यान्वये मुलांचे किमान वय २१ वय मुलांचे किमान वय १८ असावे अशी अट घालण्यात आली. मराठा समाजात पुरुष प्रधान समाज व्यवस्थेमुळे हुंडा प्रथा समाजात रुढ होती. हुंडा म्हणजे मॅक्स रॅडिन म्हणतात. की, विवाहाच्या वेळेला वराला त्याच्या पत्नीकडून व तिच्या नातलगाकडून मिळणारी मालमत्ता होय. ही प्रथा धनगर समाजात ही रुढ झाली. शासनाने हुंडा प्रतिबंध कायदा हा १ ऑक्टोबर १९७८ पासून केला असला तरी आजही प्रत्यक्षात तो अंमलात आलेला नाही. मुलगी ही जास्त शिकलेली असो वा ती नोकरी करती असली तरी ही मुलीकडील लोकांची अपेक्षा ही जास्त मौल्यवान वस्तु हुंडा म्हणून मिळण्याकडे असते. परंतु ही स्थिती धनगर समाजात नाही त्यांच्या शिक्षणाचे प्रमाण हे कमी असते. परंतु मुलांच्या घरी किती मेंढया किती गायी आहेत. त्यावरून त्यांचा हुंडा ठरविला आहे.

धनगर समाजात तर पूर्वीच्याकाळी पाळण्याला बाशिंग बांधून मुला-मुलींचे विवाह केले जात होते. परंतु आता त्याची काहीशा प्रमाणात परिस्थिती बदललेली आपल्याला दिसते. तरीही धनगर समाजातील लोक हे स्थानिक नसतात. तयामुळे त्यांच्यामध्ये शिक्षण तर दिलेच जात नाही परंतु मुलगी ही परक्याचे धन आहे अशी समजूत त्यांच्यात आहे. त्यामुळे मुलींचे विवाह ते मुलगी १२ वर्षांची झाली की तिचा विवाह करण्यात घाई करतात. कारण विवाह हा भारतीय स्त्रियांच्या

आयुष्यातील एकमेव व महत्त्वाचा संस्कार मानण्यात आलेला आहे. त्यामुळे विवाहाला स्त्रियांच्या दृष्टीने अपरंपार महत्त्व दिले आहे. मात्र विवाहामध्ये स्त्रीच्या स्वतःच्या मर्जीला कुठेलेही स्थान नसते. अशा प्रकारे विवाहामध्ये स्त्री ही केवळ वस्तुवत समजली जाते आणि स्त्रीची तिच्या वडीलांच्या संपत्तीमध्ये काही अधिकार राहू नये म्हणून तिला स्त्रीधन दिले जाते. व त्या स्त्रीधनाचे नवीन रूप म्हणजे हुंडा प्रथा होय.

२.३ स्वातंत्र्यपूर्वकाळात महिला संघटना व चळवळीचे बदलते स्वरूप

स्वातंत्र्यपूर्व काळात, महिलांच्याद्वारे आंदोलन करण्यामागची दोन उद्दिष्टे प्रमुख होती ती म्हणजे

१. महिलांचा दर्जा उंचावणे

२. महिलांना समान अधिकार

स्वातंत्र्यपूर्व काळात महिला आंदोलनाचे दोन प्रमुख टप्पे सांगता येतील. त्यापैकी पहिल्या टप्प्यात म्हणजे इ.स. १९१७ ते १९२८ या काळातील आंदोलन हे महिलांना राजकीय अधिकार हवेत यासाठी होते त्यांमुळे महिला प्रतिनिधित्व करू शकणा-या होत्या तर दुस-या टप्प्यात म्हणजे इ.स. १९२८ ते १९३७ मध्ये महिलांचे मताधिकार वाढविण्यासाठी आंदोलन होते त्यामुळे राजकीय क्षेत्रात महिला पूर्णरूपात सहभागी होणा-या होत्या.

राजकीय हक्क प्राप्त करण्यासाठी चालविलेल्या महिलांच्या आंदोलनात महिलांचा सहभाग फार कमी होता. इ.स. १९१७ मध्ये मॅटिंग्यू भारतात परत आल्यावर मागरेट कझिनच्या अध्यक्षतेखाली २० महिलांचे एक प्रतिनिधी मंडळ त्यांना भेटले आणि यांनी महिलांच्या मताधिकाराची मागणी केली. इ.स. १९१८ च्या काँग्रेसच्या अधिवेशनात सरोजिनी नायडूंनी महिलांच्या मताधिकाराचा प्रस्ताव ठेवला. १९१९ साली डॉ.अॅनी बेझंट मीठीबाई टाटा आणि सरोजिनी नायडू यांनी सरकारला एक विनंती पत्र पाठवून स्त्रियांच्या मताधिकाराची मागणी केली. आखिल भारतीय महिला संघटनेने अनेक ठिकाणी महिला सभा घेऊन महिलांचा आवाज महिलांपर्यंत जाऊन पोहचविला.

इ.स. १९३१ मध्ये काँग्रेसच्या अधिवेशनात स्त्री-पुरुष समान अधिकाराच्या नीतीची घोषणा केली गेली. १९३१ साली सरोजिनी नायडू यांच्या अध्यक्षतेखाली सर्व संघटनांनी एक पत्रक काढून भारताच्या नवीन संविधानासाठी तीन गोष्टींची मागणी केली.

१. वयस्क मताधिकार
२. महिलांना कोणत्याही प्रकारचे आरक्षण नको.
३. सार्वजनिक पदे अथवा रोजगारात स्त्रीपुरुष भेदभाव नको.

१९३१ सालच्या निवडणूकीत मोठ्या संख्येने महिला निवडून आल्या. हयात काँग्रेसच्या महिला सदस्या आधिक होत्या. १९३७ सालच्या निवडणूकीत ४१ जागा महिलांसाठी राखीव ठेवल्या गेल्या. निवडून आलेल्या महिलांमध्ये विजयालक्ष्मी पंडित हंसा मेहता, दुर्गाबाई देशमुख यांचा समावेश होतो. अशा प्रकारे राजकीय हक्क प्राप्त करण्याच्या दृष्टिकोनातून महिलांना मताधिकार प्राप्त झाला.

“भारतीय स्वातंत्र्यसंग्रामाच्या आंदोलनाबरोबरच राजकीय अधिकारांबरोबरच महिलांनी सामाजिक कायदे सुधारण्यासाठीही आंदोलने केले. इ.स. १९३४ ते १९५१ या काळात, महिला संघटनांनी हिंदूच्या व्यक्तिगत कायद्यात सुधारणा करण्यासाठी बरेच प्रयत्न केले. त्यांनी आपले सर्व लक्ष “बालविवाह” वर केंद्रित केले. कायद्याचे सांतीकरण नीट झाले पाहिजे. यावर त्यांनी जोर दिला. इ.स. १९२० साली बाल विवाह प्रतिबंधक कायदा पास करण्यासाठी महिलांनी बरेच परिश्रम घेतले. त्यानंतर प्रत्येक महिला ही विवाहानंतर उत्तराधिकारी होऊ शकते. याची मागणी त्यांनी केली. मुलीसाठी काही खास अधिकार त्यांनी मागितले. अखिल भारतीय महिला संमेलनाच्या राव समितीसामोर महिलांनी आपल्या मागण्या मांडल्या. त्यात विवाहविषयक कायदे बहूविवाह समान उत्तराधिकार तलाक कायद्याने मान्यता हे होते. जून १९४५ मध्ये हया समितीने हिंदूच्या कायद्यात आमूलाग्र परिवर्तन होईल आणि उत्तराधिकार व विवाहाच्या बाबतीत काही कायदे केले जातील याचे स्वागत महिलांनी केले.

सारांश, राजकीय सामाजिक क्षेत्रात समानाधिकार प्राप्त करण्यासाठी महिलांनी अथक प्रयत्न केले.

महिलांसाठी आरक्षण

“लोकसभेत महिलांसाठी ३३ टक्के आरक्षण ठेवण्यासंबंधी घटना दुरुस्ती विधेयक मांडण्यात आले सर्व पक्षांनी दुरुस्तीसाठी पाठिंबा दिला. स्त्रिया व लाहान मुलांना संरक्षणाची गरज असते. हे घटनेने मान्य केले. त्यांचे स्वतंत्र प्रश्न असतात. त्याचा सामाजिक व शैक्षणिक मागासलेपणाशी संबंध नसून आर्थिक परावलंबित्व, शारीरिक दुर्बलता व असहायतेची आहे.

महाराष्ट्र शासनाने पंचायत जिल्हा परिषद इ. ठिकाणी ३३ टक्के महिलांचे आरक्षण मान्य केले आहे व त्याची कार्यवाही सुध्दा झाली आहे. भारताला स्वातंत्र्य मिळून ५० वर्षे पूर्ण होत असताना भारतीय लोकशाहीने महिलांना ही संधी दिली आहे. हे आरक्षण देत असताना अनेक प्रश्न निर्माण होतात. महिलांना ३३ टक्के आरक्षणाचा उद्देश सफल होईल का? घटनेच्या मूलभूत तत्वात आरणक्ष बसते का आणि त्यासाठी आरक्षण योग्य आहे काय?

लोकशाहीतील सत्तेचे विकेंद्रिकरण होत असताना हे अगदी तळागाळापर्यंत झाले पाहिजे. हा हेतू त्यामागे आहे. महिलाना ३३ टक्के आरक्षण देत असताना आपली सामाजिक मूल्यपध्दतीही लक्षात घेणे आवश्यक आहे. कर्नाटक राज्यातील ग्रामपंचायतीतील महिला निवडून आलेल्या महिलांच्या कामाचे सर्वेक्षण केल्यावर असे दिसून आले की, महिलांना त्या कार्याबद्दल फारसा आदर नाही तसेच स्थानिक स्वराज्य संस्थेतील कुठल्याही व्यक्तीबद्दल आदर नाही. ह्या महिलांच्या मते पंचायत हा एक आपल्या गावातील समाजाचा एक सूक्ष्म भागच आहे. त्यामुळे ७३ वी घटनादुरुस्ती केली असली तरीत्यातून अनेक प्रश्न निर्माण होतात. कायद्याने स्त्रीप्रतिनिधींना आज पंचायत समिती जिल्हा परिषदा इ. ठिकाणी ३३ टक्के आरक्षणामुळे अधिकार प्राप्त झाले. पण त्यासाठी फार मोठी प्रक्रिया आहे. विशेष दुर्बल घटकातील दलित महिलांच्या व्यक्तिमत्व विकासाच्या दृष्टिने सातत्य काही प्रयत्न होण आवश्यक आहे. गेली हजारो वर्षे स्त्रियांनी आर्थिक सामाजिक व वैयक्तिक त्रासातून जावे लागले आहे. पारंपारिक पुरुषप्रधान संस्कृतीमुळे स्त्रियांना आपला बचाव करता आला नाही.

आपण निवडून आल्यानंतर त्या भूमिकेला योग्य तो न्याय दिला पाहिजे भारतीय समाजात पारंपारिक मूल्यरचनेमुळे आपल्यावरील होणा-या अन्यायाबाबत महिला प्रतिकार करण्यास धजावत नाहीत.

पंचायतीत निवडून आलेल्या या देवदासी पध्दत बाल विवाह विधवांचे पुनर्विवाह इ. त्या गावच्या स्थानिक सामाजिक कार्यक्रमात व्यस्त असतात. तर उच्च वर्गातील महिला या प्राथमिक आरोग्य केंद्र रस्त्यावरचे दिव महिला मंडळे इ. वर आपले लक्ष केंद्रीत करतात. असे पाहणीवरून दिसून आले याचा अर्थ निवडून आलेल्या महिलना स्थानिक प्रश्नांना प्राधान्य देतात.

आणखी असे दिसून आले की, दुर्बल घटकातील बऱ्याच महिला या निरक्षर आहेत. विविध समुहाच्या सामाजिक व आर्थिक अधिकारात शिक्षणामुळे असमानता निर्माण होते. म्हणून

या महिलांना मूलभूत शिक्षण देण्याची चळवळ पुढा-यांनी केली तर सामाजिक तफावत दूर होईल ग्रामीण भागात उच्चवर्णीय महिला व दलित महिला प्रतिनिधी म्हणून निवडून येतात. पण पारंपारिक मूल्यकल्पनांकुळे दुर्बल घटकातील महिलांना फारसे स्वतंत्र मिळत नाही शिक्षणाच्या आभावमुळे पंचायतीत एखादा निर्णय घेण्यास त्यांच्या जवळ पुरेशी क्षमता नसते त्यामुळे पतीने सांतिलेल्या निर्णयानुसार त्या काम करताना दिसतात. त्यात पुनः जात आणि वर्ग यांचाही त्रास त्यांना होतो म्हणून अशा स्त्रियांची उन्नती करावायाची असेल तर त्यांना प्रशिक्षण शिबिरात सहभागी होऊ द्यावे व त्यांच्या राजकीय जाणीवा विस्तारीत कराव्यात.

भारतीय राजकीय इतिहास पाहिला तर असे दिसते की १९२९ साली भारतीय महिला नेत्यांनी महिलांना मतदानाचा अधिकार मिळावा म्हणून सायमन कमिशन पुढे निदर्शने केली. १९३१ साली पुनः गोलमेज परिषद हा विषय हा विषय मांडला गेला. १९३० नंतर खूप प्रयत्न केले गेले. नगरपालिकेत स्त्रियांसाठी २० टक्के राखीव जागा हव्यात म्हणून नगरपालिकेत नवीन सदस्यांनी ही मागणी केली. या स्त्रीप्रतिनिधीची नेमणूक मान्यता प्राप्त संघनांनी पाठविलेल्या यादीतून करावी अशी ती मागणी होती. त्यानंतर राखीव जागांसंबंधी उलटसुलट मते मांडण्यात आली. निवडणूक प्रक्रियेत स्त्रियांचा सहभाग हवा ही जाणीव निर्माण झाली.

विविध स्त्री संघटनांच्या मागणीवरून राजीव गांधी सरकारच्या काळात काही गोष्टी मान्य करण्यात आल्या आणि पंचायत समित्या जिल्हा परिषदा यांमध्ये महिलांसाठी ३० टक्के जागा असाव्यात हे तत्त्वतः मान्य झाले. भारतीय राज्यघटनेत लोकसभेत २० एप्रिल १९९३ पासून ७३ वी घटनादुरुस्ती अंमलात आणली गेली व यात महिला आरक्षण मान्य केले. त्यातील तरतुदी - ग्रामपंचायत ,पंचायत समिती जिल्हा परिषद यात प्रत्येक स्तरावर एकूण सदस्यांमध्ये १/३ सदस्य संख्या महिलांसाठी राखीव ठेवण्यात याव्यात यापदांमध्ये अनुसूचित जाती व जमातीतील महिलांचा समावेश आहे. शेवटी निवडून आलेल्या महिला प्रतिनिधी कोणत्या दृष्टिकोनातून महिला समस्या गाव, तालुका व जिल्हा पातळीवर समास्यांकडे बघतात व योग्य निर्णय घेऊ शकतात. यावर त्यांच्या कारकीर्दीची यशस्वीता अवलंबून आहे.

महाराष्ट्रात आज राजकारणात ३३ टक्के आरक्षण झाले. परंतु सरपंच म्हणून काम करताना पुरुष अधिकारी व राजकीय विरोध कडाडून विरोध व असहकार्य महिलांना करताना दिसतात. परभणी जिल्हयातील सरपंच महिलांच्या अनुभवानुसार आज त्या जिल्हयातील ४००

गावातील महिला सरपंचाची असवस्था ही खरी शिक्यांपेक्षा वाईट आहे. महिलांच्यावर संपूर्ण अधिसत्ता ब-याच ठिकाणी पुरुषांची दिसून येते जिथे जिथे महिला स्वतंत्रपणे कारभार पाहण्याचा प्रयत्न करतात स्वतः निर्णय घेतात. तेथे त्यांची मोठ्या प्रमाणावर अडवणूक होते. त्यामुळे विकासकामांचा खेळखंडोबा होतो. वास्तविक पाहता महिला योग्य पध्दतीने खऱ्या अर्थाने राजकारण करू शकतात. पुरुषांनी राजकारण हे स्वार्थी व संधीसाधु बनविले. यामुळे महिलांची राजकारणात अडवणूक केली जाते. महिलांचे वर्चस्व सहन केले जात नाही. पुरुषांनी महिलांना सहाकार्य केल्यास सध्याच्या राजकीय परिस्थितीला चांगली कलाटणी मिळू शकते. बोटार मोजता येणा-या महिला स्वतःच्या निर्णयक्षमतेनुसार निर्णय घेऊन राजकारण करू शकतात. अन्यथा काही ठिकाणी महिलांना आपण फक्त सरपंच आहोत, एवढीच महिती आहे. ही स्थिती बदलायची असेल तर महिलांनी सतर्क व जागरूक राहिले पाहिजे.

लोकप्रतिनिधी निवडून देण्याच्या अधिकारवर न थांबता स्त्रियांनाही राजकारणात सहभाग घेता यावा यासाठी संविधानाने पुढाकार घेतला. घराचा उंबराही न ओलांडणा-या स्त्री पर्यंत सत्येचे विकेंद्रिकरण नेण्यासाठी पुन्हा एकादा संविधानात दुरुस्तीने पंचायत समिती ग्रामपंचायत, जिल्हा परिषद आणि स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये स्त्रियांसाठी ३३ टक्के जागा राखीव ठेवल्या केवळ सदस्य म्हणून नव्हे तर पदाधिका-यांचीही ३३ टक्के पदे स्त्रियांसाठी आरक्षित केली गेली आहेत. ती घटना दुरुस्ती झाल्यानंतर महाराष्ट्राच्या ग्रामपंचायत कायद्यातही दुरुस्ती झाली. मोठ्या संख्येने स्त्रीया समाजाची नवी रचना करण्याच्या कामाला लागली. आधुनिक काळात राजकारणात महिलांच्या सबलीकरणाच्या महत्वाचे साधन ठरले आहे. राजकीय निर्णय प्रक्रियेत महिलांचा सहभाग वाढला की, त्यांच्या आर्थिक आणि सामाजिक दर्जातही सुधारणा होते हे सिद्ध झाले आहे. मात्र केंद्र पातळीवर राजकारणासाठी स्त्रियांना ३३ टक्के जागा देणारे आरक्षण विधेयक अजून मंजूर झाले नाही जेव्हा मंजूर होईल तेव्हा भारतीय लोकशाहीचे एक पाऊल आणखी पुढे पडलेले असेल.

२.४ सध्या महिलांचा असलेला राजकीय सहभाग

महिलांचा राजकीय सहभाग वाढत आहे. आज भारतात तसेच महाराष्ट्रात विविध पदावर महिला काम करताना दिसत आहेत. राजकारणात महिला आल्यामुळे महिला विकास झाला आहे.

महिला राजकारणात पुरुषांबरोबर काम करत आहेत. आज आपण देशामध्ये पाहिले तर प्रत्येक महत्त्वाच्या पदावर महिला काम करताना दिसत आहेत.

ग्रामपंचायत

आज अनेक ग्रामपंचायतीमध्ये महिला सदस्य आहेत. बहुतांश ठिकाणी महिला या सरपंच उपसरपंच आहेत. ग्रामीण भागामध्ये महिला पुढे येत नव्हत्या, परंतु महिला आरक्षणामुळे राखीव जागा झाल्यामुळे महिलांना काम करणे सोपे जात आहे व महिला पुढे येत आहेत.

पंचायत समिती

ग्रामपंचायती प्रमाणे पंचायत समितीमध्ये देखील काम करताना दिसत आहे. पंचायत समिती तालुक्याच्या ठिकाणी असल्याने तालुक्यातील महिला निवडणूकीमध्ये सहभाग घेत आहेत. आज महाराष्ट्रातील महिला पंचायत समितीमध्ये सभापती उपसभापती पदावर विराजमान आहे.

जिल्हा परिषद

ग्रामपंचायत, पंचायत समिती प्रमाणे जिल्हापरिषदेमध्येही महिला पुढे आहेत. जिल्हा परिषद अध्यक्षपदावर महिला विराजमान आहेत. व कारभार व्यवस्थितपणे पार पाडत आहेत. जिल्हा परिषदेतील विविध समित्यांवर महिला सभापती या पदावर कार्यरत आहेत.

स्थानिक स्वराज्य संस्था

महत्त्वाच्या दृष्टिने समजल्या जाणाऱ्या स्थानिक संस्थांमध्ये मतदार संघाचे प्रतिनिधीत्व महिला करत आहेत. महिला सर्वच क्षेत्रात पुढे आहेत. महानगरपालिका नगरपालिकांमध्ये महत्त्वाच्या पदावर महिला आहेत. महत्त्वाच्या दृष्टिने समजल्या जाणारे महापौर व नगराध्यक्ष पदावर विराजमान आहेत.

आमदार

महाराष्ट्राबरोबर देशात जर पाहिले तर आमदार हे महत्त्वाचे समजल्याजाणाऱ्या पदावर महिला आमदार म्हणून काम करत आहेत. महिला आमदार पदांची सूत्रे व्यवस्थित सांभाळत असून विकासासाठी प्रमाणावर प्रयत्न करत आहेत.

खासदार

मुख्यमंत्री, राज्यमंत्री, उपमुख्यमंत्री या पदावर महिला काम करताना दिसत आहेत. महिला एवढ्या मोठ्या पदावर काम करत असताना मंत्री म्हणून काम करताना अनेक अडचणींवर महिला मात करत आहेत. महिलांना आरक्षणामुळे महिलांचे प्रतिनिधीत्व करण्याची संधी प्राप्त झाली आहे.

राष्ट्रीय अध्यक्ष

काँग्रेस सारख्या बलाढ्य पक्षाचे नेतृत्व एक महिला आहे. सोनिया गांधीच्या नेतृत्वाखाली केंद्र सरकार स्थापन झाले असून महिला विकासासाठी विशेष करून प्रयत्न करत आहे. छोटे प्रादेशिक पक्षाचे नेतृत्व देखील महिला करत आहेत

राष्ट्रपती

राष्ट्रपती हे देशाचे सर्वोच्च पद आहे. आज त्या पदावर महिला विराजमान आहे. सोनिया गांधी यांच्या प्रयत्नामुळे श्रीमती प्रतीभाताई पाटील यांना राष्ट्रपती पदावर विराजमान होण्याचा मान मिळाला आहे. हे सर्व मोठ्यापदाबाबत झाले. त्याचप्रमाणे देशातील ज्या पदावर पुरुष काम करू शकतात त्या पदावर महिला काम करत आहे. शासकीय नोकरीमध्ये वर्ग १ वर्ग २ या पदावर महिला नोकरी करत आहेत. जिल्हाधिकारी, उपजिल्हाधिकारी, मुख्यकार्यकारी अधिकारी तहसिलदार, प्रांताधिकारी या सारख्या पदावर महिला शासकीय धुरा सांभाळत आहेत.

महिला विधेयक

९ मार्च २०१० रोजी महिलांना संसदेत ३३ टक्के आरक्षण विधेयक राज्य सभेत मंजूर झाले राजकरणांसह सर्वच क्षेत्रात महिलांना ३३ टक्के आरक्षण मिळावे यासाठी राज्यसभेत महिला विधेयक मंजूर करण्यात आले. राज्यसभेत महिला विधेयक मंजूर होण्यासाठी १५५ मतांची आवश्यकता होती. तर १८६ मते मिळून महिला विधेयक मंजूर झाले महिला विधेयकांमुळे लोकसभेत महिलांसाठी १८१ जागा तर देशभरतील विधान सभेत १३७० जागा आरक्षित होणार आहे. परंतु महिला विधेयक लोकसभेत मांडले जावू नये म्हणून अनेक बडे नेते त्यास विरोध करत आहे. त्यामुळे महिला विधेयकावरून अनेक भेद निर्माण झाल्यामुळे लोकसभेचे कामकाज अनेकवेळा तहकूब करावे लागले. राजकारणातील खासदार या विधेकाच्या विरोधत ठामपणे उभे असून हे महिला विधेयक कोणत्याही परिस्थितीत मंजूर होऊ नये यासाठी प्रयत्नशिल आहे.

त्यामुळे हे विधेयक तातडीने लोकसभेत न मांडता लांबणीवर टाकले आहे. हे महिला विधेयक कधी मंजूर होईल किंवा लोकसभेत कधी मांडले जाईल हे निश्चित सांगता येत नाही.

लोकसभेत महिला आरक्षण विधेयक सादर होताच विधेयक आक्रमक बनले होते. आणि समाजवादी पक्ष राज, जयदु मधून बडतर्फ करण्यात आलेल्या सदस्यांनी विधेयकाच्या प्रती फाडून टाकल्या व राज्यसभेचे अध्यक्ष हमीद अन्सारी यांच्यावर हल्ला करण्याचा प्रयत्न केला. सरकारचे प्रमुख घटक पक्ष असलेल्या तृणमुल काँग्रेस नेत्या ममता बॅनर्जी यांनी विधेयकात मुस्लीम व ओबीसी महिलांसाठी आरक्षण नसल्याबाबत चिंता व्यक्त केली होती. तसेच सर्व संमतीने हे विधेयक मंजूर व्हावे अशी इच्छा व्यक्त केली होती.

महिला विधेयक फक्त ३३ टक्के आरक्षणासाठीच आहे. महिलांना सर्व क्षेत्रात ५० टक्के आरक्षण व्हावे अशी सर्व महिलांची इच्छा होती. परंतु ३३ टक्के आरक्षण विधेयक मंजूर होण्यासाठी एवढे रणकंद झाले. तर ५० टक्के आरक्षणाचे विधेयक मांडले तर हे राजकीय नेते काय करतील याची खात्री देता येत नाही. महिलांना आरक्षणामुळे खुप मोठ्या प्रमाणात होणार आहे. पण त्यांच्यासाठी ही सोन्याची संधी कधी मिळेल हे तरी निश्चित सांगता येत नाही.

आपण बोलीभाषेत आणि दैनंदिन व्यवहारात ब-याच वेळा लिंग आणि लिंगभाव हे शब्द आलटून पालटून वापरतो पण मूलतः या दोन्ही संकल्पना पूर्णपणे वेगळ्या आहेत. लिंग हे शारीरिक अथवा जीवशास्त्रीय असते. तर लिंगभाव ही सामाजिक जडणघडणीतून बनलेली अस्मिता आहे. म्हणजेच लिंग हे जीवशास्त्रीय तर लिंगभाव हा सामाजिक आहे. सरधोपट पध्दतीने सांगायचे तर आपल्या लैंगिक इंद्रियांनी आणि पुनर् उत्पादनातील आपल्या भूमिकेतून आपले लिंग ठरवत असते. लिंगभावाची मात्र इतक्या सहजासहजी व्याख्या करणे शक्य होत नाही. आपले बाईपण किंवा पुरुषपण हे सामाजिक जडणघडणीतून साकारते. आपली पुरुष व बाई बनण्याची प्रक्रिया ही सामाजिक प्रक्रियांच्या प्रभावाचा परिणाम असते. स्त्रीया या जैविक पुनर् उत्पादन करतात. मुलांना जन्माला घालण्याची जैविक क्रिया करतात पण त्यामुळे मुलांच्या संगोपणाची, पालनपोषणाची सर्व जबाबदारी नैसर्गिकरीत्या त्यांचीच का समजली जावी? मातृत्व ही त्यांची प्राथमिक ओळख आहे. या समजामुळे आणि त्यांची जैविक पुनर् उत्पादनाची क्षमता असल्यामुळे स्त्रीयांना स्वयंपाकापासून साफसफाई आणि मुलांची देखभाल अशा कामांसाठी

नैसर्गिकरित्याच क्षमता असते. असे समीकरण असते. अशा मान्यतांना आव्हान देण्याची प्रश्न विचारण्याची गरज आहे.

स्त्री आणि पुरुषांसाठी महत्वाचे समजले जाणारे गुणधर्म हे वेगवेगळे असतात. आणि हा फरक त्यांच्यातील जैविक फरकांमुळे आहे असे समजले जाते. पण अशा प्रकारच्या जीवशास्त्रीय कारणमीमांसेमुळे आपल्याला हा विसर पडतो की हा त्यातील अनेक फरक हे जैविक नसून समाजरचित असतात. पुरुषांसाठी नोकरी सोडून मुलाबाळांच्या संगोपणाकडे लक्ष देणे ही शक्यता जवळजवळ अशक्य आहे. पण स्त्रीसाठी मात्र असे करणे हे अपेक्षितच असते का? हा प्रश्न विचारणे आता अपरिहार्य आहे. स्त्रीसाठी योनिसुचीतेचे महत्व अनन्य साधारण आहे. पण पुरुषासाठी तो कधीच मुद्दा बनत नाही असे का या सर्व प्रश्नांच्या धाग्याशी समाजरचित लिंगभाव आहे. यावरून हे स्पष्ट होते की, स्त्री किंवा पुरुष असण्यामध्ये त्या अर्थाने नैसर्गिक असे काहीच नाही. असे स्वाती देहडरा अनघा तांबे यांनी “भारतातील स्त्रिया एक ओळख यात मांडले आहे.”

सारांश

प्रस्तुत प्रकरणात मराठा व धनगर समाजातील स्त्रियांच्या दुय्यम दर्जा विषयी समाजशास्त्रीय विवेचन केले आहे. स्त्रियांचा दुय्यम दर्जा हा समाजातील कुटुंब संस्था, विवाह संस्था, धर्मसंस्था, राज्यसंस्था या विविध संस्थांमधून स्त्रियांवर अनेक सामाजिक बंधने स्त्रियांवर लाधलेली दिसून येतात. तसेच राज्य घटनेने स्त्रियांना समान हक्क बहाल केलेले आहेत. परंतु त्या अधिकाराचा वापर पुरुषप्रधान संस्कृतीमुळे करता येत नाही. स्त्रियांना राजकीय क्षेत्रात विविध प्रतिष्ठेची पदे मिळतात. परंतु त्या पदांच्या अधिकाराचा वापर पुरुषप्रधान संस्कृतीमुळे पुरुषच करताना दिसतो. या सर्व घटकांमुळे सर्वच बाबतीत स्त्रियांचा आर्थिक, सामाजिक, राजकीय दर्जा घसरलेला आहे.

संदर्भ सूची

१. देहडराय स्वाती व तांबे अनघा ‘स्त्रिया लिंगभाव आणि विकास’ क्रांतीज्योति सावित्रीबाई फुले स्त्री अध्ययन केंद्र पुणे विद्यापीठ, पुणे, २००९, पृ.६९.
२. लांडे सुमती व तांबे श्रुती ‘स्त्रीवाद’, शब्दालय प्रकाशन, श्रीरामपूर, २००७, पृ.६८
३. Agarwal Bina Good Women Don't Have Inheritance, Land Oxford University, Press New Delhi. 1998.

४. भागवत विदयुत, 'स्त्रीवादी सामाजिक विचार' (सहा महत्वाच्या विचारवंत स्त्रीयांचा परिचय) डायमंड पब्लिकेशन, पुणे, २००८ पृ. ३४.
५. दहिवले स. मो. संपा स्त्रीवादी परिप्रेक्ष, 'समाजप्रबोधन पत्रिका' २०११पृ. ४७.
६. 'समाजप्रबोधन पत्रिका' उनि.पृ. ४८.
७. परदेशी प्रतिमा व कांबळे सरोज 'जाती व्यवस्था व स्त्रीमुक्ती', क्रांतीसिंह नाना पाटील अकादमी अ.नगर, पृ.७.
८. आंबेडकर बाबासाहेब 'हिंदु स्त्रियांची उन्नती व अवनती', सुगावा प्रकाशन पुणे, १९९९ पृ१०.
९. शिंदे ताराबाई 'स्त्री पुरुष तुलना' प्रतिमा प्रकाशन, पुणे, १९९९, पृ. २२.
१०. शिंदे ताराबाई उनि. पृ. २३.
११. शिंदे ताराबाई उनि. पृ २४
१२. लांडे सुमती व तांबे श्रुती 'स्त्रीवाद', शब्दालय प्रकाशन, श्रीरामपूर, २००७, पृ.७३.
१३. भसीम कमला- 'लिंगभाव समजून घेताना', लोकवाङ्मगृह मुंबई, २०१०, पृ. २५.
- १४ साळुंखे सर्जेराव 'समाजव्यवस्था आणि कुटुंब, विवाह व नातीगोती' यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक, २००२, पृ. ६७.
१५. चव्हाण दिलीप- 'स्त्री शिक्षणाचा संघर्ष', क्रांती ज्योतिसावित्रीबाई फुले विद्यार्थीनी मंच, दिपाली तेंडुलकर, सिंधुदूर्ग, २००७ पृ. ३९.
१६. वैद्य नि.स.- 'मानवशास्त्र (शारीरिक, सामाजिक, सांस्कृतिक)' पडगिलवार प्रकाशन, नागपूर, १९६७पृ. १०८.
१७. मायी सुनिल 'भारतीय समाज प्रश्न व समस्या', डायमंड प्रकाशन, पुणे, २००९ पृ. १५०
१८. वैद्य नि.स. उनि. पृ. १८२.
१९. गोळे स्नेहा आणि स्वाती देहाडराय व अनघा तांबे 'स्त्रिया लिंगभाव आणि विकास'- क्रांतीज्योति सावित्रीबाई फुले अभ्यास केंद्र पुणे विद्यापीठ, २००९ पृ. २०.
२०. निगुर्ण सुहास 'लिंगभाव आणि समाज' प्राची प्रकाशन, मुंबई २००२ पृ. ६.
२१. कोडेकर ए.वाय. 'भारतीय समाज' फडके पब्लिकेशन कोल्हापूर, १९९५ पृ १५७.

२२. देव वि.रा. स्त्री चळवळीची वाटचाल, सुगावा प्रकाशन, पुणे, २००२ पृ.१२.

२३- देहाडराय स्वाती , तांबे अनघा 'स्त्रिया कायदा राजकार' क्रांतीज्योति सावित्रीबाई फुले स्त्री
अभ्यासकेंद्र पुणे विद्यापीठ, पुणे. २००९, पृ.६९.

प्रकरण तिसरे

संशोधन पद्धती

प्रस्तुत अभ्यासासाठी अहमदनगर जिल्हयातील एकूण १४ तालुक्यांपैकी नगर आणि पारनेर या दोन तालुक्यांची निवड केलेली आहे. ही निवड करताना सर्व तालुक्यांमधील भौगोलिक, सामाजिक आणि आर्थिक पार्श्वभूमी लक्षात घेऊन निवड केली आहे. नगर तालुक्याची प्रशासकीय दृष्टीने विशेष महत्त्व आहे. तर पारनेर तालुका पर्जन्य छायेचा प्रदेश व त्यातून झालेली सामाजिक, आर्थिक बदल यासाठी प्रसिध्द आहेत. या दोन तालुक्यांमध्ये म्हणजे नगर तालुक्याची एकूण लोकसंख्या पंचवीस लाख पाच हजार, आठशे बाससष्ट एवढी आहे. आणि त्यामध्ये मराठा समाज हा मोठया प्रमाणावर आहे. तर पारनेर तालुक्याची एकूण लोकसंख्या सत्तावीस लाख चार हजार एकशे सदुसष्ट एवढी आहे. यामध्ये धनगर समाजाची लोकसंख्या जास्त आहे. व या दोन तालुक्यांच्या एकूण लोकसंख्येचे प्रमाण हे जवळ जवळ सारखेच आहे. त्यात स्त्रियांचे प्रमाण हे नगर तालुक्यापेक्षा पारनेर तालुक्यात जास्त असल्याचे दिसते. मराठा व धनगर समाज हा आजही सांस्कृतिक दृष्टया मागासलेला दिसून येतो. त्यामुळे संशोधिकेने नगर तालुक्यातील मराठा समाज व पारनेर तालुक्यातील धनगर समाज या दोन समाजाचा तुलनात्मक अभ्यास करण्याचे ठरविले.

मराठा व धनगर समाजातील स्त्रियांच्या दर्जावरती संशोधन करण्याचा प्रयत्न केला आहे. स्त्रियांच्या सामाजिक दर्जाचा अभ्यास करण्यासाठी वेगवेगळया प्रकारची संदर्भ ग्रंथ वाचून स्त्रियांच्या दर्जात कसे बदल होत गेले, पुरुषसत्ताक पध्दती अमलात आल्यामुळे स्त्रियांना आधुनिक काळात सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक, राजकीय समस्यांना सामोरे जावे लागते. याचाही अभ्यास या संशोधनाच्या माध्यमातून करण्यात आला आहे.

३.१ संशोधनाचा आराखडा

शीर्षक - "नगर व पारनेर तालुक्यातील मराठा व धनगर समाजातील स्त्रियांचा दर्जा : तौलनिक समाजशास्त्री अभ्यास "

३.२ सामाजिक संशोधन म्हणजे काय - संशोधन म्हणजे नवीन ज्ञान प्राप्त करून घेण्यासाठी केलेले पध्दतीशिर प्रयत्न. संशोधन ही बौध्दिक प्रक्रिया असून या प्रक्रियेमध्ये जुन्या चुका टाळून ज्ञानत भर टाकली जाते.

व्याख्या - १. मोझर : “सामाजिक घटना व समस्यांबाबतीत नवीन ज्ञान प्राप्त करून घेण्याच्या उद्देशाने केलेले क्रमबद्ध प्रयत्न म्हणजे सामाजिक संशोधन होय.

व्याख्या - २. जे डब्ल्यू वेस्ट : “संशोधन म्हणजे वैज्ञानिक पध्दती कार्यान्वित करण्याची सुव्यवस्थित क्रमबद्ध व सखोल अभ्यास करण्याची प्रक्रिया.

व्याख्या - ३. बेबस्टर : संशोधन म्हणजे ज्ञानाच्या कोणत्याही शाखेत नवीन तत्वे, नवीन तथ्ये शोधण्यासाठी आणि जुनी तथ्ये, परीक्षणसाठी तयार केलेली चिकित्सक व पध्दतीशी अभ्यास होय.

३.३ संशोधन क्षेत्र

संशोधन करण्यासाठी संशोधन क्षेत्र निश्चित करावे लागते यासाठी संशोधिकेने अहमदनगर जिल्हयाची अध्ययन क्षेत्राची निवड केली आहे. प्रस्तुत अभ्यासाठी अहमदनगर जिल्हयातील १४ तालुक्यांपैकी पारनेर आणि नगर या तालुक्यांची निवड केली आहे. ही निवड करताना सर्व तालुक्यांमधील भौगोलिक सामाजिक आणि आर्थिक पार्श्वभूमी लक्षात घेऊन निवड केली आहे. नगर तालुक्याचे प्रशासकीय दृष्टीने विशेष महत्व आहे. तर पारनेर तालुका पर्जन्य छायेचा प्रदेश व त्यातून निर्माण झालेले सामाजिक व आर्थिक बदल यासाठी प्रसिध्द आहे. विशेष म्हणजे पारनेर तालुक्यामध्ये धनगर समाजाची लोकसंख्या उल्लेखनी आहे. काही गावांमध्ये धनगर समाजाचे राजकीय वर्चस्व असताना दिसते. नगर तालुक्यामध्ये मराठा समाजाचे प्रमाण उल्लेखनीय आहे. त्यामुळे या तालुक्यात प्रत्येक गावात मराठा जात प्रभावी आहे. या प्रदेशातील जातींमधील सामाजिक व्यवहार कशाप्रकारे चालतात हे अभ्यासण्यासाठी प्रस्तुत संशोधन क्षेत्र महत्वाचे वाटते.

अहमदनगर हा जिल्हा कृषी संपन्न जिल्हा आहे. आर्थिकदृष्ट्या हा जिल्हा संपन्न झाला तरी देखील नगर आणि पारनेर तालुक्यातील समाजाचा दृष्टिकोन हा दुय्यम दर्जाचा आहे . त्या ठिकाणी मराठा समाजातील स्त्रिया शिकलेल्या असल्या तरी पारनेर तालुक्यातील धनगर समाजातील स्त्रीया या म्हणाव्या तितक्या शिकलेल्या नाहीत. तसेच त्यांचे विवाहही बालवयात लावले जातात. त्यांच्या कुटुंबात आजही पुरुषसत्ताक पध्दती असलेली आपणास दिसून येते आहे. याठिकाणी स्त्रीया नेमक्या कुठे कमी पडल्या आहेत. याची नेमकी कारणे काय आहेत. हे समाजशास्त्रीय दृष्टीकोनातून पाहायचे आहे. तसेच मराठा लोकांपेक्षा धनगर लोक हे आर्थिक

परिस्थितीने सबळ आहेत. परंतु त्यांच्या स्त्रीयांना आर्थिक क्षेत्रात स्वातंत्र्य आहे का? तसेच मराठा लोक हे राष्ट्राची महत्वपूर्ण लोक आहेत. त्यांना समाजात इतर समाजापेक्षा चांगला दर्जा दिलेला आहे. परंतु त्यांच्या ज्या स्त्रिया आहेत त्यांना कौटुंबिक, आर्थिक, राजकीय, सामाजिक क्षेत्रात स्वातंत्र्य आहे का? तिने नोकरी केल्यानंतर तिचा जो पगार आहे. तो खर्च करण्यात तिला स्वातंत्र्य आहे का? राजकीय क्षेत्रात म्हटले तर गावामध्ये ज्या निवडणूका होतात. त्यामध्ये फक्त तिला पुढे केले जाते का? आणि तिचे सर्व काम पती किंवा मुलगा पाहतो का?

हे संशोधन नगर व पारनेर तालुक्यातील धनगर व मराठा स्त्रियांचा दर्जा व त्याचे बदलले स्वरूप समजून घेण्याचा प्रयत्न आहे. स्त्रियांचा समान हक्क, स्वातंत्र्य याबद्दल या संशोधनामध्ये परिक्षण करणे आवश्यक आहे.

३.४ गृहितके Hypothesis

१. भारतीय समाजात सामाजिक असमानता आहे.
२. स्त्रियांना समाजात दुय्यम स्थान आहे. कारण पुरुषसत्ताक पध्दती आहे.
३. मराठा व धनगर समाजामध्ये स्त्रियांचे प्रमाण पुरुषांपेक्षा कमी आहे.
४. धनगर समाजातील स्त्रियांपेक्षा मराठा समाजातील स्त्रियांचे शिक्षणाचे प्रमाण जास्त आहे.
५. धनगर समाज हा मराठा समाजापेक्षा सांस्कृतिकदृष्ट्या मागासलेला आहे.

३.५ समस्या सूत्रण

अहमदनगर हा जिल्हा कृषीसंपन्न असा जिल्हा आहे. त्यामुळे आर्थिक दृष्ट्या हा जिल्हा संपन्न असला तरी, देखील नगर पारनेर तालुक्यातील समाजातील स्त्रियांकडे पाहण्याचा दृष्टीकोणन दुय्यम दर्जाचा आहे. मराठा समाजातील स्त्रिया शिकलेल्या असल्या तरी पारनेर तालुक्यातील धनगर समाजातील स्त्रिया या कमी प्रमाणात शिकलेल्या आहेत. तसेच त्यांचे विवाहही बाल वयात लावले जातात. त्यांच्या कुटुंबात आजही पुरुषसत्ताक पध्दती असलेली आपणास दिसून येते. स्त्रियांच्या दुय्यम दर्जाची कारणे काय आहेत ती समाजशास्त्रीय दृष्टीकोनातून अभ्यासले आहे.

३.६ विषय निवडीचे महत्त्व

भारत हा पुरुषप्रधान संस्कृतीचा देश म्हणून ओळखला जातो. पहिल्यापासून भारतीय स्त्रियांना दुय्यमस्थान दिले जाते. म.ज्योतिबा फुले व सावित्रीबाई फुले यांनी स्त्री शिक्षणाची

मुहुर्तमेढ रोवली व स्त्रिया हळूहळू शिक्षित होऊ लागल्या. घराबाहेर येऊ लागल्या. त्यांचे क्षेत्र चुल आणि मूल इतकेच मर्यादित न राहता त्या पुरुषांच्या बरोबरीने प्रत्येक क्षेत्रात काम करू लागल्या. तरीही भारतीय समाजरचनेत लिंग संबंधी विषमता प्रकर्षाने जाणवते. पुरुषाप्रधान संस्कृतीने भारतीय स्त्रियांना कायम दुय्यम दर्जातच पुरुषांना कायम श्रेष्ठ दर्जा दिला आहे. त्यामुळे स्त्रियांना कायम विविध समस्यांना तोंड द्यावे लागते. स्त्रियांच्या समस्या दूर करण्यासाठी शासकीय पातळीवर प्रयत्न होत आहेत. अनेक अहवाल प्रसिध्द होत आहेत. तरी देखील नगर व पारनेर तालुक्यातील महिलांकडे पाहण्याचा समाजाचा दृष्टीकोन कसा आहे व मराठा व धनगर समाजातील स्त्रियांचा दर्जा कसा आहे हे या विषयाचे महत्त्व आहे. यामुळे मराठा व धनगर समाजातील स्त्रियांचा दर्जा कोणत्या कारणामुळे दुय्यम आहे याचा तुलनात्मक अभ्यास होणे गरजेचे आहे.

३.७ संशोधनपध्दती

सदर विषयाचे संशोधन हे संख्यात्मक व गुणात्मक स्वरूपाचे आहे. या मध्ये संशोधनाचा विषय निवडताना प्रत्येक संशोधक हा वेगवेगळ्या स्त्रियांच्या समस्यांवरती संशोधन करण्याचा प्रयत्न करतो. तशाच प्रकारे मी ही नगर तालुक्यातील मराठा स्त्रिया व पारनेर तालुक्यातील धनगर स्त्रियांचा सामाजिक दर्जाचा अभ्यास करण्याचा प्रयत्न केला आहे. कारण नगर तालुक्यात मराठा समाज जास्त असल्याने व पारनेर तालुक्यात धनगर समाज जास्त असल्याने मी हा विषय निवडला. स्त्रियांच्या सामाजिक दर्जाचा अभ्यास करण्यासाठी वेगवेगळ्या प्रकारची संदर्भ ग्रंथ वाचून स्त्रियांच्या दर्जात कसे बदल होत गेले. पुरुषसत्ताक पध्दती अमलात आल्यामुळे स्त्रियांना आधुनिक काळात, सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक राजकीय समस्यांना सामोरे जावे लागते, तथ्य संकलन पध्दती व तंत्रे - प्रस्तुत संशोधनात माहिती मिळविण्यासाठी प्रथमिक व दुय्यम स्रोतांचा वापर केला आहे. संशोधिकेने पुढील माध्यमांचा वापर करून तथ्य संकलन केले आहे.

१. समुह गट चर्चा - त्यामध्ये नोकरदार, उच्चशिक्षित, शेतमजुरी करणाऱ्या महिला, उद्योजक महिला, बचत गटातील महिला, घर सांभाळणाऱ्या महिला असे एकूण सहा गटांमध्ये गैररचनात्मक प्रश्न विचारून धनगर व मराठा समाजातील महिलांशी चर्चा केली व माहिती संकलीत केली.

२. निरीक्षण- संशोधनासाठी आवश्यक असणारी माहिती मिळविण्यासाठी संशोधिकेने निरीक्षणासारख्या माध्यमांचा वापर केला आहे.

३. मुलखत आणि सूची - प्रथम संशोधिकेने मुलाखतीसाठी गैररचनात्मक प्रश्न अनुसूची तयार केली .

सदर विषयाच्या संशोधन पध्दतीसाठी वर्णनात्मक व संख्यात्मक पध्दतीचा अवलंब केला आहे. या संशोधनामध्ये प्राथमिक व दुय्यम स्रोतांचा अवलंब केला आहे. नगर तालुक्यात मराठा समाज जास्त असल्याने नगर तालुक्यामधील मराठा समाजातील महिलांचे वेगवेगळ्या क्षेत्रातील सहा गट व पारनेर तालुक्यातील धनगर समाजातील महिलांचे वेगवेगळे सहा गट करून समूह गट चर्चा करण्यात आली. प्राथमिक स्रोतामध्ये धनगर समाजातील व मराठा समाजातील सर्वच महिलांशी चर्चा करणे शक्य नसल्यामुळे संशोधिकेने वेगवेगळ्या क्षेत्रातील महिलांशी समूह गट चर्चा केली. त्यामध्ये नोकरदार, उच्चशिक्षित, शेतमजुरी करणाऱ्या महिला, उद्योजक महिला, बचतगटातील महिला, घर सांभाळणाऱ्या महिला, असे एकूण सहा गट मराठा समाजातील स्त्रियांचे व तसे सहा गट धनगर समाजातील स्त्रियांचे असे एकूण १२ गट त्यामध्ये मराठा स्त्रियांचे प्रमाण ४३ व धनगर स्त्रियांचे प्रमाण ३५ असे एकूण सदस्य संख्या ७८ इतके प्रमाण घेतले असून त्यामध्ये मराठा पुरुषांचे तीन गट व धनगर पुरुषांचे तीन गट असे एकूण पुरुषांचे सहा गट व त्यामध्ये मराठा गटातील पुरुषांची संख्या २२ व धनगर पुरुषांची संख्या २३

असे एकूण ४५ पुरुषांची सदस्य संख्येचे प्रमाण घेऊन या सर्वांचे गट करून त्या गटांमध्ये निश्चित अशी सदस्य संख्या न घेता प्रत्येक गटात पाच, सात, आठ, अशा प्रकारची सदस्य संख्या घेतली. त्यामध्ये वेगवेगळ्या घटकांवर गैररचनात्मक प्रश्न विचारून चर्चा केली.

ते घटक म्हणजे आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक, कौटुंबिक आणि राजकीय या घटकांवर चर्चेतून प्रश्न विचारले तर त्यात असे आढून आले की सुरुवातीला या स्त्रिया चर्चा करण्यास तयार होत नव्हत्या परंतु त्यांना स्त्रियांविषयी त्यांच्या स्वातंत्र्याविषयी माहिती सांगितली. तसेच त्यांचा सामाजिक दर्जा जाणून घेताना त्यांच्या भावना दुखावल्या जाणार नाहीत याची काळजी घेऊन त्यांच्याशी चर्चा केली. तसेच मराठा व धनगर समाजातील पुरुषांचीही तीन वेगवेगळ्या क्षेत्रातील गट घेऊन त्यांच्याशीही गैररचनात्मक चर्चा केली व त्यावरून स्त्रियांच्या स्वातंत्र्या बद्दल त्यांना काय वाटते हे जाणून घेतले. त्यांचे गट म्हणजे नोकरी करणारे, उच्चशिक्षित आणि शेतकरी पुरुष असे एकूण तीन गटातील पुरुषांशी चर्चा केली.

या संशोधनात दुय्यम स्रोतांचाही वापर करुन स्त्रियांच्या दर्जाचे विश्लेषण केले. त्यामध्ये महिला आर्थिक विकास महामंडळाची माहिती २०११, सामाजिक व आर्थिक समालोचन अहमदनगर व महाराष्ट्र २०१४, जनगणना २०११, विविध शासकीय कार्यालयातून महाराष्ट्राचे आर्थिक व सामाजिक समालोचन व अहमदनगर जिल्हयातील आर्थिक व सामाजिक सांख्यिकीय २०११-१२, २०१३-१४ वरुन स्त्रियांचे लिंगगुणोत्तर साक्षरतेचे प्रमाण एकूण लोसंख्येचे प्रमाण तसेच जिल्हयातील महिलांच्या बचत गटांची संख्या, स्थायी महिला कामगार, अस्थायी महिला कामगार यांची शैक्षणिक वर्गवारी काढली त्यावरुन स्त्रियांच्या दर्जाचे विश्लेषण केले आहे. तसेच आधुनिक काळात मराठा व धनगर समाजातील मुली या काही प्रमाणात शिक्षणात अडकल्यामुळे त्यांचे विवाह जुळविण्यात पारंपरीक पध्दतीने न जुळविता विविहसूचक मंडळातमध्ये नाव नोंदणी करतात. परंतु ही नोंदणी करताना त्यांची जी वैयक्तिक माहिती आहे ती माहिती स्वतः किती मुली भरतात व कोणत्या समाजातील मुली या जास्त प्रमाणात माहिती भरतात. व काही मुलींच्या घरचे वडीलधारे मंडळी माहिती भरतात तसेच त्यांचा शैक्षणिक दर्जा हा कोणत्या समाजात जास्त आहे यासाठी संशोधकांनी एकूण मुलामुलींचे प्रमाण २१३ घेतले असून त्यामध्ये मराठा व धनगर अशा एकूण मुलींचे प्रमाण ११५ व मराठा व धनगर समाजातील एकूण मुलांचे प्रमाण ९८ इतके घेतले. त्यावरुन त्यांच्या दर्जाचे विश्लेषण केले आहे व दोन्ही समाजातील स्त्रियांचे दर्जाचे तुलनात्मक निष्कर्ष काढले आहेत. तसेच दुय्यम स्त्रोतमध्ये माहिती गोळा करण्यासाठी प्रकाशित, लिखित साहित्य, पुस्तके, संदर्भग्रंथ, विविध लेख, वर्तमानपत्रे आणि इंटरनेटच्या माध्यमातून माहिती संकलित केली आहे.

३.८ तथ्य विश्लेषण

संकलीत केलेल्या माहितीचे अचूक विश्लेषण करुन मराठा व धनगर समाजातील स्त्रियांची वास्तविकता समाजापुढे ठेवण्यासाठी सांख्यिकी व गुणात्मक पध्दतीचा अवलंब केला आहे. संगणकाद्वारे, टेबलच्या माध्यमातून सांख्यिकी विश्लेषण केले आहे. हे विश्लेषण लेखनाच्याद्वारे वर्णनात्मक स्वरूपात मांडले आहे. तसेच समुह गट चर्चा पध्दतीद्वारे नगर व पारनेर तालुक्यातील धनगर व मराठा समाजातील स्त्रियांचे अध्ययन केले आहे.

संदर्भ सूची

१. घाटोळे रा.ना. , 'समाजशास्त्रीय संशोधन' तत्वे व पध्दती, श्रीमंगेश प्रकाशन नागपूर.
२. आगलावे प्रदीप , 'संशोधन पध्दतीशास्त्रे व तंत्रे', विद्याप्रकाशन, नागपुर, २०००.

प्रकरण ४ थे

अहमदनगर जिल्ह्यातील स्त्रियांच्या सामाजिक दर्जाचा अभ्यास

प्रस्तुत प्रकरणात अहमदनगर जिल्ह्यातील स्त्रियांचा दर्जा समजावून घेण्याचा प्रयत्न केला आहे. तसेच पूर्वीच्या काळी स्त्रियांचा दर्जा कशा प्रकारचा होता त्यामध्ये अहमदनगर जिल्हा ऐतिहासिक जिल्हा आहे. यामध्ये मराठा लोक कशा प्रकारचे होते त्यामध्ये राज्यकर्त्या कर्तबगार आशा स्त्रियाही होत्या त्यांची ओळख कार्य कर्तृत्वाचा शोध प्रस्तुत प्रकरणात घ्यावयाचा आहे. नगर जिल्हा हा ऐतिहासिक दृष्ट्या महत्त्वाचा कसा आहे या बाबतचा विचार तसेच मराठा स्त्रियांचे स्थान पूर्वीच्याकाळी कसे होते या बाबतचा विचार या प्रकरणात करावयाचा आहे.

धनगर समाजाची ओळख यामध्ये धनगर समाज कसा उदयास आला त्यांना धनगर हे नाव कसे पडले,त्यांच्या देवता कोणत्या आहेत?त्यांचे राहणीमान,जीवनचरित्र कशा प्रकारचे आहेयामध्ये त्यांच्या स्त्रियांचे स्थान कसे आहे हे पाहणार आहोत.

विविध शासकीय कार्यालयातून महाराष्ट्राचे आर्थिक व सामाजिक समालोचन व अहमदनगर जिल्ह्यातील आर्थिक व सामाजिक सांख्यिकी (२०११-१२ व २०१३-१४) वरून स्त्रियांच्या दर्जाचे विश्लेषण केले आहे. नगर जिल्ह्यातील स्त्रियांच्या दर्जाचे विश्लेषण हे खालील घटकांवरून अभ्यासण्यात आले आहे.

अ. एकूण लोकसंख्येमध्ये स्त्री-पुरुषांचे प्रमाण

ब. ० ते ६ वयोगटातील स्त्री-पुरुषांचे लिंग गुणोत्तर

क. लैंगिक दर हजारी पुरुषांमागे स्त्रियांचे प्रमाण

ड. साक्षरतेमध्ये स्त्रियांचे प्रमाण

इ. प्राथमिक व माध्यमिक शाळांमधील मुलां मुलींचे प्रमाण , त्याचे गळतीचे व त्यांचे उत्तीर्णतेचे प्रमाण

ई. रोजगार व स्वयंरोजगार महिला कर्मचाऱ्यांची आकडेवारी

उ.जिल्ह्यातील महिलांच्या बचत गटांची माहिती

ऊ. महाराष्ट्रातील महिलांसंबंधी स्थायी कामगार,अस्थायी कामगार यांची शैक्षणिक वर्गवारी

महाराष्ट्राची व नगर जिल्हयातील सांख्यकीच्या तुलनात्मक विश्लेषण प्रस्तुत प्रकणात येत आहे. सुरुवातीला आपण नगर व पारनेर तालुक्याची ओळख करुन घेऊ

४.१ नगर व पारनेर तालुक्याची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी

पारनेर तालुक्यात मोठया प्रमाणात धार्मिक स्थळे आहेत. नगर तालुक्यापासून पारनेर ३५ कि.मि. अंतरावर आहे. त्या ठिकाणी कोरठण खंडोबाचे स्थान प्रसिध्द आहे. तसेच टाकळी ढोकेश्वर येथे ढोकेश्वराचे मंदिर गावापासून ४ कि.मी अंतरावर असून डोंगरातच कोरलेले आहे. पांडव लेण्यामध्यून अनेक देवता येथे भिंतीवर कोरल्या आहेत. श्रीगणेश भैरव महादेव सहामाता, तांडवेश्वर , अष्टसिध्दी वगैरे लेण्यातमधून दाखविल्या आहे. यामध्ये १० फुट लांब व ५ फुट उंच असा अजस्र नंदी कोरलेला आहे. पारनेर पासून ५ कि.मी अंतरावर सिध्देश्वर मंदिर आहे. त्याजवळ निसर्गरम्य वातावरण आहे. त्या ठिकाणी सेनापती बापटांनी एका गुहेत तपश्चर्या केली होती. पळशी या ठिकाणी पेशवेकालीन विठ्ठल रुक्मीणी मंदिर अतिशय सुंदर आहे. आनंददरावर पळशीकर या पेशवे सरदाराने सुरत लुटीतून मिळालेल्या संपत्तीतून हे मंदिर बांधल्याचा दाखला आहे. विठ्ठल रुक्मिणी एकत्र आलेले हे मंदिर १८ कोरीव खांब जणू १७८ पुरांची आठवण करुन देतात. पळशीला प्रतिपंढरपूर म्हणतात. तसेच नगर पारनेर मार्गावर जामगावचा ऐतिहासिक महादजी शिंदे यांनी बांधलेला भव्य वडा पहायला मिळतो. मंदिर आणि पिराचे ठाणे सुध्दा आहे. याठिकाणी आणखी काही ऐतिहासिक वास्तू आहे. त्यापैकी केळकरांचा वाडा पाहण्यासारखा आहे. तसेच नगर-पुणे रोडवर सुपा हे जुने गावा सासवडचे सरदार शितोळ आणि सरदार पवारांचे भव्य वाडे इतिहास साक्षीदार आहे. येथील तटबंदी मातीची असूनही अजुन शाबुत आहे. अप्रतीम कोरीव काम असलेले महादेवाचे मंदिर आहे. अशा प्रकारे ऐतिहासिक वारसा असलेले हे गाव आहे. जेष्ठ समाजसेवक असेलेल अण्णा हजारे यांचे राळेगण सिध्दी हे गाव पारनेर तालुक्यातच येते. या गावाला आदर्श गाव म्हणून ओळखले जाते. गाव छोटे पण देशासामोर गांधीजींच्या स्वप्ननातले खेडे प्रत्यक्ष गावाला भेट दिल्यानंतर समजू शकते. एकसंघ गाव, गावाची शेती आपली शेती, पाणलोट क्षेत्रविकास,व्यसनमुक्ती,सहकारी तत्वावर ग्रामीण विकास, उर्जाबचत शैक्षणिक विकास, कार्यकर्ता प्रशिक्षण, गांडूळ प्रकल्प, निसर्ग शेती, सहारातून क्षेत्रविकास, साक्षरता, भ्रष्टाचार मुक्ती, आरोग्य, स्वच्छता इ, सर्व बाबींवर लक्ष केंद्रीत करुन अण्णासाहेबांनी व्यसनी, मागासलेल्या खेडयांचे आदर्श व स्वयंपूर्ण गाव बनविले. त्यांनी देश

भ्रष्टाचारमुक्त करण्याचा त्यांनी संकल्प केला असून त्या दृष्टीने ते प्रयत्नशील आहेत. भारतीय नागरीकांना देशाचा, राज्याचा, जिल्ह्याचा, तालुक्याचा, गावांचा, संस्थेचा कारभार कसा चालतो हे समजण्यासाठी महत्त्वपूर्ण माहितीचा अधिकार मिळवून देण्याचा प्रयत्न करण्यात त्याचा मोठा वाटा आहे.

पारनेरमध्ये, पारनेरकर महाराजांचा आश्रम आहे. जगात अनेक धर्म पंथ,संप्रदाय अस्तित्वात आहेत त्यापैकी ईश्वरवादीचा सोपामार्ग पूर्णवाद हा पारनेरकर महाराजांनी सुरु केला त्याचे कार्य परेदशात सुध्दा आहे. अशा प्रकारे पारनेर तालुका हा ऐतिहासिक दृष्ट्या व धार्मिक दृष्ट्या महत्त्वाचा आहे.

जवळजवळ बराचसा इतिहास हा नगर तालुक्याचा असलेला आपल्याला दिसून येतो. यामध्ये मराठे व धनगर लोकांचा सहभाग हा मोठ्या प्रमाण असलेला आपल्याला दिसून येतो. पूर्वीच्या काळी इतिहास घडवून आणण्यामध्ये पुरुषांच्या बरोबरीने कामगिरी बजावणा-या स्त्रीयांही तेवढ्याच आपल्याला दिसून येतात, यामध्ये राणी लक्ष्मीबाई, जिजाबाई,अहिल्याबाई होळकर,भीमाबाई होळकर अशा थोर माताचाही समावेश हा इतिहास घडवून आणायत आहे. त्यामध्ये अहिल्याबाई होळकर आणि भीमाबाई होळकर धनगर समाजातील स्त्रीया आहे. तर राणी लक्ष्मीबाई होळकर व जिजाबाई या मराठा समाजातील कर्तबगार स्त्रिया आहेत. अशा या थोर स्त्रिया इतिहासात होऊन गेल्या. परंतु कालांतराने स्त्रियांचे चित्र पालटले. आणि त्यांना समाजात दुय्यम स्थान मिळू लागले. त्याचा परिणाम त्यांच्या शैक्षणिक,आर्थिक, सामाजिक परिस्थितीवर झाला. हा परिणाम नगर तालुक्यातील मराठा स्त्रिया व पारनेर तालुक्यातील धनगर स्त्रियांच्यावर कशा प्रकारे होत आहे याचे विश्लेषण सांख्याकीय आकडेवारीच्या सहाय्याने पाहिले आहे. ते पुढीलप्रमाणे.

४.२ नगर व पारनेर तालुक्यातील लोकसांख्यकी स्त्री-पुरुष तुलना

पुढील भागामध्ये स्त्री पुरुषांचे लोकसांख्यकीनुसार त्यांचे एकूण प्रमाण तसेच ०ते६वयोगाटानुसार मुलामुलींचे प्रमाण व लैंगिक दर हजारी पुरुषांमागे स्त्रियांचे प्रमाण पाहिले आहे.

तक्ता क्रमांक ४.१ भारताच्या जनगणनेनुसार लोकसंख्येचे प्रमाण - २०११

अ.नं.	बाब	नगर ता.	टक्के	पारनेर ता.	टक्के	अ.नगर जिल्हा	टक्के	महाराष्ट्र	टक्के
१	एकूण	२५५८६२		२७४१६७		४५४३१५९		१२३७४३३३	
२	पुरुष	१३२६६१	५१.८५	१४०२६७	५१.१६	२३४२८२५	५१.५७	५८२४३०५६	५१.८३
३	स्त्रिया	१२३२०१	४८.१५	१३३९००	४८.८४	२२००३३४	४८.४३	५४१३१२७७	४८.१७

स्रोत :- भारताची जनगणना २०११पृ.२०८

वरील सारणीवरून असे दिसून येते की, नगर तालुका, पारनेर तालुका व अहमदनगर जिल्हयातील पुरुष आणि स्त्रियांचे प्रमाण पाहिले असता. यामध्ये थोड्याफार प्रमाणात तफावत दिसून येते. नगर तालुक्याची एकूण लोक संख्या ही २५५८६२ इतकी आहे. त्या लोक संख्येत मात्र पुरुषांची टक्केवारी ही स्त्रियांपेक्षा जास्त म्हणजे ५१.८५ इतकी आहे. तर स्त्रियांची ४८.१५ इतकी आहे. म्हणजे स्त्रियांचे सरासरी प्रमाण पुरुषांपेक्षा कमी असलेले दिसून येते. हिच बाब पारनेर तालुक्यातही दिसून येते. पारनेर तालुक्यात पुरुषांची टक्केवारी ५१.१६ अशी आहे. तर स्त्रियांची ४८.८४ इतकी आहे. म्हणजे याही तालुक्यात स्त्रियांचे प्रमाण पुरुषांच्या तुलनेने अत्यल्प असल्याचे दिसून येते.

एकूणच अहमदनगर जिल्हयाचाही विचार करता स्त्री-पुरुष सरासरीत असमप्रमाणातच दिसून येते. या जिल्हयातीही पुरुषांची टक्केवारी ५१.५७ इतकी आहे तर स्त्रियांची टक्केवारी ४८.४३ इतकी आहे.

एकूणच, अहमदनगर जिल्हा, नगर तालुका, पारनेर तालुक्याच्या बाबतीत विचार करता असे लक्षात येते की, एकूण लोकसंख्येच्या प्रमाणात स्त्रियांचे प्रमाण पुरुषांपेक्षा कमीच आहे.

समाजात स्त्री व पुरुष या दोन विभागात लिंगाची विभागणी केली जाते. समाजात स्त्री व पुरुष यांच्या वेगवेगळा भूमिका दिसून येतात. ० ते ६ वयोगटातील दर हजारी मुलांमागे मुलींचे प्रमाण महाराष्ट्रात कसे आहे व महाराष्ट्राच्या तुलनेत अहमदनगर जिल्हयाचे प्रमाण कसे आहे व नगर जिल्हयाच्या तुलनेत नगर व पारनेर तालुक्याचे प्रमाण कसे आहे हे खालील तक्त्याच्या आधारे पाहू.

तक्ता क्रमांक ४.२ महाराष्ट्रातील व अहमदनगर जिल्हयातील ० ते ६ वयोगाटातील लिंग गुणोत्तर प्रमाण

अ.नं.	महाराष्ट्र	अहमदनगर	तालुका	
			नगर	पारनेर
१	८९४	८५२	८६६	८४४

स्रोत :- Surve Done by Z.P. Ahmednagar P.- 11

वरील तक्त्यावरून असे लक्षात येते की, ० ते ६ वयोगटामध्ये लैंगिक सरासरी प्रत्येकी हजारी मुलींच्या तुलनेत महाराष्ट्राचे लिंगगुणोत्तर ८९४ इतके आहे. तर महाराष्ट्राच्या तुलनेत अहमदनगर जिल्हयाचे लिंगगुणोत्तर ८५२ इतके आहे. नगर तालुक्यात हजारी मुलांमागे ८६६ इतक्या मुली आहेत. तर पारनेर तालुक्या ८४४ इतक्या आहेत यावरून असे लक्षात येते की, पारनेर तालुक्यात मुलींचे प्रमाण सर्वात कमी दिसून येते.

दर हजारी पुरुषांमागे स्त्रियांचे प्रमाण महाराष्ट्राच्या तुलनेत अहमदनगर जिल्हयात कसे आहे व नगर व पारनेर तालुक्यात कसे आहे. हे खालील तक्त्यावरून अभ्यासावयाचे आहे.

तक्ता क्रमांक ४.३- लैंगिक दर हजारी पुरुषांमागे स्त्रियांचे प्रमाण

अ.नं.	महाराष्ट्र	अहमदनगर	तालुका	
			नगर	पारनेर
१	९२९	९३९	९२९	९५५

स्रोत :- Surve Done by Z.P. Ahmednagar P.-208

वरील तक्त्यावरून असे दिसून येते की, महाराष्ट्रात लैंगिक दर हजारी पुरुषांमागे स्त्रियांचे प्रमाण ९२९ आहे तर अहमदनगर जिल्हयात ९३९ आहे. म्हणजे महाराष्ट्राच्या तुलनेत अहमदनगर जिल्हयाचा लैंगिक दर जास्त आहे. तर नगर तालुक्यात ९२९ आहे. व त्या तुलनेत पारनेर तालुक्यात ९५५ इतका आहे. यावरून असे दिसून येते की, सर्वात जास्त लैंगिक दर हा पारनेर तालुक्याचा दिसून येतो.

व्यक्तिच्या व्यक्तीमत्व विकासात शिक्षण हा घटक प्रभाव पाडतो व्यक्तीचे शिक्षण हे व्यक्तीचे समाजातील स्थान सिध्द करत असते. त्याप्रमाणे महाराष्ट्राच्या तुलनेत अहमदनगर

जिल्हयाचे साक्षरतेचे स्त्रियांचे प्रमाण कसे आहे हे नगर व पारनेर तालुक्यात कसे आहे खालील तक्त्यावरून पाहवायचे आहे.

४.३ नगर व पारनेर तालुक्यातील शैक्षणिक बाबींची स्त्री-पुरुष तुलना

पुढील भागामधील नगर व पारनेर तालुक्यातील शैक्षणिक बाबींची चर्चा करण्यात आलेली आहे. त्यामध्ये नगर तालुका व पारनेर तालुक्यातील स्त्री-पुरुषांचे साक्षरतेचे प्रमाण प्राथमिक व माध्यमिक शाळेतील मुले व मुलींचे प्रमाण तसेच त्यांचे गळतीचे प्रमाण व उत्तीर्णतेचे प्रमाण पाहण्यात आले आहे.

तक्ता क्रमांक ४.४ स्त्री पुरुष साक्षरतेचे प्रमाण २०११

बाब	महाराष्ट्र	अहमदनगर	तालुका	
			नगर ता.	पारनेर ता
पुरुष	८२.३४	८६.८२	८८.०१	८४.२३
स्त्रिया	७५.८७	७०.८९	७०.७९	६६.७८

स्रोत :- जनगणना २०११ पृ.१३४ व महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी, २०१४

वरील सारणीवरून असे दिसून येते की, महाराष्ट्रातील पुरुषांचे साक्षरतेचे प्रमाण ८२.३४ टक्के आहे. तर स्त्रियांचे ७५.८७ टक्के आहे. यावरून महाराष्ट्रात स्त्रियांच्या तुलनेत पुरुषांचे साक्षरतेचे प्रमाण जास्त असेलेले दिसून येते. तर अहमदनगर मध्ये पुरुषांचे प्रमाण ८६.८२ टक्के एवढे आहे. स्त्रियांचे ७०.८९ टक्के एवढे आहे. यावरून अहमदनगर सुध्दा स्त्रियांचे साक्षरतेचे प्रमाण कमी असलेले दिसून येते. तसेच नगर तालुक्यातील पुरुषांचे साक्षरतेचे प्रमाण ८८.०१ इतके आहे. स्त्रियांचे प्रमाण ७१.७९ टक्के एवढे आहे. यावरून नगर तालुक्यात स्त्रियांचे साक्षरतेचे प्रमाण कमी असलेले दिसून येते तर पारनेर तालुक्यात पुरुषांचे प्रमाण ८४.२३ टक्के एवढे आहे. आणि स्त्रियांचे प्रमाण ६६.७८ टक्के एवढे आहे. म्हणजे याठिकाणी पारनेर मध्येही स्त्रियांचे साक्षरतेचे प्रमाण कमी आहे. यावरून असे दिसून येते की, महाराष्ट्रात साक्षरतेचे प्रमाण जास्त आहे तर त्याखालोखाल नगर तालुक्यात स्त्रियांचे साक्षरतेचे प्रमाण कमी आहे. त्याबरोबरच अहमदनगर मधील स्त्रियांचे साक्षरतेचे प्रमाण कमी आहे. म्हणजे पारनेर तालुक्यात स्त्रियांचे सर्वात कमी साक्षरतेचे प्रमाण दिसून येते.

प्राथमिक शाळेत शिकत असणाऱ्या मुलामुलींचे प्रमाण हे अहमदनगर जिल्हयाच्या तुलनेत नगर व पारनेर तालुक्याचे कसे आहे हे खालील तक्त्यावरून पाहवायाचे आहे.

तक्ता क्रमांक ४.५ प्राथमिक शाळेतील विद्यार्थ्यांची संख्या - २०१३-१४

अ.नं.	तालुका	बाब	संख्या	विद्यार्थ्यांची संख्या		टक्के
				मुले	मुली	
१	नगर	एकूण	४८७	५२६९०	४२८५६	४४.८५
		पैकी मुलींची शाळा	०८	००	१४३१	
२	पारनेर	एकूण	४१५	२०५७२	१७०२४	४५.२८
		पैकी मुलींची शाळा	०२	००	२०९	
३	अहमदनगर	एकूण	४८८०	३६६०४५	३०१५७३	४५.१७
		पैकी मुलींची शाळा	५८	००	१८३८५	

स्रोत :- जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन - २०१४ (पृ. - १२५)

वरील सारणीवरून असे लक्षात येते की, नगर तालुका पारनेर तालुका आणि अहमदनगर जिल्हयात एकूण शाळा ४८८० आहेत. त्यापैकी मुलीकरीता ५८ शाळा आहेत तर नगर तालुक्यात एकूण ४८७ शाळा आहेत. त्यापैकी ८ मुलींच्या आहेत. आणि पारनेर तालुक्यात एकूण ४१५ आहेत त्यापैकी मुलींसाठी २ शाळा आहेत. त्या शाळेतील मुलींची संख्या मुलांच्या तुलनेत कमी असलेले दिसून येते. नगर तालुक्यात मुलांची संख्या ५२६९० तर मुली ४२८५६ आहेत. यामध्ये मुलींच्या शाळेत शिकणाऱ्या मुलींची संख्या १४३१ एवढी आहे. म्हणजेच मुलींचे प्रमाण ४४.८५ टक्के एवढे आहे. पारनेर तालुक्यात एकूण विद्यार्थ्यांची संख्या १७०२४ एवढी असून मुलींची संख्या २०९ एवढी आहे. म्हणजेच मुलींचे प्रमाण ४५.२८ टक्के आहे. अहमदनगर जिल्हयात एकूण विद्यार्थ्यांची संख्या ३६६०४५ एवढी आहे. व मुलींची संख्या ३०१५७३ एवढी आहे. म्हणजे मुलींचे प्रमाण ४५.३१७ टक्के एवढी आहे.

एकूणच, उपरोक्त विश्लेषणावरून असे लक्षात येते की, अहमदनगर जिल्हयाची व नगर व पारनेर तालुक्यातील प्राथमिक शाळेची माहिती पाहिली असता. फक्त मुलींच्या शाळेचे प्रमाण

कमी आढळून येते. तसेच मुलांपेक्षा मुलीचे शिक्षणाचे प्रमाणही तूलनेने खूपच कमी आढळून येते. नगर तालुक्यापेक्षा पारनेर तालुक्यातील मुलींचे शिक्षणाचे प्रमाण कमी आहे.

माध्यमिक शाळेत शिकत असणाऱ्या मुलांच्या तुलने मुलींचे प्रमाण कसे आहे. व नगर व पारनेर तालुक्यात अहमदनगर जिल्हयाच्या तुलनेत मुलींच्या शाळांची संख्या किती आहे हे खालील तक्त्यावरून पाहवायाचे आहे.

तक्ता क्रमांक ४.६ माध्यमिक शाळेतील मुलामुलींची संख्या - २०१३-१४

अ.नं.	तालुका	बाब	संख्या	शिक्षक संख्या	विद्यार्थ्यांची संख्या		टक्के
					मुले	मुली	
१	नगर	एकूण	२०	४५२	१५६०८	७३५५	३२.३
		पैकी मुलींची शाळा	०२	२६	००	१२०७	
२	पारनेर	एकूण	०५	२०४	७१०२	३२०८	३१.११
		पैकी मुलींची शाळा	००	००	००	००	
३	अहमदनगर	एकूण	१५४	३४३८	१२४५५०	५७४७१	३१.११
		पैकी मुलींची शाळा	०६	११९	००	५५८७	

स्रोत :- जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन - २०१४ (पृ. - १३८)

वरील सारणीवरून असे लक्षात येते की, अहमदनगर जिल्हयात माध्यमिक शिक्षण देणाऱ्या शाळांची संख्या १५४ आहे. त्यापैकी ०६ शाळा मुलींच्या शिक्षणाकरिता आहेत. या शाळामध्ये एकूण ३४३८ शिक्षक कार्यरत असून त्यापैकी ११९ महिला आहेत. व त्यामध्ये १२४५५० विद्यार्थी व ५७४७१ विद्यार्थिनी शिक्षण घेत असून मुलींच्या ०६ शाळांमध्ये ५५८७ विद्यार्थिनी शिक्षण घेत आहेत. नगर तालुक्यात एकूण २० शाळा असून त्यापैकी ०२ मुलींच्या शिक्षणाकरिता आहेत. यापैकी ४५२ शिक्षक कार्यरत असून त्यापैकी २६ महिला शिक्षिका आहेत. व त्यामध्ये एकूण १५६०८ मुले असून त्यामध्ये ७३५५ मुली आहेत. आणि मुलींच्या शाळेत एकूण १२०७ विद्यार्थिनी आहेत.

पारनेर तालुक्यात एकूण ०५ शाळा असून त्यामध्ये शिक्षकांची संख्या २०४ एवढी आहे. व विद्यार्थ्यांची एकूण संख्या ७१०२ एवढी असून मुलींची संख्या ३२०८ एवढी आहे. स्त्री शिक्षिकांची संख्या ०५ आहे.

वरील तक्त्यावरुन असे लक्षात येते की, पारनेर तालुक्यात मुलींसाठी स्वतंत्र शाळा नाही. नगर तालुक्यामध्येही हेच प्रमाण अत्यल्प आहे. त्याचप्रमाणे पारनेर तालुक्यातील शाळेचे प्रमाण कमी आहे. व स्त्री शिक्षिकेचे प्रमाणही कमी आहे. नगर तालुक्यामधील स्त्री शिक्षिकेची स्थिती देखील खुपच कमी आहे.

प्राथमिक शाळेत शिकत असणाऱ्या व नगर व पारनेर तालुक्यात अहमदनगर जिल्हयाच्या तुलनेत मुलींच्या गळतीचे प्रमाण किती आहे हे खालील तक्त्यावरुन पाहवायाचे आहे.

तक्ता क्रमांक ४.७ प्राथमिक शाळांतील मुलामुलींचे गळतीचे प्रमाण - २०१३-१४

अ.न	तालुका	इयत्ता ४ थी			इयत्ता ८ वी		
		मुले	मुली	एकूण	मुले	मुली	एकूण
१	नगर	-०.५२	०.०५	-०.२६	-४.९२	-६.१७	-५.४८
२	पारनेर	-१३.२९	-१६.२८	-१४.६४	-१२.७५	-१०.८२	-११.८६
३	अहमदनगर	-१.५२	-०.५८	-१.०९	-९.८०	-७.९१	-८.९०

स्रोत :- जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन - २०१४ (पृ. - १३८)

वरील सारणी वरुन असे दिसून येते की, इयत्ता ४ थी मध्ये असणाऱ्या मुलांपैकी नगर तालुक्यातील प्रमाण -०.५२ टक्के एवढे आहे. तर मुलींचे प्रमाण ०.०५ टक्के एवढे आहे. तर पारनेर तालुक्यातील मुलांचे गळतीचे प्रमाण - १३.२९ एवढे आहे. तर मुलींचे गळतीचे प्रमाण - १६.२८ एवढे आहे. यावरुन असे दिसून येते की, सर्वात जास्त गळतीचे प्रमाण हे पारनेर तालुक्यातील मुलींच्या बाबतील दिसून येते.

त्याचप्रमाणे इयत्ता ८ वी च्या वर्गात शिकणाऱ्या मुलामुलींचे गळतीचे प्रमाण हे नगर तालुक्यात मुलांचे गळतीचे प्रमाण -४.९२ टक्के एवढे आहे तर मुलींचे -६.१७ टक्के एवढे आहे. तर पारनेर तालुक्यातील मुलांचे प्रमाण -१०.८२ आहे. तर मुलींचे प्रमाण -११.८६ एवढे आहे. आणि अहमदनगर जिल्हयात -७.९१ मुलांचे तर -८.९० एवढे मुलींचे प्रमाण दिसून येते. यावरुन पारनेर तालुक्यात मुलींचे सर्वात जास्त गळतीचे प्रमाण दिसून येते. त्या खालोखाल अहमदनगर जिल्हयात आहे

प्राथमिक शाळेत शिकत असणाऱ्या मुलामुलींमध्ये उत्तीर्णतेच प्रमाण हे नगर व पारनेर तालुक्यात अहमदनगर जिल्हयाच्या तुलनेत मुलींच्या उत्तीर्णतेच प्रमाण किती आहे हे खालील तक्त्यावरून पाहवायाचे आहे.

तक्ता क्रमांक ४.८ प्राथमिक शाळांतील मुलामुलींचे उत्तीर्णतेचे प्रमाण २०१३-१४

तालुका	इयत्ता ४ थी				इयत्ता ८ वी			
	मुले	मुली	एकूण	टक्के	मुले	मुली	एकूण	टक्के
नगर	६८९९	५६६२	१२५६१	४५.८	६८१८	५३४०	१२१५८	४३.९२
पारनेर	२७८७	२३५०	५१३७	४५.७५	२५८४	२१३७	४७२१	४०.१६
अ.नगर	४८६३७	४०४५८	८९०९५	४५.४१	४६५७९	३६९८७	८३५६६	४४.२६

स्रोत :- जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन २०१४, पृष्ठ क्रमांक , १३७

वरील सारणीवरून असे लक्षात येते की, प्राथमिक शाळांतील विद्यार्थ्यांचे उत्तीर्णतेचे प्रमाण इयत्ता ४थी नगर तालुक्यात मुलींचे प्रमाण ४५.८ टक्के एवढे आहे. पारनेरमध्ये ४५.७५ टक्के आहे. तर अहमदनगर जिल्हयात ४५.४१ टक्के एवढे आहे. यावरून आपणास असे दिसते की, ४थीच्या वर्गात उत्तीर्णतेचे प्रमाण हे मुलींच्यामध्ये पारनेर तालुक्यात जास्त आहे. असे दिसून तर त्या खालोखाल अहमदनगर जिल्हयात उत्तीर्णतेचे प्रमाण दिसून येते. नगर तालुक्यात सर्वा कमी दिसून येते. ८ वीच्या विद्यार्थ्यांचे उत्तीर्णतेचे प्रमाण हे मुलांच्या तुलनेत मुलींचे प्रमाण अहमदनगर जिल्हयात जास्त आहे. तर नगर तालुक्यात त्याखालोखाल आहे. आणि सर्वात कमी नगर तालुक्यात आहे.

शासकीय व स्थानिक स्वराज्य संस्थांमधील मंजुर पदे, भरलेली पदे व त्यामधील स्त्री-पुरुषांचे प्रमाण किती आहे. खालील तक्त्यावरून अभ्यासावयाचे आहे.

४.४ नगर व पारनेर तालुक्यातील राजकीय व आर्थिक बाबींची स्त्री-पुरुष तुलना

शासकीय व स्थानिक स्वराज्य संस्थेतील कर्मचाऱ्यांची शासकीय, जिल्हा परिषद, महानगर पालिका व नगर परिषदेमध्ये असलेल्या स्त्री पुरुषांचे प्रमाण तसेच आर्थिक बाबींमध्ये नगर व पारनेर तालुक्यांमध्ये महिलांच्या बचत गटाचे प्रमाण पाहण्यात आले आहे.

तक्ता क्रमांक ४.१ शासकीय व स्थानिक स्वराज्य संस्थांतील स्त्री पुरुषांची संख्या - २०१४

अ.नं.	बाब	पदांचा तपशिल	शासकीय	जि.प.	महानगर पालिका	नगर प.	टक्केवारी			
							शासकीय	जि.प.	महा.न.पा.	न.प.
१	वर्ग अ.	एकूण मंजुर पदे	७४२	१५३	००	०३				
		भलेली पदे -	६४८	१३२	००	०३				
		पैकी स्त्रिया	३८	०४	००	००	५.८६	३.३	००	००
२	वर्ग ब.	एकूण मंजुर पदे	१४९५	१२७३	००	१५				
		भलेली पदे -	१२६४	१२०३	००	१२				
		पैकी स्त्रिया	१३४	१७२	००	०३	१०.६०	१४.३०	००	२५
३	वर्ग क.	एकूण मंजुर पदे	११४६१	१३९६५	००	९७१				
		भलेली पदे -	९३७०	१२८६१	००	७७२				
		पैकी स्त्रिया	९६७	५१०६	००	१८१	१०.३२	३९.७०	००	२३.४५
४	वर्ग ड	एकूण मंजुर पदे	६३९३	१३६६	००	१३४१				
		भलेली पदे -	५७२७	१११७	००	१२९०				
		पैकी स्त्रिया	५९८	२३०	००	३३४	१०.४४	२०.५९	००	२५.८९

५	एकूण	एकूण मंजुर पदे	२००९१	१६७५७	००	२३३०				
		भलेली पदे -	१७००९	१५३१३	००	२०७७				
		पैकी स्त्रिया	१७३७	५५१२	००	५१८	१०.२१	३६	००	२४.९४
६	इतर वर्ग इतर कर्मचारी	एकूण मंजुर पदे	१९३०	९४३६	००	६०				
		भलेली पदे -	१५२४	९००९	००	५२				
		पैकी स्त्रिया	३०९	८३८४	००	४२	२०.२८	९३.६.	००	८०.७७
७	एकूण	एकूण मंजुर पदे	२२०२१	२६१९३	२८१९	२३९०				
		भलेली पदे -	१८५३३	२४३२२	२५८४	२१२९				
		पैकी स्त्रिया	२०४६	१३८९६	७६०	५६०	११.४	५७.१३	२९.	२६.३०

स्रोत :- जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन - २००८(पृ. ८३)

वरील सारणीवरून असे लक्षात येते की, शासकीय व स्थानिक स्वराज्य संस्थांतील कर्मचाऱ्यांची शासकीय, जिल्हा परिषद, महानगर पालिका व नगर परिषदेत भलेली एकूण मंजुर पदे, भलेली पदे, त्यापैकी भरलेल्या स्त्रिया यांची आकडेवारी - यामध्ये वर्ग अ- मध्ये शासकीय संस्थेत एकूण मंजुर पदे ७४२ आहेत तर भरलेली तर पदे ६४८ त्यापैकी स्त्रिया ३८ आहेत. तर स्त्रियांचे प्रमाण ५.८६ टक्के आहे. जिल्हा परिषदेमध्ये एकूण स्त्रियांचे प्रमाण ३.३ टक्के आहे. महानगर पालिका आणि नगरपरिषदेत ० टक्के आहे.

वर्ग ब मध्ये शासकीय संस्थांमध्ये एकूण स्त्रियांचे प्रमाण पुरुषांच्या तुलनेत १०.६० टक्के एवढे आहे तर जिल्हा परिषदेत मुलींचे प्रमाण १४.३० टक्के आहे. महानगर परिषदेमध्ये ० टक्के तर नगर परिषदेत २५ टक्के आहे.

वर्ग क मध्ये शासकीय संस्थांमध्ये एकूण स्त्रियांचे प्रमाण १०.३२ टक्के आहे जिल्हा परिषदेमध्ये पुरुषांच्या तुलनेत ३९.७० टक्के एवढे आहे तर महानगरपालिकेत ० टक्के आहे. आणि नगर परिषदेत पुरुषांच्या तुलनेत २३.४५ टक्के आहे.

वर्ग ड मध्ये शासकीय संस्थांमध्ये एकूण स्त्रियांचे प्रमाण पुरुषांच्या तुलनेत १०.४४ टक्के आहे. जिल्हा परिषेत स्त्रियांचे प्रमाण २०.५९ टक्के एवढे आहे तर महानगर पालिकेत ० टक्के आहे. तर नगर परिषदेत २५.८९ टक्के आहे.

एकूण संस्थांमध्ये स्त्रियांचे प्रमाण १०.२१ टक्के एवढे पुरुषांच्या तुलनेत आहे. तर जिल्हा परिषेत स्त्रियांचे प्रमाण ३६ टक्के एवढे आहे. आणि नगर परिषदेत २४.९४ टक्के एवढे असून महानगर पालिकेत ० टक्के आहे.

इतर वर्ग व इतर कर्मचाऱ्यांमधील शासकीय संस्थेत २०.२८ टक्के एवढ्या स्त्रिया असून जिल्हा परिषदेमध्ये त्या ९३.०६ टक्के आहेत. महानगर पालिकेत ० टक्के तर नगर परिषदेत ८०.७७ टक्के एवढे आहे. एकूण सर्व संस्थांमध्ये कार्यरत असलेली पदांपैकी शासकीय संस्थेत पुरुषांच्या तुलनेत स्त्रियांचे प्रमाण ११.४ टक्के एवढे आहे. जिल्हा परिषदेमध्ये ५७.१३ टक्के एवढे आहे. महानगर पालिकेत २९.४१ टक्के एवढे आहे. तर नगर परिषदेमध्ये २६.३० टक्के एवढे आहे. यावरून असे दिसून येते की सर्वात कमी स्त्रियांचे प्रमाण हे नगर परिषदेत असलेले दिसून येते.

अहमदनगर जिल्हयातील नगर व पारनेर तालुक्यातील बचत गटांची संख्या दारिद्रय रेषेखालील बचत गट, व्यवसाय सुरु केलेले बचत गट यांचे प्रमाण खालील तक्त्यावरून पाहावयाचे आहे.

तक्ता क्रमांक ४.१० जिल्हयातील महिला बचत गटांबाबतची माहिती २०१३-१४

तालुका	स्थापन झालेले बचत गट		मुख्य व्यवसायासाठी बँक जोडणी झालेले बचत गट		व्यवसाय सुरु केलेले बचत गट	एकूण महिला बचत गट
	दारिद्रय रेषेखालील	दारिद्रयरेषे वरील	दारिद्रय रेषेखालील	दारिद्रयरेषे वरील		
नगर	४७	००	४७	००	४७	१७०
पारनेर	२९	००	२९	००	२९	१२०
अ.नगर	६४	००	३६४	००	३७८	२२६१

स्रोत :-जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन २०१४, पृष्ठ क्रमांक २५, २७

वरील सारणीवरून असे लक्षात येते की, अहमदनगर जिल्हयाद दारिद्र्य रेषेखाली एकूण ३६४ बचत गट आहेत. तर नगर तालुक्यात ४७ बचत गट आहेत. आणि पारनेर तालुक्यात २९ बचत गट आहेत. व दारिद्र्य रेषेच्या वरील बचत गटांची संख्या अहमदनगर जिल्हयात, नगर तालुका व पारनेर तालुक्यात ० आहे हे सर्व बचत गट मुख्य व्यवसायासाठी बँक जोडणीझालेले बचत गट आहेत तर व्यवसाय सुरु केलेले बचत गट हे अहमदनगर जिल्हयात ३७८ एवढे आहे. तर नगर तालुक्यात व्यवसाय सुरु केलेले बचत गट ४७ एवढे आहे. पारनेर तालुक्यात २९ गट आहेत. म्हणजे यावरून असे दिसून येते की, दारिद्र्य रेषेच्या खालील बचत गटांची संख्या ही सर्वात जास्त अहमदनगर जिल्हयात आहे. तर त्याखालोखाल नगर तालुक्यात आहे व सर्वात कमी दारिद्र्य रेषेच्या खाली असलेले बचत गट हे पारनेर तालुक्यात आहेत. आणि दारिद्र्य रेषेच्या वर एकही बचत गट नाही. व्यवसाय सुरु केलेल्या बचत गटांपैकी सर्वात जास्त बचत गट हे अहमदनगर जिल्हयात आहेत तर नगर तालुक्यात जास्त आहेत पारनेर तालुक्यात सर्वात कमी बचत गट आहेत. परंतु अहमदनगर तालुका, पारनेर तालुका व अहमदनगर जिल्हा या ठिकाणी फक्त एकूण महिला बचत गट हे नगर तालुक्यात १७० तर पारनेर तालुक्यात १२० आहेत. अहमदनगर जिल्हया २२६१ एवढे बचत गट आहेत. यावरून असे दिसून येते की, अहमदनगर जिल्हयात सर्वात जास्त बचत गटांची संख्या असलेली दिसून येते व नंतर नगर तालुक्यात बचत गटांची संख्या जर बरी आहे. व सर्वात कमी बचत गटांची संख्या पारनेर तालुक्यात आहे. असे दिसून येत अहमदनगर जिल्हयातील ग्रामीण व शहरी भागातील एकूण लोकसंख्या, मुख्य कामगार, हंगामी व अस्थायी कामगार यामध्ये स्त्री-पुरुष संख्या किती आहे. ते पुढील तक्त्यावरून पाहू.

४.५ अहमदनगर जिल्हयातील स्त्री-पुरुष कामगारांची तुलनात्मक चर्चा

पुढील भागातील स्त्री-पुरुष कामगार तसेच त्यांच्या शैक्षणिक पातळीवरून घेतलेले प्रमाण, तसेच स्थायी कामगार, अस्थायी कामगार, हंगामी कामगार त्यामध्ये ग्रामीण महिला कामगार व शहरी महिला कामगार यांचे प्रमाण पाहण्यात आले आहे.

तक्ता क्रमांक ४.११ अहमदनगर जिल्ह्यातील कामगारांची संख्या व शैक्षणिक माहिती वरून विश्लेषण

	शैक्षणिक पातळी	लोकसंख्या			मुख्य कामगार			टक्केवार १
		व्यक्ती	पुरुष	स्त्री	व्यक्ती	पुरुष	स्त्री	
		१	२	३	४	५	६	
एकूण	एकूण	४५४३१५९	२३४२८२५	२२००३३४	२०३९४५५	१२२७३१४	८१२१४१	३९.८२
	अशिक्षित	१३९१२६९	५६९४७०	८२१७९९	४९४१३९	१८४५२८	३०९६११	६२.६५
	शिक्षित	३१५१८९०	१७७३३५५	१३७८५३५	१५४५३१६	१०४२७८६	५०२५३०	३२.५२
	१० वी पर्यंत शिक्षित	१८३२१३१	३६१८८६	८७०२४५	८१५७०४	४९६०७१	३१९६३३	३९.१८
	१२ वी पर्यंत परंतु पदवी नसलेले	८५३१५८	५१८१६३	३३४९९५	४४४५४७	३३५२८१	१०९२६६	२४.५८
	तांत्रिक शिक्षण घेतलेले	३४७३५	२७५९९	७१३६	१८८७९	१६६३७	२२४२	११.८८
	पदवी व इतर शिक्षण घेतलेले	१८६७२२	१२९८६४	५६८५८	११९८१६	१००२३३	१९५८३	१६.३४
	तांत्रिक पदवी अथवा समकक्ष शिक्षण घेतलेले	६६२५३	४३७७९	२२४७४	३८४१७	२८१५६	१०२६१	२६.७१
	ग्रामीण	एकूण	३६३०५४२	१८७२९०७	१७५७६३५	१७४००७७	९९६३०७	७४३७७०
अशिक्षित		११८५३९५	४८००१६	७०५३७९	४५७४४२	१६५६१९	२९१८२३	६३.७९
शिक्षित		२४४५१४७	१३९२८९१	१०५२२५६	१२८२६३५	८३०६८८	४५१९४७	३५.२४
१० वी पर्यंत शिक्षित		१५००१८५	७९५४५१	७०४७३४	७२१७६१	४२३७५१	२९८०१०	४१.२९
१२ वी पर्यंत परंतु पदवी नसलेले		६३३६२३	३९५७५८	२३७८६५	३५९२६९	२६१२६८	९८००१	२७.२८
तांत्रिक शिक्षण घेतलेले		२१७४७	१७६२७	४१२०	११२८०	९९१५	१३६५	१२.१०
पदवी व इतर शिक्षण घेतलेले		१०८५६९	८२४१४	२६१५५	७५१२१	६४०९१	११०३०	१४.६८
तांत्रिक पदवी अथवा समकक्ष शिक्षण घेतलेले		४०७२८	२८५०१	१२२२७	२३५३०	१७८९०	५६४०	२३.९७
शहरी	एकूण	९१२६१७	४६९९१	४४२६९९	२९९३७८	२३१००७	६८३७१	२२.८४
	अशिक्षित	२०५८७४	८९४५४	११६४२०	३६६९७	१८९०९	१७७८८	४८.४७
	शिक्षित	७०६७४३	३८०४६४	३२६२७९	२६२६८१	२१२०९८	५०५८३	१९.२६
	१० वी पर्यंत शिक्षित	३३१९४६	१६६४३५	१६५५११	९३९४३	७२३२०	२१६२३	२३.०२
	१२ वी पर्यंत परंतु पदवी नसलेले	२१९५३५	१२२४०५	९७१३०	८५२७८	७४०१३	११२६५	१३.२१
	तांत्रिक शिक्षण घेतलेले	१२९८८	९९७२	३०१६	७५९९	६७२२	८७७	११.५४
	पदवी व इतर शिक्षण घेतलेले	७८१५३	४७४५०	३०७०३	४४६९५	३६१४२	८५५३	१९.१४
	तांत्रिक पदवी अथवा समकक्ष शिक्षण घेतलेले	२५५२५	१५२७८	१०२४७	१४८८७	१०२६६	४६२१	३१.०४

अस्थायी कामगार						हंगामी कामगार					
एकूण			Seeking/Available for work			Total			Seeking/Available for work		
Persons	Males	Females	Persons	Males	Females	Persons	Males	Females	Persons	Males	Females
८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९
१६५१३५	७२९९५	९२१४०	५२८५२	३०२३६	२२६१६	२३३८५६९	१०४२५१६	१२९६०५३	९८५१९	५२७६५	४५७५४
४७४०९	१३०८७	३४३२२	१३२०९	४७६६	८४४३	८४९७२१	३७९८५५	४७७८६६	८६१२	२७९०	५८२२
११७७२६	५९९०८	५७८१८	३९६४३	२५४७०	१४१७३	१४८८८४८	६७०६६१	८१८१८७	८९९०७	४९९७५	३९९३२
६४६४०	२९४१३	३५२२७	२०३४८	११९५५	८३९३	९५१७८७	४३६४०२	५१५३८५	२४१४०	१११२०	१३०२०
३२५६६	१८४५४	१४११२	११६३५	८२९०	३३४५	३७६०४५	१६४४२८	२११६१७	३८७१३	२३१९२	१५५२१
१४०८	११२७	२८१	७४९	६२०	१२९	१४४४८	९८३५	४६१३	३३९७	२४९६	९०१
६७८५	४५९६	२१८९	२९६१	२२१४	७४७	६०१२१	२५०३५	३५०८६	१२४९७	७१६९	५३२८
२३२९	१४६०	८६९	११०८	७०६	४०२	२५५०७	१४१६३	११३४४	७२८६	४०२८	३२५८
१३५७४१	५६२५६	७९४८५	४३८४२	२४३५८	१९४८४	१७५४७२४	८२०३४४	९३४३८०	७२९१२	४०२९२	३९९००
४१६८१	१०८५४	३०८२७	११४८६	३९५६	७५३०	६८६२७२	३०३५४३	३८२७२९	६५९१	२१२३	४४६८
९४०६०	४५४०२	४८६५८	३२३५६	२०४०२	११९५४	१०६८४५२	५१६८०१	५५१६५१	६५६०१	३८१६९	२७४३२
५३६६६	२३०८२	३०५८४	१६८१८	९४९२	७३२६	७२४७५८	३४८६१८	३७६१४०	१७९५०	८३३४	९६१६
२५४९२	१३७६७	११७२५	९५०८	६७२३	२७८५	२४८८६२	१२०७२३	१२८१३९	२९२१४	१८२७७	१०९३७
९९१	८०६	१८५	५८१	४८८	९३	९४७६	६९०६	२५७०	२५५२	१९४०	६१२
४४६३	३१३९	१३२४	२२६१	१७७८	४८३	२८९८५	१५१८४	१३८०१	७९३५	५११५	२८२०
१५७६	१०३७	५३९	८७०	५६७	३०३	१५६२२	९५७४	६०४८	५१६५	३०३३	२१३२
२९३९४	१६७३९	१२६५५	९०१०	५८७८	३१३२	५८३८४५	२२२१७२	३६१६७३	२६३२७	१२४७३	१३८५४
५७२८	२२३३	३४९५	१७२३	८१०	९१३	१६३४४९	६८३१२	९५१३७	२०२१	६६७	१३५४
२३६६६	१४५०६	९१६०	७२८७	५०६८	२२१९	४२०३९६	१५३८६०	२६६५३६	२४३०६	११८०६	१२५००
१०९७४	६३३१	४६४३	३५३०	२४६३	१०६७	२२७०२९	८७६८४	१३९२४५	६१९०	२७८६	३४०४
७०७४	४६८७	२३८७	२१२७	१५६७	५६०	१२७१८३	४३७०५	८३४७८	९४९९	४९१५	४५८४
४१७	३२१	९६	१६८	१३२	३६	४९७२	२९२९	२०४३	८४५	५५६	२८९
२३२२	१४५७	८६५	७००	४३६	२६४	३११३६	९८५१	२१२८५	४५६२	२०५४	२५०८
७५३	४२३	३३०	२३८	१३९	९९	९८८५	४५८९	५२९६	२१२१	९९५	११२६

स्रोत :- लोकसंख्या जनगणना २०११ पृ. २१

अहमदनगर जिल्हयातील एकूण लोकसंख्या व कामगारांची संख्या पुढील प्रमाणे दिसून येते. एकूण लोकसंख्येचे प्रमाण ४५४३१५९ तर त्यामध्ये पुरुषांची संख्या २३४२८२५ व स्त्रियांची संख्या २२००३३४ एवढी आहे. त्यामध्ये मुख्य कामगारांचे प्रमाण कमी असून ग्रामीण व शहरी भागात अस्थायी व हंगामी कामगारांची संख्या जास्त आहे.

महाराष्ट्रातील महिलांसंबंधी स्थायी कामगार, अस्थायी कामगार हंगामी कामगारांमधील महिलांच्या शिक्षणाचे प्रमाण खालील तक्त्यावर पाहू.

तक्ता क्रमांक ४.१२ महाराष्ट्रातील महिलांसंबंधी स्थायी कामगार,अस्थायी कामगार
यांचा शैक्षणिक वर्गवारीचा तक्ता :

शैक्षणिक पातळी	स्थायी कामगार	अस्थायी कामगार	हंगामी कामगार
एकूण	३१.५	५३.६	५९.३
अशिक्षित	५५.०	७१.२	५८.१
शिक्षित	२५.५	४७.१	५९.९
१० वी पर्यंत शिक्षित	२९.८	५०.७	५८.०
१२ वी पर्यंत परंतु पदवी नसलेले	१७.८	४०.७	६१.७
तांत्रिक शिक्षण घेतलेले	१२.०	१९.६	३३.३
पदवी व इतर शिक्षण घेतलेले	२३.१	३८.६	७०.१
तांत्रिक पदवी अथवा समकक्ष शिक्षण घेतलेले	२६.८	३६.६	४९.१
एकूण	३८.९	५९.०	५५.८

Source: Computed from Census -2011, P.30

वरील तक्त्यावरून असे लक्षात येते की, अस्थायी कामगार आणि हंगामी कामगार यांच्या पेक्षा स्थायी कामगारांची टक्केवारी कमी आहे. अशिक्षित कामगारांमध्ये स्थायी कामगार कमी आहेत. आणि अस्थायी कामगारांची संख्या हंगामी कामगारांपेक्षा जास्त आहे. शिक्षित कामगार अस्थायी आणि हंगामी पेक्षा कमी आहे. दहावीपर्यंत शिक्षण घेतलेल्या स्थायी कामगारांची संख्या हंगामी आणि अस्थायी पेक्षा कमी आहे. १२ पर्यंत शिक्षण घेतलेल्या स्थायी कामगारांची संख्या अस्थायी आणि हंगामी पेक्षा खुपच कमी आहे. तांत्रिक शिक्षण घेतलेले हंगामी कामगार जास्त असून अस्थायी आणि स्थायी खुप कमी आहेत. पदवी व इतर शिक्षण घेतलेले स्थायी कामगार कमी असून अस्थायी कामगार आणि हंगामी कामगार जास्त आहेत. तांत्रिक पदवी अथवा समकक्ष शिक्षण घेतलेले स्थायी कर्मचारी कमी असून अस्थायी कर्मचाऱ्यांची संख्या हंगामी कामगारांपेक्षा कमी आहे. वरील तक्ता पाहिला असता असे लक्षात येते की, महाराष्ट्रातील स्त्री स्थायी कामगारांची संख्या कमी आहे. तसेच अस्थायी कर्मचारी बरेचसे आहेत. आणि त्याच प्रमाणे हंगामी कर्मचाऱ्यांची संख्या जास्त आहे.

अहमदनगर जिल्हयातील महिला कामगारांमध्ये शिक्षित, अशिक्षित, पदवी व तांत्रिक शिक्षण घेतलेल्या महिलांचे प्रमाण पुढील तक्त्यावर पाहता येईल.

तक्ता क्रमांक ४.१३ अहमदनगर जिल्हयातील एकूण महिला कामगारांचा तुलनात्मक तक्ता

शैक्षणिक पातळी	स्थायी कामगार	अस्थायी कामगार	हंगामी कामगार
एकूण	३९.८२	५५.८०	५५.४२
अशिक्षित	६२.६५	७२.४०	५६.२४
शिक्षित	३२.५२	४९.११	५४.९५
१० वी पर्यंत शिक्षित	३९.१८	५४.५०	५४.१५
१२ वी पर्यंत परंतु पदवी नसलेले	२४.५८	४३.३३	५६.२७
तांत्रिक शिक्षण घेतलेले	११.८८	१९.९६	३१.९३
पदवी व इतर शिक्षण घेतलेले	१६.३४	३२.२६	५८.३६
तांत्रिक पदवी अथवा समकक्ष शिक्षण घेतलेले	२६.७१	३७.३१	४४.४७

Source: Computed from Census -2011, P31

वरील तक्त्यावरून असे लक्षात येते की, एकूण स्थायी कामगारांची संख्या अस्थायी कामगार आणि हंगामी कामगार यांच्या पेक्षा कमी आहे. अशिक्षित स्त्री कामगारांची संख्या स्थायी आणि हंगामी पेक्षा अस्थायी कामगार जास्त आहेत. स्थायी कामगारांमध्ये शिक्षित स्थायी कामगार अस्थायी आणि हंगामी पेक्षा कमी आहेत. दहावी पर्यंत शिक्षण झालेले कामगार अस्थायी आणि हंगामी पेक्षा स्थायी कामगार कमी आहेत. १२ वी पर्यंत शिक्षण झालेले स्थायी कामगार खुप कमी आहेत. त्याचप्रमाणे तांत्रिक शिक्षण घेतलेले कामगार स्थायी कामगारांमध्ये खुप कमी आहेत. पदवी पर्यंत शिक्षण घेतलेले कामगार देखील अस्थायी आणि हंगामी कामगारांच्या तुलनेत स्थायी कामगार कमी आहेत. तांत्रिक पदवी अथवा समकक्ष शिक्षण घेतलेले कामगार स्थायी कामगारांमध्ये कमी आहेत. हंगामी कामगारांची संख्या जास्त आहे.

अहमदनगर जिल्हयातील शहरी महिला कामगारांचे शैक्षणिक प्रमाण व स्थायी, अस्थायी कामगारांचे प्रमाण पुढील तक्त्यावरून पाहू.

तक्ता क्रमांक ४.१४ अहमदनगर जिल्हयातील ग्रामीण महिला कामगारांचा

तुलनात्मक तक्ता

शैक्षणिक पातळी	स्थायी कामगार	अस्थायी कामगार	हंगामी कामगार
एकूण	४२.७४	५८.५६	५३.२५
अशिक्षित	६३.७९	७३.९६	५५.७७
शिक्षित	३५.२४	५१.७३	५१.६३
१० वी पर्यंत शिक्षित	४१.२९	५६.९९	५१.९०
१२ वी पर्यंत परंतु पदवी नसलेले	२७.२८	४५.९९	५१.४९
तांत्रिक शिक्षण घेतलेले	१२.१०	१८.६७	२७.१२
पदवी व इतर शिक्षण घेतलेले	१४.६८	२९.६७	४७.६१
तांत्रिक पदवी अथवा समकक्ष शिक्षण घेतलेले	२३.९७	३४.२०	३८.७१

Source: Computed from Census -2011, P31

वरील तक्त्यातवरून असे लक्षात येते की, एकूण स्थायी कामगारांची संख्या अस्थायी कामगार आणि हंगामी कामगार यांच्या पेक्षा कमी आहे. अशिक्षित स्त्री कामगारांची संख्या स्थायी आणि हंगामी पेक्षा अस्थायी कामगार जास्त आहेत. स्थायी कामगारांमध्ये शिक्षित स्थायी कामगार अस्थायी आणि हंगामी पेक्षा कमी आहेत. दहावी पर्यंत शिक्षण झालेले कामगार अस्थायी आणि हंगामी पेक्षा स्थायी कामगार कमी आहेत. १२ वी पर्यंत शिक्षण झालेले स्थायी कामगार खूप कमी आहेत. त्याचप्रमाणे तांत्रिक शिक्षण घेतलेले कामगार स्थायी कामगारांमध्ये खूप कमी आहेत. पदवी पर्यंत शिक्षण घेतलेले कामगार देखील अस्थायी आणि हंगामी कामगारांच्या तुलनेत स्थायी कामगार कमी आहेत. तांत्रिक पदवी अथवा समकक्ष शिक्षण घेतलेले कामगार स्थायी कामगारांमध्ये कमी आहेत. हंगामी कामगारांची संख्या जास्त आहे.

तक्ता क्रमांक ४.१५ अहमदनगर जिल्हयातील शहरी महिला कामगारांचा तुलनात्मक

तक्ता

शैक्षणिक पातळी	स्थायी कामगार	अस्थायी कामगार	हंगामी कामगार
एकूण	२२.८४	४३.५	६१.९५
अशिक्षित	४८.४७	६१.२	५८.२१

शिक्षित	१९.२६	३८.७१	६३.४०
१० वी पर्यंत शिक्षित	२३.२	४२.३१	६१.३३
१२ वी पर्यंत परंतु पदवी नसलेले	१३.२१	३३.७४	६५.६४
तांत्रिक शिक्षण घेतलेले	११.५४	२३.०२	४१.९
पदवी व इतर शिक्षण घेतलेले	१९.१४	३७.२५	६८.३६
तांत्रिक पदवी अथवा समकक्ष शिक्षण घेतलेले	३१.४	४३.८२	५३.५८

Source: Computed From census -2011,P32

वरील तक्त्यावरून असे लक्षात येते की, एकूण स्थायी कामगारांची संख्या अस्थायी कामगार आणि हंगामी कामगार यांच्या पेक्षा कमी आहे. अशिक्षित स्त्री कामगारांची संख्या स्थायी आणि हंगामी पेक्षा अस्थायी कामगार जास्त आहेत. स्थायी कामगारांमध्ये शिक्षित स्थायी कामगार अस्थायी आणि हंगामी पेक्षा कमी आहेत. दहावी पर्यंत शिक्षण झालेले कामगार अस्थायी आणि हंगामी पेक्षा स्थायी कामगार कमी आहेत. १२ वी पर्यंत शिक्षण झालेले स्थायी कामगार खुप कमी आहेत. त्याचप्रमाणे तांत्रिक शिक्षण घेतलेले कामगार स्थायी कामगारांमध्ये खुप कमी आहेत. पदवी पर्यंत शिक्षण घेतलेले कामगार देखील अस्थायी आणि हंगामी कामगारांच्या तुलनेत स्थायी कामगार कमी आहेत. तांत्रिक पदवी अथवा समकक्ष शिक्षण घेतलेले कामगार स्थायी कामगारांमध्ये कमी आहेत. हंगामी कामगारांची संख्या जास्त आहे.

सारांश

तौलनिक विश्लेषण

महाराष्ट्र व अहमदनगर जिल्हयातील नगर व पारनेर तालुक्यातील स्त्रियांच्या दर्जाचे तौलनिक विश्लेषण खालीलप्रमाणे. पहा खालील तक्ता.

अ. नं.	बाब	शेरा
१	भारताच्या जनगणेनुसार लोकसंख्येचे प्रमाण- २०११	महाराष्ट्राच्या तुलनेत अहमदनगर जिल्हयातील एकूण पुरुषांच्या बाबतीत स्त्रियांचे प्रमाण कमी आहे. तर अहमदनगर जिल्हयाच्या तुलनेत नगर तालुक्यातील स्त्रियांचे प्रमाण कमी तर नगर

		तालुक्याच्या तुलनेत पारनेर तालुक्यातील स्त्रियांचे प्रमाण पुरुषांच्या तुलनेत कमी आहे.
२	० ते ६ वयोगटातील लिंगगुणोत्तर प्रमाण स्रोत	०ते ६ वयोगटातील लिंग गुणोत्तर प्रमाण हे महाराष्ट्राच्या तुलनेत अहमदनगर जिल्हयामध्ये कमी आहे. तर नगर तालुक्याच्या तुलनेत पारनेर तालुक्यात लिंगगुणोत्तर दर हा कमी आहे.
३	लैंगिक दर हजारी पुरुषांमागे स्त्रियांचे प्रमाण	महाराष्ट्राच्या तुलनेत अहमदनगर जिल्हयाचा लैंगिक दर जास्त आहे, तर नगर व पारनेर तालुक्याच्या तुलनेत सर्वात जास्त लैंगिकदर पारनेर तालुक्याचा आहे.
४	स्त्री-पुरुष साक्षरतेचे प्रमाण - २०११	महाराष्ट्रात साक्षरतेचे प्रमाणे पुरुषांच्या तुलनेत स्त्रियांचे प्रमाण कमी आहे. तर अहमदनगर जिल्हयाच्या तुलनेत नगर तालुक्यापेक्षा पारनेर तालुक्योच स्त्रियांचे साक्षरतेच प्रमाण कमी आहे.
५	प्राथमिक शाळेतील विद्यार्थ्यांची संख्या २०१३-१४	अहमदनगर जिल्हयात तुलनात्मक दृष्टया पारनेर तालुक्यात नगर तुलनेने मुलींच्या शाळांचे व शिक्षणाचे प्रमाण कमी.
६	माध्यमिक शाळेतील मुलामुलींची संख्या - २०१३-१४	पारनेर तालुक्यात मुलींसाठी स्वतंत्र शाळा नाही, नगर तालुक्यात हेच प्रमाण अत्यल्प आहे. नगर व पारनेर तालुक्यात स्त्री शिक्षकेचे प्रमाण कमी आहे.
७	प्राथमिक शाळेतील मुला-मुलींचे गळतीचे प्रमाण २०१३-१४	प्राथमिक शिक्षणात अहमदनगर जिल्हयाच्या तुलनेत नगर तालुक्याचे मुलींच्या गळतीचे प्रमाण कमी आहे. तर पारनेर तालुक्यात मुलींच्या गळतीचे प्रमाण सर्वात जास्त आहे.
८	प्राथमिक शाळांतील मुला मुलींचे उत्तीर्णतेचे प्रमाणे - २०१३-१४	अहमदनगर जिल्हयातील मुलींच्या प्राथमिक शाळेतील उत्तीर्णतेचे प्रमाण नगर तालुक्यात कमी आहे. तर पारनेर तालुक्यात नगर तालुक्यापेक्षा मुलींचे उत्तीर्णतेचे प्रमाण कमी

		आहे.
९	शासकीय व स्थानिक स्वराज्य संस्थांतील स्त्री-पुरुषांची संख्या - २०१४	शासकीय व स्थानिक स्वराज्य संस्थांतील स्त्री पुरुषांमध्ये अ वर्गातील स्त्रियांची संख्या ही खूप कमी तर अ वर्गाच्या तुलनेत ब वर्गातील स्त्रियांची संख्या ही जास्त आहे. तर ब वर्गाच्या तुलनेत क वर्गातील स्त्रियांची संख्या जास्त आहे. तर क वर्गाच्या तुलनेत ड वर्गाची स्त्रियांची संख्या जास्त आहे.
१०	जिल्हयातील महिला बचत गटांबाबतची माहिती - २०१३-१४	अमहदनगर जिल्हयाच्या तुलनेत बचत गटांची संख्या पारनेरमध्ये कमी व नगर तालुक्यात जास्त आहे
११	अहमदनगर जिल्हयातील कामगारांची संख्या व शैक्षणिक माहितीवरून विश्लेषण	अहमदनगर जिल्हयातील कामगारांच्या शैक्षणिक विषयीचा तक्ता पाहिला असता असे लक्षात येते की, एकूण शिक्षण घेतलेल्या महिलांचे प्रमाण पुरुषांपेक्षा कमी दिसून येते. शैक्षणिक पातळी पुरुषांपेक्षा स्त्रियांची कमी आहे. त्यातही स्त्रियांची गळती उच्च व तांत्रिक शिक्षकणाकडे जात असताना जास्त दिसून येते. त्यामुळे स्त्रियांचा दर्जा खालावत गेलेला दिसून येतो.
१२	महाराष्ट्रातील महिलां संबधी स्थायी कामगार, अस्थायी कामगार यांचा शैक्षणिक वर्गवारीचा तक्ता	महाराष्ट्रात महिला स्थायी कामगारांची संख्या कमी आहे. तसेच अस्थायी व हंगामी महिला कामगारांची संख्या जास्त प्रमाणात आहे.
१३	अहमदनगर जिल्हयातील एकूण महिला कामगारांचा तुलनात्मक तक्ता	तांत्रिक पदवी घेतलेल्यांचे प्रमाण स्थायी कामगारांमध्ये कमी आहे. हंगामी कामगारांची संख्या जास्त आहे.
१४	अहमदनगर जिल्हयातील ग्रामीण महिला	ग्रामीण महिला कामगारांमध्ये अस्थायी व हंगामी कामगारांची संख्या जास्त असल्याने त्यांचा दर्जा खालावल्याचे दिसते.

	कामगारांचा तुलनात्मक तक्ता	
१५	अहमदनगर जिल्हयातील शहरी महिला कामगारांचा तुलनात्मक तक्ता	शहरी महिला कामगारांमध्ये शिक्षणाचे प्रमाण अतिशय कमी असल्याने व अस्थायी कामगारांची संख्या जास्त असल्याने दर्जा खालावल्याचे दिसते.

महाराष्ट्राच्या तुलनेत अहमदनगर जिल्हयाचा दर्जा हा चांगला दिसतो. महाराष्ट्राच्या तुलनेत अहमदनगर जिल्हयाचे ० ते ६ वयोटाचे लिंगगुणोत्तर प्रमाण कमी दिसते. त्यामुळे स्त्रियांचा दर्जा खालावलेला दिसून येतो. नगर व पारनेर तालुक्याच्या तुलनेत हे गुणोत्तर पारनेर तालुक्यामध्ये कमी दिसून येते. यावरून पारनेर तालुक्याचा स्त्रियांचा दर्जा खालावलेला दिसतो. तसेच महाराष्ट्राचा लैंगिक दर हा नगर जिल्हयापेक्षा कमी आहे. तर नगर व पारनेर तालुक्याच्या तुलनेत नगर तालुक्याचा लैंगिक दर खालावलेला आहे. यावरून लैंगिक दराच्या बाबतील पारनेर पेक्षा नगर तालुक्यात दर्जा खालावलेला दिसून येतो. तर साक्षरतेच्या बाबतीत नगर तालुक्यापेक्षा पारनेर तालुक्याचा दर्जा खालावलेला दिसतो. शासकीय व स्थानिक स्वराज्य संस्थांतील अ वर्गात कर्मचाऱ्यांमध्ये स्त्रियांचे प्रमाण पुरुषांपेक्षा अतिशय कमी दिसून येते. त्यामुळे स्त्रियांचा दर्जा खालावलेला दिसतो. महिला बचत गटांची संख्या नगर तालुक्यात जास्त तर पारनेरमध्ये कमी असल्याने पारनेरमध्ये आर्थिक बाबतीत स्त्रियांचा दर्जा खालावलेला जाणवतो. महाराष्ट्रात अहमदनगर जिल्हयाच्या तुलनेत शहरी व ग्रामीण भागात स्थायी कामगारांची संख्या कमी व हंगामी आणि अस्थायी कामगार जास्त असल्याने स्त्रियांचा दर्जा खालावल्याचे दिसून येतो.

संदर्भ सूची

१. Census of India 2011, (2013) PCA Maharashtra 2011 Director of Census Operations, Maharashtra p.208.
२. Ibid,p.11.
३. Ibid,p.134.
४. Ibid,p.21.
५. Ibid,p.30.
६. Ibid,p.31.
७. Ibid,p.32.
८. जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन २०१४, (२०१५) जिल्हा सांख्यिकी कार्यालय, अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन अहमदनगर पृ. १२५.
९. उनि. पृ.१३८.
- १०.उनि. पृ.१३७.
- ११.उनि.पृ.८३.
- १२.उनि. पृ.२५,२७.

प्रकरण पाचवे

मराठा व धनगर स्त्रियांचा दर्जा, जात, वर्ग व लिंगभाव

मराठा व धनगर स्त्रियांचा दर्जाचा अभ्यास करण्यासाठी नगर तालुक्यातील वेगवेगळ्या क्षेत्रातील म्हणजे नोकरदार, शेतमजुर, उच्चशिक्षित, गृहिणी, उद्योजक महिला, बचत गटातील महिला असे एकूण सहा गट मराठा जातीतील महिलांचे व पारनेर मधील धनगर जातीतील सहा गट घेण्यात आले व तसेच पुरुषांचेही नोकरी करणारे उच्च शिक्षित व शेतकरी असे एकूण तीन गट मराठा पुरुषांचे व पारनेर तालुक्यातील तीन गट धनगर पुरुषांचे घेण्यात आले. व त्यांच्याशी(FGDS) चर्चा केली आहे.

स्त्रियांचा दर्जा अभ्यास करण्यासाठी नगर व पारनेर तालुक्यातून महिलांची गटनिहाय चर्चा घडून आणली आहे. नगर तालुक्यातून मराठा समाजाच्या महिलांचे क्षेत्रिय गट चर्चा (FGDS) व पारनेर मधून धनगर स्त्रियांच्या क्षेत्रिय गट चर्चा (FGDS) केली आहे.

क्षेत्रिय गट चर्चा(FGDS) करताना खालील घटकावर विस्तृत चर्चा घडून आणून त्यांची नोंद केली आहे. हे घटक म्हणजे कौटुंबिक दर्जा, सामाजिक दर्जा, आर्थिक दर्जा, व राजकीय स्वतंत्रता, शैक्षणिक दर्जा या घटकावर गैर रचनात्मक प्रश्न विचारले असून चर्चा घडून आली. पुरुषांची ही क्षेत्रिय गट चर्चा(FGDS) मधून त्यांच्या स्त्री दर्जा व स्वतंत्र त्यांचे स्वातंत्र्याबद्दल विचार समजून घेण्यात आले आहे. मराठा व धनगर समाजामध्ये स्त्रियांच्या दर्जाचे तौलनिक विश्लेषण व काही निष्कर्ष या प्रकरणामध्ये प्रस्तुत केले आहे.

मराठा व धनगर स्त्रियांच्या दर्जाचा अभ्यास करण्यासाठी नगर तालुक्यातील वेगवेगळ्या क्षेत्रातील म्हणजे नोकरदार शेतमजुर उच्च शिक्षित गृहिणी, उद्योजक महिला, बचतगटातील महिला, असे एकूण सहा गट व मराठा जातीतील महिलांचे व पारनेर तालुक्यातील धनगर जातीतील सहा गट घेण्यात आले. त्यामध्ये मराठा व धनगर समाजातील स्त्रियांचे एकूण १२ गट करून गटचर्चेद्वारे मुलाखती घेण्यात आल्या. तसेच मराठा समाजातील एकूण ४३ महिलांचे व धनगर समाजातील एकूण ३५ वेगवेगळ्या गटातील एकूण नगर व पारनेर तालुक्यातील ७८ महिलांच्या मुलाखती घेऊन दर्जाचा अभ्यास केला. तसेच नगर व पारनेर तालुक्यातील प्रत्येकी मराठा व धनगर

समाजातील एकूण ३ गटातील मराठा समाजातील एकूण २२ पुरुष व धनगर समाजातील एकूण २३ पुरुष असे एकूण ४५ पुरुषांच्या मुलाखती घेऊन दर्जाचा अभ्यास केला.

पुरुषांचेही क्षेत्रिय गटचर्चामधून त्यांच्या स्त्री दर्जा व त्यांच्या स्वातंत्र्या बद्दल मराठा व धनगर समाजातील स्त्रियांचे विचार तुलनात्मक पध्दतीने समजून घेण्यात आलेले आहे. त्यामध्ये नोकरी करणारे उच्च शिक्षित व शेतकरी असे एकूण मराठा पुरुषांचे तीन गट व धनगर पुरुषांचे तीन गट घेण्यात आले. व त्यांच्याशी समूह गटचर्चा केली आहे.

तसेच वधुवर सूचक मंडळातील विवाह इच्छुक जे मराठा व धनगर समाजातील मुले व मुली आहेत. त्यांच्या वैयक्तिक माहितीवरूनही स्त्रियांच्या दर्जाचे तौलनिक विश्लेषण व काही निष्कर्ष या प्रकरणामध्ये प्रस्तुत करण्यात आले.

५.१. नोकरी करणाऱ्या मराठा महिलांचे मत

अ) शैक्षणिक दर्जाविषयी मत

नगर तालुक्यातील बुऱ्हाणनगर येथील नोकरी करणाऱ्या महिलांचा एक गट तयार करून त्यांच्याशी चर्चा केली. त्यामध्ये शिक्षिका या पदावर कार्यरत असणाऱ्या महिला आहेत. या महिलांशी चर्चा करताना सर्वांचे शिक्षण हे उच्च शिक्षण झालेले आहे असे समजले. त्यापैकी नोकरी करणाऱ्या आठ महिलांपैकी दोन महिलांच्या मते मुलींना घरातून शिक्षणास प्रोत्साहन मिळत नाही. कारण मुलींसाठी योग्य स्थळ आले तर ते लग्नाची घाई करतात. व त्यामुळे मुलींचे अध्यावर शिक्षण सोडून लग्न करण्याची त्यांची तयारी आहे. तर सहा महिलांच्या मते आमच्या मुलीला तिच्या मनाप्रमाणे शिकण्याची आमची तयारी आहे. त्यापैकी सहा महिलांची मुले ही इंग्लिश मेडियम शाळेत शिक्षण घेत आहेत. तर दोन महिलांची मुले ही मराठी माध्यमाच्या जि.प. प्राथमिक शाळेत शिक्षण घेत आहेत. तीन महिलांच्या मते आम्ही जादा खर्च हा मुलांच्या शिक्षणासाठी करत आहोत. तर पाच महिलांच्या मते मुलगा मुलगी या दोघांवरही समान खर्च करतो. म्हणजेच मुलगा मुलगी असा भेद केला जात नाही. पाच महिलांच्या मते आम्ही मुलींना खाजगी क्लास लावतो परंतु तीन महिलांच्या मते त्यांच्या मुली या घरीच अभ्यास करतात. क्लास लावत नाहीत. पाच महिलांच्या मते शिकण्यासाठी साधने मिळतात. तर तीन महिलांच्या मते साधने मिळत नाही. आर्थिक दुर्बलतेमुळे मुलींचे शिक्षण मागे पडत नाही. असे पाच महिलांचे मत आहे. तर तीन महिलांच्या मते आर्थिक दुर्बलतेमुळे मुलींचे शिक्षण मागे पडते. उच्च शिक्षणासाठी मुलींना बाहेर

पाठविले जाते. असे पाच महिलांचे मत आहे. तर तीन महिलांच्या मते मुलींना शिक्षणसाठी बाहेर पाठविण्यास परवानगी नाही.

ब)कौटुंबिक दर्जाविषयीचे मत

सहा महिलांच्या बाबतीत कुटुंबात समानतेची वागणूक मिळते तर दोन महिलांच्या मते कुटुंबात समानतेची वागणूक मिळत नाही. सहा महिलांच्या मते कुटुंबात त्यांच्या मतांना स्वीकारले जाते जर आपल्या मताशी सहमत असतील तर आमचे मत नक्कीच विचारात घेतात. सहा व्यक्तींच्या मते आम्हाला धार्मिक सण उत्सव समारंभाला सर्व गोष्टी मिळतात तर दोन व्यक्तींच्या मतानुसार सण समारंभाला सर्व गोष्टी मिळत नाहीत. सहा महिलांच्या मते आपल्या मताशी घरातील व्यक्ति सहमत असल्या तर नक्कीच मत विचारात घेतात. तीन महिलांच्या मते हुंडा आम्ही दागिन्यांच्या वस्तुच्या स्वरूपात देणार तर तीन महिलांच्या मते हुंडा हा पैशाच्या स्वरूपात न देता मुलींसाठी सर्व वस्तु लग्नात हुंडयाच्या स्वरूपात देणार तर दोन महिलांच्या मते हुंडा हा सासरच्या व्यक्तींच्या मतानुसार पैशाच्या किंवा वस्तुच्या स्वरूपात देणार.

क)आर्थिक स्वातंत्र्याविषयीचे मत

आर्थिक दर्जाविषयीच्या मताबाबत महिलांबरोबर चर्चा करताना त्यांना जे मासिक उत्पन्न मिळते ते सर्व महिलांच्या खात्यावर जमा होते असे समजले परंतु तीन महिलांचे खाते पती पत्नीचे संयुक्त असल्याचे निदर्शनास आले. त्यांचे मासिक उत्पन्न हे सर्व महिलांच्या खात्यावर जमा होते. परंतु खर्च करताना घरामध्ये पतीला विचारून खर्च करावे लागतात. सात महिलांच्या मते आमच्याकडे असणारे पैसे हे पतीकडे देता एका महिलेच्या मते माझ्याकडे असणारे पैसे माझ्याकडेच ठवले जातात. घरात वस्तु खरेदी करताना सहा महिलांच्या आमचा विचार घेतला जातो तर दोन महिलांच्या मते घरातील कुटुंब प्रमुखांचा विचार घेतला जातो व आम्ही त्यांच्याशी सहमत असतो.

ड)सामाजिक स्वातंत्र्याविषयीचे मत

सामाजिक दर्जाविषयीच्या मताबाबत सर्वच महिलांच्या मते नोकरी करताना घरातील व्यक्तीची प्रतिक्रया ही चांगलीच असते कारण महिला घरातील सर्व जबाबदारी पार पाडून नोकरी करतात. व कुटुंबाच्या मासिक उत्पन्नामध्ये भर टाकतात म्हणून कुटुंबातील व्यक्तींची प्रतिक्रया ही चांगली असते. तर पाच महिलांच्या मते आधुनिक कपडे पेहराव करण्यास परवानगी आहे. परंतु

शारीराल शोभेल असेच कपडे घालण्यास परवानगी आहे. तीन महिलांच्या मते आधुनिक पेहरावास परवानगी नाही तर सहा महिलांच्या मते जेवण करताना. कुटुंबातील सर्व सदस्य एकत्रित जेवण करतो तर दोन महिलांच्या मते केंव्हातरीच बरोबर जेवण करतो. तर कधी पुरुषांनी जेवण घेतल्यानंतर सर्व महिला एकत्र जेवण करतात. एका महिलेच्या मते जेवताना मांडी घालून बसायला परवानगी नाही.

इ)राजकीय स्वातंत्र्याविषयी मत

राजकीय दर्जाबाबत मत जाणून घेत असताना मतदान करताना सहा महिलांच्या मते आम्ही स्वतःच्या इच्छेने मतदान करतो तर दोन महिलांच्या मते घरातील मोठी व्यक्ती मतदान कुणाला करावयाचे या विषयी सांगते व त्यानुसार मतदान करतो. महिला सरपंच असल्यावर त्यांना जास्तीत जास्त सल्ला पतीनकडूनच घ्यावा लागतो. तसेच महिला राजकारणात असेल तर तिला घरातून व समाजातून म्हणावे तसे प्रोत्साहन मिळत नाही. एक तर तिला राजकारणाकडे येऊ दिले जात नाही. जरी राजकारणात गेली तर फार थोड्याप्रमाणात स्त्रियांना राजकीय क्षेत्रात काम करता येते. असे महिला शिक्षिकांच्या म्हण्यातून आले.

[गटचर्चा : नोकरदार मराठा महिला, १.वाघ स्वाती गोरक्षनाथ, २.वाबळे सुप्रिया सुनिल, ३.गाडे त्रिवेणी ज्ञानेश्वर, ४.मोहिते चेतना प्रमोद, ५.लहारे निलिमा तात्यासाहेब, ६.मनीषा राजेद्र साबळे, ७.साठे शैला गिरीष, ८.कोते मनीषा सुनील, स्थळ: बुऱ्हाणनगर, दिनांक: १२/०४/२०१६ वेळ दु.२वा]

५.२. उच्च शिक्षित मराठा महिलांचे मत

अ)शैक्षणिक दर्जाविषयी मत

मराठा जातीतील उच्च शिक्षित महिलांची माहिती नगर तालुक्यातील अकोळनेर उच्च शिक्षण घेणाऱ्या महिलांशी चर्चा केली. या गटातील महिलांचे शिक्षण हे बी.ए., एम.ए. डी.एड. अशा पध्दतीने झालेले आहे. असे दिसून आले. तसेच तीन महिलांच्या मुलांचे शिक्षण हे इंग्रजी माध्यमाने चालू आहे असे दिसून आले. त्यांच्या मते मुलगा मुलगी असा भेदभाव दिसून आला नाही. कारण त्यांची दोन्ही मुलांना खासगी क्लास लावलेला आहे. तर दोन महिलांच्या मते मुलांना क्लास लावले जातात. परंतु मुलांना नाही कारण मुलींना दुसऱ्या घरी जाणाऱ्या असतात. असा या महिलांचा समज आहे. त्यामुळे त्यांना शिकण्यासाठी साधने उपलब्ध करून दिले जात नाही. तर

तीन महिलांच्या मते शिक्षणावर जास्त खर्च हा मुलांच्या केला जातो. तर दोन महिलांच्या मते मुलगा मुलगी दोघांवर समान खर्च केला जातो. दोन महिलांच्या मते आर्थिक दुर्बलतेमुळे मुलींचे शिक्षण मागे पडत आहे. तर तीन महिलांच्या मते आर्थिक दुर्बलतेमुळे मुलींचे शिक्षण मागे पडत नाही. तीन महिलांच्या मते शिकलेल्या मुलीकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन चांगला आहे. तर दोन महिलांच्या मते चांगला नाही. तीन महिलांच्या मते मुलींना शिक्षणास बाहेर पाठवितात. तर दोन महिलांच्या मते मुलींना शिक्षणास बाहेर पाठवित नाही.

ब) कौटुंबिक दर्जाविषयी मत

या गटातील तीन महिलांच्या मते घरात समानतेची वागणूक मिळते तर दोन महिलांच्या मते घरात समानतेची वागणूक मिळत नाही. दोन महिलांच्या मते कुटुंबात सण समारंभाच्यावेळी आम्हाला सर्व गोष्टी मिळतात. उदा. कपडे दागिने तर तीन महिलांच्या मते कुटुंबात सण समारंभाच्या वेळी वस्तु मिळतात असे नाही. तीन महिलांच्या मते पती आमचे म्हणणे मानतात. तर दोन महिलांच्या मते पती आमचे विचार स्वीकारत नाहीत. या गटातील महिलांशी चर्चा केली असता. यातील तीन महिलांच्या मते आम्ही हुंडा हा दागिन्यांच्या स्वरूपात देतो तर दोन महिलांच्या मते मुलींना आम्ही उच्च शिक्षण दिलेले आहे. त्यामुळे हुंडा देणार नाही.

क) आर्थिक स्वातंत्र्याविषयी मत

या गटातील महिला या उच्च शिक्षित आहेत. यातील तीन महिलांच्या मते त्यांच्या जवळ असणारे पैसे त्यांना खर्च करण्यास परवानगी नाही तर दोन महिलांच्या मते त्यांच्या जवळ असणारे पैसे हे त्यांच्याकडेच ठेवतात. म्हणजेच त्यांना खर्च करण्यास परवानगी आहेत. तीन महिलांच्या मते कुटुंबात स्त्रियांच्या विचारांना स्वीकारले जात नाही. दोन महिलांच्या मते विचारांना स्वीकारले जात नाही. तीन महिलांच्या मते आमच्याकडे असणारे पैसे हे पतीकडे देतो. तर दोन महिलांच्या मते आमच्याकडे असणारे पैसे आम्हीच खर्च करतो. तीन महिलांच्या मते घरात एखादी वस्तू खरेदी करताना आमचा विचार करत नाहीत. दोन महिलांच्या मते आमची मते विचारात घेतली जात नाहीत.

ड) सामाजिक स्वातंत्र्याविषयी मत

या गटातील महिला या उच्च शिक्षित आहेत. यातील चार महिलांच्या मते कुटुंबातील व्यक्तींची प्रतिक्रिया चांगली असते. तर एका महिलेच्या मते घरातील प्रतिक्रिया ही चांगली नसते

चार महिलांच्या मते आधुनिक कपडे घालण्यास परवानगी नाही. परंतु शरीरास शोभेल अशीच कपडे घालण्यास परवानगी आहे. तर एका महिलेच्या मते आधुनिक कपडे घालण्यास परवानगी नाही. तीन महिलांच्या मते जेवताना कुटुंबातील सर्व व्यक्तीबरोबर जेवण करतो तर दोन महिलांच्या मते जेवताना आम्ही सर्व पुरुष मंडळी जेवणानंतर जेवण करतो. घराबाहेर पडताना तीन महिलांच्या मते आम्ही मोठ्या व्यक्तींना विचारून बाहेर पडतो. तर दोन महिलांच्या मते विचारून बाहेर पडत नाही. या गटातील चार महिलांच्या मते मुलींना स्वतःचा जोडीदार निवडण्यास स्वतंत्र्य देतात. एका महिलेच्या मते मुलींना स्वतःचा जोडिदार निवडण्यास अधिकार नाही.

इ)राजकीय स्वातंत्र्याविषयी मत

या गटातील महिलांना मतदान करण्याचे सर्वांना स्वातंत्र्य आहे. तर महिला सरपंच असेल तर गावातील सर्व निर्णय हे त्यांचे पतीराज घेत असतात. या गटातील महिलांना मतदान कोणत्या पक्षाला करावयाचे हे त्यांच्या घरातील पुरुष मंडळी सांगतात. ग्रामपंचायत मध्ये ग्रामपंचायत सदस्य म्हणून या गटातील तीन महिला आहेत. दोन महिला या ग्राम सभेत सहभागी होतात तर तीन महिला या ग्राम सभेत सहभागी होत नाहीत.

[गटचर्चा :उच्च शिक्षित मराठा महिला,१.सौ विजया जालिंदर जाधव,२.वैशाली संजय भोर,३.कांचन संजय भोर,४.अश्विनी गणपत अंबाडे,५.खांदवे सीमा तुकाराम,स्थळ: दिनांक :१२/०४/२०१६ वेळ : स. १० वा.]

५.३ शेतमजुरी करणाऱ्या मराठा महिलांचे मत

अ)शैक्षणिक दर्जाविषयी मत

नगर तालुक्यातील केडगाव मधील शेतमजुरी या महिलांशी चर्चा करत असताना त्यांचे सर्वांचे शिक्षण हे १० वी पर्यंत शिक्षण आहे. काही अशिक्षित आहेत. असे समजले. त्यांच्या घरातील मुलींचे शिक्षण फारसे झालेले दिसत नाही. एकूण पाच महिला आहेत. दोन महिलांच्या मुलींचे शिक्षण हे इंग्रजी माध्यमाने झालेले आहे. तर दोन महिलांच्या मुली मराठा माध्यमाने शिकत आहे. तर एका महिलेच्या मुलीने १२वी झाल्यानंतर लग्न करून दिले. याचे कारण आर्थिक परिस्थिती होय. दोन महिलांच्या मुला मुलींना समान शिक्षण दिले जाते. तर दोन महिलांच्या मते मुलांना इंग्रजी माध्यमाने शिकविले जाते. तर मुलीला मराठी माध्यमाने शिकविले जाते. दोन महिलांच्या मते मुलीपेक्षा मुलांवर जास्त खर्च केला जातो. तीन महिलांच्या मते खाजगी क्लास हे

मुलाला व मुलीला दोघांनाही लावले पाहिजे. तर दोन महिलांच्या मते मुलगी ही परक्याचे धन असते. ती आज ना उदया दुसऱ्याच्या घरी जाणारी असते. म्हणून तिला कमी शिकविले पाहिजे. तीन महिलांच्या मते मुलींना शिकविण्यासाठी साधने मिळतात तर दोन महिलांच्या मते मुलींना शिकण्यासाठी साधने मिळत नाहीत. एका महिलेच्या मते आर्थिक दुर्बलतेमुळे मुलीचे शिक्षण मागे पडते. चार महिलांच्या मते आर्थिक दुर्बलतेमुळे मुलीचे शिक्षण मागे पडत नाही. तीन महिलांच्या मते शिक्षणास मुलीला बाहेर पाठविले जात नाही. दोन महिलांच्या मते पाठविले जात नाही.

ब)कौटुंबिक दर्जाविषयी मत

तीन महिलांच्या बाबतीत कुटुंबात समानतेची वागणूक मिळते. तर दोन महिलांच्या मते कुटुंबात समानतेची वागणूक मिळत नाही. तीन महिलांच्या बाबतीत कुटुंबात त्यांच्या विचारांना स्वीकारले जाते कारण जर आपल्या मताशी सहमत असेल तर नक्कीच विचारात घेतात. सहा व्यक्तींच्या मते आम्हाला सण समारंभाला सर्व गोष्टी मिळतात. तर दोन व्यक्तींच्या मतानुसार आम्हाला सण समारंभाला सर्व गोष्टी मिळत नाहीत. सर्व महिलांच्या मते हो परंतु जर आपल्या मताशी सहमत असतील तर नक्कीच विचारात घेतात. दोन महिलांच्या मते हुंडा हा पैशाच्या स्वरूपात न देता मुलींसाठी सर्व वस्तु तिला लग्नात देणार तर एका महिलांच्या मते हुंडा आम्ही पैशाच्या स्वरूपात देणार.

क)आर्थिक स्वातंत्र्याविषयी मत

या गटातील महिला या शेत मजुरी करणाऱ्या महिला आहेत. यांच्या कडे मजुरी करून आलेले पैसे हे आम्ही आमच्या पतीकडे देत असतो. तर तीन महिलांच्या मते मजुरी करून आलेले पैसे हे आमच्याकडे ठेवतो. एक महिलेच्या मते आम्ही आमचे पैसे स्वतः खर्च करतो. तर चार महिलांच्या मते आमच्याकडे आलेले पैसे हे घरातील मोठ्या व्यक्तिकडे देतो. घरातील एखादी वस्तु खरेदी करताना दोन महिलांच्या मते आमचा विचार घेतला जातो. घरातून बाहेर पडताना मोठी व्यक्ती असेल उदा. सासू सासरा यांना विचारून घरातून बाहेर पडावे लागते. चार महिलांच्या मते स्त्री भ्रूण हत्या केली जात नाही. तर एक महिलेच्या मते स्त्री भ्रूण हत्या केली जाते.

ड)सामाजिक स्वातंत्र्याविषयी मत

या गटातील सर्वच महिला शेतमजुरी करत असल्यामुळे . घरातील व्यक्तींची प्रतिक्रिया ही चांगलीच असते. या गटातील सर्व महिलांना फॅन्सी कपडे घालण्याची परवानगी नाही. तीन

महिलांच्या मते सर्व जेवण करताना आम्ही बरोबरच जेवण करतो. तर दोन महिलांच्या मते कधी तरी बरोबर जेवतो तर कधी शेवटी जेवतो. पाचही महिलांच्या मते कामानिमित्त घराबाहेर पडायचे असेल तर घरातील पती किंवा सासूची परवानगी घ्यावी लागते. पाचही महिलांच्या मते मुलींना जोडीदार निवडण्यास अधिकार नाही.

इ)राजकीय स्वातंत्र्याविषयी मत

मतदान करताना दोन महिलांच्या मते आम्ही स्वतःच्या इच्छेने मतदान करतो. तर तीन महिलांच्या मते घरातील मोठी व्यक्ति सांगते त्यानुसार मतदान करतो. महिला सरपंच असल्यावर नावाला सरपंच असते. तसेच महिला राजकारणात असेल तर तिला घरातून व समाजातून म्हणावं तसे प्रोत्साहन मिळत नाही. एकतर तिला राजकारणाकडे वळू दिले जात नाही. वळू दिले तर फार थोड्या प्रमाणात स्त्रिया राजकीय क्षेत्रात काम करतात. या महिला शक्यतो ग्रामसभेत भाग घेत नाहीत.

[गट चर्चा: शेतमजुरी करणाऱ्या मराठा महिला, १.माया भाऊसाहेब बेद्रे, २. काळे संध्या लक्ष्मण, ३.प्रयागा माणिक मुळे, ४. भोर रुपाली सोमनाथ, ५.सुमन बाळासाहेब भोर, स्थळ: केडगाव, दिनांक : १४/०४/२०१६ वेळ : सकाळी ११ वा.]

५.४ घर सांभाळणाऱ्या मराठा महिलांचे मत

अ)शैक्षणिक दर्जाविषयी मत

नगर तालुक्यातील घर सांभाळणाऱ्या महिलांचा एक गट घेऊन त्यांच्या बरोबरच चर्चा करताना असे लक्षात आले की, तीन महिलांचे शिक्षण बी.ए. तर तीन महिला १२ वी पर्यंत शिकलेल्या आहेत. दोन महिलांचे काहीच शिक्षण झालेले नाही. अशा महिलांशी चर्चा करताना तीन महिलांची मुले ही इंग्रजी माध्यमाने शिक्षण घेत आहेत. तर चार महिलांची मुले ही मराठी माध्यमाने शिक्षण घेत आहेत. तीन महिलांच्या मते मुलींना घरातून म्हणावे एवढे प्रोत्साहन मिळत नाही. तर ५ महिलांना प्रोत्साहन मिळते. म्हणजे ज्यांना प्रोत्साहन मिळत नाही. अशा मुलींना अर्ध्यावरच शिक्षण सोडून जावे लागते. कारण त्यांचे विवाह केले जातात. सहा महिलांच्या मते मुलींना त्यांच्या म्हणण्याप्रमाणे शिक्षणाचे स्वातंत्र्य आहे तर दोन महिलांच्या मते मुलींना तिच्या म्हणण्याप्रमाणे स्वातंत्र्य नाही.

सहा महिलांच्या मते मुलगा आणि मुलगी दोन्हीवर समान खर्च करतो तर दोन महिलांच्या मते मुलगी मुलगा या दोन्ही मध्ये भेद केला जातो. सहा महिलांच्या मते मुलींना खाजगी क्लास लावले जातात तर दोन महिलांच्या मते खाजगी क्लास लावले जात नाही.

सहा महिलांच्या मते शिक्षणासाठी साधने मिळतात तर दोन महिलांच्या मते साधने मिळत नाहीत. चार महिलांच्या मते आर्थिक दुर्बलतेमुळे मुलींचे शिक्षण मागे पडत नाही. तर चार महिलांच्या मते आर्थिक दुर्बलतेमुळे मुलींचे शिक्षण मागे पडते. सहा महिलांच्या मते मुलींना शिक्षणासाठी आम्ही बाहेर पाठवितो. परंतु दोन महिलांच्या मते आम्ही बाहेर पाठवत नाही.

ब) कौटुंबिक दर्जाविषयी मत

आठ महिलांपैकी चार महिलांना समानतेची वागणूक मिळते. तर तीन महिलांना समानतेची वागणूक मिळत नाही. तीन महिलांना सण समारंभाला सर्व गोष्टी मिळतात तर पाच महिलांना मिळत नाहीत. पाच महिलांच्या विचारांना कुटुंबांत स्वीकारले जाते तर तीन महिलांच्या विचारांना कुटुंबात स्वीकारले जात नाही. तीन महिलांच्या मते पती आमचे विचार स्वीकारतात. तर पाच व्यक्तींच्या मते पती आमचे विचार स्वीकारत नाही. तीन महिलांच्या मते आम्ही मुलींना हुंडा देणार तर दोन महिलांच्या मते दागिन्याच्या स्वरूपात हुंडा देणार तर दोन महिलांच्या मते हुंडा हा वस्तुच्या स्वरूपात देणार. एका महिलेच्या मतानुसार मुलीला आम्ही तिच्या इच्छेप्रमाणे शिकवून तिला नोकरीला लावले. त्यामुळे हुंडा देणार नाही.

क) आर्थिक स्वातंत्र्याविषयी मत

महिलांबरोबर चर्चा करताना त्या गृहिणी असल्यामुळे त्या सर्व महिला या घरातील पतीवर किंवा मोठ्या व्यक्तीवर अवलंबून असतात. चार महिलांच्या मते आम्ही पैसे घेतल्यानंतर ते कुठे खर्च केले ते कुटुंबा सांगावे लागते तर तीन महिलांच्या मते घेतलेले पैसे आम्ही आमच्या स्वइच्छेने खर्च करतो घरात वस्तु खरेदी करताना चार महिलांचे असे म्हणणे आले की आमचा विचार घेतला जातो तर चार महिलांचा विचार घेतला जात नाही.

ड) सामाजिक स्वातंत्र्याविषयी मत

घराकाम करणाऱ्या महिलांबरोबर चर्चा करताना पाच महिलांच्या मते घरातील व्यक्तींची प्रतिक्रिया ही चांगली असते. तर तीन महिलांच्या मते चांगली नसते. तीन महिलांच्या मते फॅन्सी कपडे घालण्यास परवानगी आहे. परंतु शरीराला शोभेल अशीच कपडे घालण्यास स्वातंत्र्य आहे

तर पाच व्यक्तींना फॅन्सी कपडे घालण्यास परवानगी नाही. पाच महिलांच्या मते जेवण आम्ही बरोबरच करतो. तीन व्यक्तींच्या मते जेवण आम्ही पुरुष मंडळींच्या जेवणानंतर करतो.

इ)राजकीय स्वातंत्र्याविषयी मत

मतदान करताना पाच महिलांच्या मते आम्ही स्वतःच्या इच्छेने मतदान करतो तर तीन महिलांच्या मते घरातील मोठी व्यक्ती सांगते त्यानुसार मतदान करतो. मराठा समाजात महिला सरपंच आहेत. व यागटातील एकही महिला सरपंच नाही. परंतु महिला सरपंच असेल तरीही ती स्वतः निर्णय घेत नाही कारण निर्णय घेण्यास त्यांचे पती असतात. पाच महिला या ग्रामसभेत भाग घेतात. पाच महिला या ग्रामसभेत भाग घेत नाहीत. कारण त्यांना घरातून पती व सासूचा विरोध आहे. तीन महिलांच्या मते आम्ही ग्राम सभेत सहभागी होऊन आम्ही आमच्या समस्या ग्रामसभेत मांडण्याचा प्रयत्न करतो.

[गट चर्चा: घर सांभाळणाऱ्या सांभाळणाऱ्या मराठा महिला, १.तिलोत्तोमा पोपटराव करांड २.जयश्री शिवाजी मुळे ३.मंगल ज्ञानेश्वर वाघ ४.सुंदर मुरलीधर वाघ ५.अंजु राम झावेरे ६.ज्योति लक्ष्मण लोखंडे ७.वैशाली बाळासाहेब ठाणगे स्थळ: नालेगाव,दिनांक : ११/०४/२०१६ वेळ : दुपारी १२:३० वा]

५.५ उद्योजक मराठा महिलांचे मत

अ)शैक्षणिक दर्जाविषयी मत

नगर तालुक्यातील कोळगे वाडी या गावातील मराठा समाजाच्या उद्योजक महिलांबरोबर चर्चा केली एकूण महिलांच्या संख्या आठ होती. या गटाबरोबर चर्चा करताना आर्थिक सामाजिक शैक्षणिक, सामाजिक दर्जा विषयी मत जाणून घेण्यात आले. त्यांचे उच्च शिक्षण झाले आहे असे समजते. यावरून असे दिसून येते की, त्यांना घरातून शिकण्यासाठी प्रोत्साहन दिले गेले. त्यांच्यामध्ये असे आढळून आले की, मुलगा मुलगी यांच्यामध्ये शिक्षण संपादन करताना मतभेद होतात. तीन महिलांचे म्हणणे आले. तर पाच महिलांच्या मते आम्ही मुलगा मुलगी यांच्यात भेद करत नाहीत. आमचे मुलगा मुलगी दोन्ही इंग्रजी माध्यमातून शिक्षण घेत आहेत. आणि त्यांच्या इच्छेनुसार दोघांनाही समान शिक्षण देण्याची आमची तयारी आहे. दोन महिलांच्या मते आमची मुले व मुली मराठी माध्यमातून शिक्षण घेत आहेत. मुलांना खासगी क्लास लावले जातात. तर मुलींना नाही. दोन महिलांच्या मते मुलींना शिकण्यासाठी साधने मिळत नाहीत.त्यांचे आर्थिक

दुर्बलतेमुळे मुलींचे शिक्षण मागे पडते असे दोन महिलांचे मत आहे. पाच महिलांच्या मते मुलींना शिक्षणास बाहेरगावी पाठवितात तर दोन महिलांच्या मते आम्ही मुलींना बाहेरगावी पाठवत नाहीत.

ब)कौटुंबिक दर्जाविषयी मत

दोन महिलांना समानतेची वागणूक मिळत नाही. सहा महिलांना समानतेची वागणूक मिळते. तीन महिलांना सण समारंभाला सर्व गोष्टी मिळतात तर पाच महिलांना मिळत नाहीत. पाच महिलांच्या विचारांना कुटुंबांत स्वीकारले जाते तर तीन महिलांच्या विचारांना कुटुंबात स्वीकारले जात नाही. तीन महिलांच्या मते पती आमचे विचार स्वीकारतात. तर पाच व्यक्तींच्या मते पती आमचे विचार स्वीकारत नाही. तीन महिलांच्या मते आम्ही मुलींना हुंडा देणार तर दोन महिलांच्या मते दागिन्याच्या स्वरूपात हुंडा देणार तर दोन महिलांच्या मते हुंडा हा वस्तुच्या स्वरूपात देणार. एका महिलेच्या मतानुसार मुलीला आम्ही तिच्या इच्छेप्रमाणे शिकवून तिला नोकरीला लावले. त्यामुळे हुंडा देणार नाही.

क)आर्थिक स्वातंत्र्याविषयी मत

महिलांबरोबर चर्चा करताना त्या उद्योजक असल्यामुळे त्या सर्व महिला या घरातील पतीवर किंवा मोठ्या व्यक्तीवर अवलंबून नसतात. चार महिलांच्या मते आम्ही पैसे घेतल्यानंतर ते कुठे खर्च केले ते कुटुंबात सांगावे लागते तर तीन महिलांच्या मते घेतलेले पैसे आम्ही आमच्या स्वइच्छेने खर्च करतो घरात वस्तु खरेदी करताना चार महिलांचे असे म्हणणे आले की आमचा विचार घेतला जातो तर चार महिलांचा विचार घेतला जात नाही.

ड)सामाजिक स्वातंत्र्याविषयी मत

उद्योजक महिलांबरोबर चर्चा करताना पाच महिलांच्या मते घरातील व्यक्तींची प्रतिक्रिया ही चांगली असते. तर तीन महिलांच्या मते चांगली नसते. तीन महिलांच्या मत आधुनिक कपडे घालण्यास परवानगी आहे. परंतु शरीराला शोभेल अशीच कपडे घालण्यास स्वातंत्र्य आहे तर पाच व्यक्तींना आधुनिक कपडे घालण्यास परवानगी नाही. पाच महिलांच्या मते जेवण आम्ही बरोबरच करतो. तीन महिलांच्या मते जेवण आम्ही पुरुष मंडळींच्या जेवणानंतर करतो. तीन महिलांच्या मते घराबाहेर पडताना विचारून जात नाही. या गटातील आठही महिलांच्या मते आमच्या मुलींना जोडीदार निवडण्यास स्वातंत्र्य नाही.

इ)राजकीय स्वातंत्र्याविषयी मत

मतदान करताना आठही महिलांच्या मते आम्ही स्वतःच्या इच्छेने मतदान करतो. तर चार महिलांच्या मते घरातील मोठी व्यक्ती सांगते त्यानुसार मतदान करतो. यागटातील महिला सरपंच आहेत. परंतु महिला सरपंच असली तरीही ती स्वतः निर्णय घेत नाही कारण निर्णय घेण्यास त्यांचे पती घेत असतात. सात महिला या ग्रामसभेत भाग घेतात. एक महिला या ग्रामसभेत भाग घेत नाहीत. कारण त्यांना घरातून पती व सासूचा विरोध आहे.

[गटचर्चा: उद्योजक मराठा महिला: १. योगिता केशव लहारे २. सविता राजेंद्र शेळके ३. आदिकासाहेबराव कोळगे ४. स्वाती योगेश गहिले ५. प्रियंका सुहास कोळगे ६. उत्कर्षा शिवाजी रोहकले ७. मंगल पंढरीनाथ शेळके ८. क्रांती राहूल शिंदे स्थळ : कोळगेवाडी, दिनांक : १२/०४/२०१६ वेळ : २ वा]

५.६ बचत गटातील मराठा महिलांचे मत

अ) शैक्षणिक दर्जाविषयी मत

नगर तालुक्यातील नागरदेवळे येथील बचत गटातील एकूण आठ महिलांशी चर्चा केली असता. या चर्चेतील महिला या सुशिक्षित असलेल्या लक्षात आल्या या चर्चेत शैक्षणिक, कौटुंबिक आर्थिक, सामाजिक आणि राजकीय दर्जाची मते जाणून घेण्याचा प्रयत्न केला आहे. यात पाच महिलांची मुले ही इंग्रजी माध्यमातून शिक्षण घेत आहेत. तर तीन महिलांची मुले ही मराठी माध्यमातून शिकत आहेत. तीन महिलांची मुले इंग्रजी माध्यमाने शिकत आहेत. तर मुली या मराठी माध्यमाने शिकत आहेत. म्हणजे या ठिकाणी मुलामुलींमध्ये समानता दिसून येत नाही. या गटातील सर्वच महिलांच्या मुलावर जास्त खर्च केला जातो. तर मुलींवर कमी खर्च केला जातो. यातील पाच महिलांच्या मते मुलींचे शिक्षण हे आर्थिक दुर्बलतेमुळे मागे पडत आहेत. त्यांना शैक्षणिक साधने मिळत नाहीत. तीन महिलांच्या मते मुलींना शिक्षणास बाहेर पाठवत नाहीत. यावरून आपणास असे दिसून येते की, मुलीकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन असमान आहे.

ब) कौटुंबिक दर्जाविषयी मत

या गटातील आठ महिलांपैकी तीन महिलांच्या मते घरात समानतेची वागणूक मिळत नाही. कारण सण समारंभाला दागिने कपडे अशा वस्तु घेतल्या जात नाही. व घरातही इतर व्यक्तींच्या बरोबरीने विचारात घेतली जात नाही. तर पाच महिलांच्या मते कुटुंबात समानतेची वागणूक मिळते. सण समारंभाला दागिणे कपडे अशा वस्तु मिळतात. घरातही इतर व्यक्तींच्या बरोबरीने विचारात

सामावून घेतले जाते. पाच महिलांच्या मते मुलींना हुंडा देणार नाही. कारण त्यांच्या मनाप्रमाणे शिक्षण दिले जाते. तर तीन महिलांच्या हुंडा हा दागिन्याच्या स्वरूपात देणार.

क)आर्थिक स्वातंत्र्याविषयी मत

या गटातील महिला या घरातून बचत करून पैसे मागे टाकण्याचा प्रयत्न करत असतात. आणि त्यांचे बचत गटात साचलेले पैसे हे चार महिलांच्या मते वापरण्यास परवानगी नसते. त्यासाठी घरातून पती किंवा सासुबाईची परवानगी घेऊन खर्च करावे लागते. त्यासाठी एखादा व्यवसाय सुरु करायचा असेल तर अगोदर घरातल्या व्यक्तींची परवानगी काढावी लागते. तर चार महिलांच्या मते आम्ही बचत केलेले पैसे हे आमच्या खात्यावर जमा होतात. आणि एकदम साचलेले पैशातून आम्ही बचत गटात महिलांशी विचार विनिमय करून एखादा व्यवसाय करतो. त्यासाठी घरातील व्यक्तींची परवानगी घेत नाही.

ड)सामाजिक स्वातंत्र्याविषयी मत

या गटातील महिला या सर्व बचत गटातील महिला आहेत. सुशिक्षित आहेत. परंतु चार महिलांच्या मते बचत गट सुरु करताना घरातल्या व्यक्तींचा प्रतिसाद हा चांगल्या स्वरूपाचा नव्हता यामध्ये घरातील व्यक्तींनी विरोध केला. परंतु आम्ही बचत करून हा गट तयार केला. तर चार महिलांच्या मते हा बचत गट तयार करताना आम्हाला घरातून प्रोत्साहन दिले जात होते.यातील सहा महिलांच्या मते आधुनिक पेहराव करण्यास परवानगी दिली जात नाही. आणि घरातून बाहेर पडताना विचारून घराबाहेर पडावे लागते. तीन महिलांच्या मते घराबाहेर पडताना विचारून बाहेर पडण्याची गरज नाही. या गटातील आठही महिलांच्या मते मुलींना जोडीदार निवडण्यास स्वातंत्र्य नाही.

इ)राजकीय स्वातंत्र्याविषयी मत

या गटातील आठही महिलांना मतदान करण्याचा अधिकार आहे. परंतु यातील चार महिलांच्या मते मतदान हे स्वतःच्या इच्छेने करतो . तर चार महिलांच्या घरातील पुरुष मंडळी सांगतील त्या उमेदवाराला आम्हाला मतदान करावे लागते. या गावातील एकही महिला सरपंच नाही. ग्रामपंचायत सदस्य म्हणूनही कार्यरत नाही. यापैकी दोन महिला ही ग्रामसभेत सहभागी होतात. तर सहा महिला या सहभागी होत नाहीत.

[गटचर्चा: बचत गटातील मराठा महिला: १.वर्षा चिपाडे २. अंजु झावरे ३.जयश्री शिवाजी मुळे ४.सुंदर मुरलीधर वाघ ५.मंगल ज्ञानेश्वर वाघ ६.मीना भीमराज केरुळकर ७. शोभा साहेबराव जाधव ८.गीता कैलास जाधव, स्थळ : नागरदेवळे,दिनांक : १६/०४/२०१६ वेळ : ३]

सारांश

मराठा व धनगर स्त्रियांचा दर्जा जात,वर्ग व लिंगभाव याचा अभ्यास करताना दोन गट तयार करण्यात आले होते. त्यामध्ये एक गट मराठा व दुसरा गट धनगर असे होते. यातील मराठा गटामध्ये नोकरी करणाऱ्या महिला,शेतमजुरी करणाऱ्या महिला,घर सांभाळणाऱ्या महिला,उद्योजक महिला,बचत गटातील महिला,नोकरी करणारे पुरुष,उच्च शिक्षित पुरुष,शेतकरी पुरुष इ. गटाशी चर्चा केली. यामधून असे निदर्शनास आले की, नोकरी करणाऱ्या स्त्रियांना तसेच उच्च शिक्षित महिलांना घरामध्ये मानाचे स्थान आहे. व ते आपल्या मुलामुलींना शिक्षण घेण्यासाठी प्रोत्साहन देतात. जे अशिक्षित आहेत. त्या स्त्रिया आपल्या घरातील आपल्या पतीवर किंवा घरातील मोठ्या व्यक्तींवर अवलंबून आहेत असे लक्षात येते. अर्थार्जन करणाऱ्या स्त्रियांना मराठा समाजामध्ये कुटुंबामध्ये मानाचे स्थान आहे. त्याचप्रमाणे घरातील सदस्य स्त्रियांच्या विचारांना स्थान देतात. त्याचप्रमाणे आर्थिक व्यवहार करण्याचे स्वातंत्र्य उच्चशिक्षित व नोकरदार स्त्रियांना आहे. यापेक्षा उलट परिस्थिती अशिक्षित स्त्रियांची आहे. त्यांना कोणताही निर्णय हा पतीला विचारून घ्यावा लागतो. कुटुंबात सन्मानाचे स्थान नाही.

नोकरदार स्त्रिया व उच्चशिक्षित स्त्रिया राजकारणामध्ये भाग घेत नाही. अशिक्षित स्त्रिया राजकारणामध्ये भाग घेतात. परंतु त्यांच्या स्वतःच्या विचाराला यामध्ये वाव नसतो. घरातील पती किंवा कर्ते मंडळी त्यांना सल्ला देतात व त्याप्रमाणे त्या राजकारणार पाहतात. एवढेच नाही तर स्त्रियांना आपला पेहराव कसा असावा याचे देखील स्वातंत्र्य नाही. यावरून असे लक्षात येते की, नोकरदार असो किंवा घरकाम करणारी महिला हिला आपल्या पतीवर व त्यांच्या विचारानेच आपले वर्तन ठेवावे लागते.

५.७ नोकरी करणाऱ्या धनगर महिलांचे मत

अ)शैक्षणिक दर्जाविषयी मत

पारनेर तालुका ढवळपुरी येथील नोकरी करणाऱ्या धनगर महिलांच्या गटाशी चर्चा केली त्यामध्ये उच्च शिक्षित महिला व नोकरी करणाऱ्या महिला होत्या या महिलांशी चर्चा करताना असे

लक्षात आले की, त्या सर्व उच्च शिक्षित होत्या. परंतु त्या वेगवेगळ्या क्षेत्रात काम करणाऱ्या महिला आहेत. त्यांच्याबरोबर चर्चा करताना दोन महिला या इंग्रजी माध्यमाने शिक्षण घेतलेल्या आहेत. तर पाच महिला या मराठी माध्यमाने शिक्षण घेतलेल्या आहेत. या गटात एकूण सात महिला आहेत. त्यापैकी सात महिलांची मुले ही इंग्रजी माध्यमाने शिक्षण घेणारी आहेत. तर तीन महिलांची मुले ही मराठी माध्यमाने शिक्षण घेणारी आहेत. दोन महिलांच्या मते घरातून म्हणावे तसे शिक्षणासाठी प्रोत्साहन मिळत नाही. तर पाच महिलांच्या मते घरातून चांगल्या प्रकारे प्रोत्साहन मिळते मुलांमध्ये मुलींच्या पेक्षा मुलांवर शिक्षणासाठी खर्च करणाऱ्या एकूण पाच महिला आहेत तर दोन महिला या मुला मुलींवर समप्रमाणात खर्च करतात. चार महिलांच्या मते आम्ही मुलींना खाजगी क्लास लावत नाही तर तीन महिलांच्या मते आम्ही मुलींना खासगी क्लास लावतो. पाच महिलांच्या मते शिकण्यासाठी साधने मिळत नाही. तर दोन महिलांच्या मते साधने मिळतात. पाच महिलांच्या मते आर्थिक दुर्बलतेमुळे मुलींचे शिक्षण मागे पडले तर दोन महिलांच्या मते आर्थिक दुर्बलतेमुळे मुलींचे शिक्षण मागे पडत नाही. चार महिलांच्या मते शिकलेल्या मुलीकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन हा चांगला आहे. तर तीन महिलांच्या मते शिकलेल्या मुलीकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन चांगला नाही. पाच महिलांच्या मते आम्ही शिक्षणास मुलींना बाहेरगावी पाठवत नाही. तर दोन महिलांच्या मते आम्ही शिक्षणासाठी मुलींना बाहेरगावी पाठवतो.

ब) कौटुंबिक दर्जाविषयी मत

या गटामध्ये एकूण सात महिला आहेत. यापैकी पाच महिलांना समानतेची वागणूक मिळत नाही. तर दोन महिलांना समानतेची वागणूक मिळते. दोन महिलांना सणासमारंभाला सर्व गोष्टी मिळतात तर पाच महिलांना मिळत नाही. तीन महिलांच्या विचारांना कुटुंबात स्वीकारले जाते तर चार महिलांच्या विचारांना कुटुंबात स्वीकारले जात नाही. तीन महिलांच्या मते पती आमचे विचार स्वीकारतात तर पाच महिलांच्या मते आमचे विचार स्वीकारत नाही. दोन महिलांच्या मते आम्ही मुलींना हुंडा देणार तर तीन महिलांच्या मते आम्ही दागिन्याच्या स्वरूपात हुंडा देणार तर दोन महिलांच्या मते वस्तुच्या स्वरूपात हुंडा देणार

क) आर्थिक स्वातंत्र्याविषयी मत

या गटातील महिला नोकरी करणाऱ्या महिला आहेत. महिलांबरोबर चर्चा करताना त्यांचे जे मासिक उत्पन्न मिळते. ते सर्व स्वतःच्या खात्यावर जमा होते. परंतु खर्च करताना घरामध्ये पतीला

विचारुन पैसे खर्च करावे लागतात. पाच महिलांच्या मते आमच्याकडे असणारे पैसे हे पतीकडे देतो व दोन महिलांच्या मते पैसे आमच्याकडेच ठेवतो. घरात वस्तु खरेदी करताना दोन महिलांच्या मते आमचा विचार घेतला जातो तर पाच महिलांच्या मते घरातील मोठ्या व्यक्तींचा विचार घेतला जातो. त्यांच्या विचारांना आम्ही सहमत असतो.

ड)सामाजिक स्वातंत्र्याविषयी मत

चार महिलांच्या मते घरातील व्यक्तींची प्रतिक्रिया ही चांगली असते. तर तीन व्यक्तींच्या मते घरातील व्यक्तींची प्रतिक्रिया ही चांगली नसते. तीन महिलांच्या मते आधुनिक कपडे घालण्यास परवानगी आहे परंतु शरीराला शोभेल असेच कपडे घालण्यास स्वातंत्र्य आहे. तर चार महिलांच्या मते आधुनिक कपडे घालण्यास परवानगी नाही.

दोन महिलांच्या मते जेवण हे पुरुष मंडळी जेवल्यानंतर आम्ही जेवण करतो.

इ)राजकीय स्वातंत्र्याविषयी मत

मतदान करताना तीन महिलांच्या मते आम्ही स्वतःच्या इच्छेने मतदान करतो तर चार महिलांच्या मते घरातील मोठे व्यक्ती सांगते त्यानुसार मतदान करतो.

धनगर समाजात महिला सरपंच या खूप कमी प्रमाणात असलेल्या दिसून येतात. आणि महिला सरपंच असली तरी निर्णय मात्र तिचा पतीच घेत असतो. धनगर महिला सरपंच असेल तर तिला घरातून वा समाजातून म्हणावे असे प्रोत्साहन मिळत नाही.

[गटचर्चा: नोकरी करणाऱ्या धनगर महिला: १.वाकचौरे स्वाती बाळ २.धोत्रे शोभा हरिचंद्र
३. वैराळ मंगल लक्ष्मण ४. वाकचौरे वैशाली बाळू ५.वाकचौरे सुनीता भास्कर स्थळ:
ढावळपूरी, दिनांक : १८/०४/२०१६ दु.१वा]

५.८ उच्च शिक्षित धनगर महिलांचे मत

अ)शैक्षणिक दर्जाविषयी मत

पारनेर तालुक्यातल ढावळपूरी येथील धनगर समाजातील उच्च शिक्षित महिलांचा एक गट घेऊन त्यांच्या बरोबर चर्चा केली असता त्यांचे शिक्षण हे बी.ए. पर्यंत झाले असे आढळून येते. या गटातील तीन महिलांची मुले ही मराठी माध्यमातून शिक्षण घेत आहेत. दोन महिलांची मुले ही इंग्रजी माध्यमातून शिक्षण घेत आहेत. तीन महिलांच्या मते मुलीपेक्षा मुलाला शिकविणे गरजेचे

आहे. मुली या दुसऱ्या घरी जाणाऱ्या आहेत त्यामुळे या मुलींच्या शिक्षणावर खर्च कमी केला जातो. दोन महिलांच्या मते मुले व मुली या दोन्हीवर समान खर्च केला जातो तीन महिलांच्या मते मुलींना. बाहेर खासगी क्लास लावले जात नाहीत तर दोन महिलांच्या मते मुलींना बाहेर खासगी क्लास लावले जातात. तीन महिलांच्या मते मुलींना शिकण्यासाठी साधने मिळत नाहीत. दोन महिलांच्या मते शिकलेल्या मुलीकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन चांगला आहे. तीन महिलांच्या मते मुलींना बाहेरगावी शिक्षणसाठी पाठविले जात नाही.

ब) कौटुंबिक दर्जाविषयी मत

चार महिलांच्या बाबतीत कुटुंबात समानतेची वागणूक मिळते. तर तीन महिलांच्या मते कुटुंबात समानतेची वागणूक मिळत नाही. दोन महिलांच्या बाबतीत कुटुंबात त्यांच्या विचारांना स्वीकारले जाते कारण जर आपल्या मतांशी सहमत असेल तर नक्कीच विचारात घेतात. तीन व्यक्तींच्या मते आम्हाला सण समारंभाला सर्व गोष्टी मिळतात. तर दोन महिलांच्या मतानुसार आम्हाला सण समारंभाला सर्व गोष्टी मिळत नाहीत. दोन महिलांच्या मते हुंडा हा पैशाच्या स्वरूपात न देता मुलींसाठी सर्व वस्तु तिला लग्नात देणार. तर दोन महिलांच्या मते हुंडा आम्ही पैशाच्या स्वरूपात देणार.

क) आर्थिक स्वातंत्र्याविषयी मत

या गटातील महिला या उच्च शिक्षित आहेत. यातील तीन महिलांच्या मते त्यांच्या जवळ असणारे पैसे त्यांना खर्च करण्यास परवानगी नाही तर दोन महिलांच्या मते त्यांच्या जवळ असणारे पैसे हे त्यांच्याकडेच ठेवतात. म्हणजेच त्यांना खर्च करण्यास परवानगी आहेत. तीन महिलांच्या मते पैसे खर्च करण्यास आम्हाला स्वातंत्र्य नाही. तीन महिलांच्या मते कुटुंबात स्त्रियांच्या विचारांना स्वीकारले जात नाही. दोन महिलांच्या मते विचारांना स्वीकारले जाते. तीन महिलांच्या मते आमच्याकडे असणारे पैसे हे पतीकडे देतो. तर दोन महिलांच्या मते आमच्याकडे असणारे पैसे आम्हीच खर्च करतो. तीन महिलांच्या मते घरात एखादी वस्तू खरेदी करताना आमचा विचार करत नाहीत. दोन महिलांच्या मते आमची मते घेतली जात नाहीत.

ड) सामाजिक स्वातंत्र्याविषयी मत

या गटातील महिला या उच्च शिक्षित आहेत. यातील चार महिलांच्या मते कुटुंबातील व्यक्तींची प्रतिक्रिया चांगली असते. तर एका महिलेच्या मते घरातील प्रतिक्रिया ही चांगली नसते

तीन महिलांच्या मते आधुनिक कपडे घालण्यास परवानगी नाही. परंतु शरीरास शोभेल अशीच कपडे घालण्यास परवानगी आहे. तर एका महिलेच्या मते आधुनिक कपडे घालण्यास परवानगी नाही. तीन महिलांच्या मते जेवताना कुटुंबातील सर्व व्यक्तीबरोबर जेवण करतो तर दोन महिलांच्या मते जेवताना आम्ही सर्व पुरुष मंडळी जेवणानंतर जेवण करतो. घराबाहेर पडताना तीन महिलांच्या मते आम्ही मोठ्या व्यक्तींना विचारून बाहेर पडतो. तर दोन महिलांच्या मते विचारून बाहेर पडत नाही. या गटातील चार महिलांच्या मते मुलींना स्वतःचा जोडीदार निवडण्यास स्वतंत्र्य नाही.

इ) राजकीय स्वातंत्र्याविषयी मत

या गटातील महिलांना मतदान करण्याचे सर्वांना स्वातंत्र्य आहे. परंतु मतदान कोणाला करावयाचे याबाबत स्वातंत्र्य नाही. या गटातील तीन महिलांच्या मते कुटुंबातील पुरुष मंडळी सांगेल त्याप्रमाणे मतदान करावे लागते. तर दोन महिलांच्या मते मतदान आम्ही स्वतःच्या मर्जीने करतो. तर महिला सरपंच असेल तर गावातील सर्व निर्णय हे त्यांचे पतीराज घेत असतात. या गटातील महिलांना मतदान कोणत्या पक्षाला करावयाचे हे त्यांच्या घरातील पुरुष मंडळी सांगतात. ग्रामपंचायत मध्ये ग्रामपंचायत सदस्य म्हणून या गटातील तीन महिला आहेत. दोन महिला या ग्राम सभेत सहभागी होतात तर तीन महिला या ग्राम सभेत सहभागी होत नाहीत.

[गटचर्चा: उच्च शिक्षित धनगर महिला, १.कोळपे मनिषा सुदर्शन २.शेळके रंजना डोंगरु ३.खताळ अंजना सुहास ४.खताळ रेखा लालू ५.हाके रेशमा मारुती, स्थळ: ढवळपूरी, दिनांक, १९/०४/२०१६ वेळ : १२वा]

५.९ शेतमजुरी करणाऱ्या धनगर महिलांचे मत

अ)शैक्षणिक दर्जाविषयी मत

या सर्व स्त्रिया शेतमजुरी करणाऱ्या धनगर महिलांबरोबर चर्चा केली असता. या महिलांचे शिक्षण हे कमी प्रमाणात झालेले दिसून येते. यामध्ये चार महिला या अशिक्षित आहेत. एक महिलेचे शिक्षण हे दहावीपर्यंत झालेले आहे. या तीन महिलांचे शिक्षण हे आर्थिक परिस्थितीमुळे झालेले नाही हे त्यांच्या चर्चेतून समजले या सर्व महिलांच्या मुलांचे शिक्षण हे मराठी माध्यमाने झालेले आहे. त्यांच्या मुलींची लग्ने ही लवकर झालेली आहेत. यातील एका महिलेचा मुलगा व मुलगी उच्च शिक्षण घेत आहेत. यांना समान शिक्षण दिलेले आहेत.या महिलेच्या मते मुलगा व मुलगी असा भेद केला जात नाही. चार महिलांच्या मते मुलगा व मुलगी यांच्यात भेद केला जातो.

या चार महिलांच्या मते मुलींना खाजगी क्लास लावले जात नाहीत. एका महिलेच्या मते खासगी क्लास लावले जातात. चार महिलांच्या मते मुलींना शिकण्यासाठी साधने मिळत नाहीत. एका महिलेच्या मुलींना शिकण्यासाठी साधने मिळतात. चार महिलांच्या मते आर्थिक दुर्बलतेमुळे मुलींचे शिक्षण मागे पडत आहे. यागटातील महिलांच्या मते शिकेलेल्या मुलींकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन चांगला दिसून येत नाही. चार महिलांच्या मते मुलींना शिक्षणास बाहेर पाठले जात नाही.

ब) कौटुंबिक दर्जाविषयी मत

एक महिलेच्या मते समानतेची वागणूक मिळते. तर चार महिलांना समानतेची वागणूक मिळत नाही. दोन महिलांना सण समारंभाला सर्व गोष्टी मिळतात तर तीन महिलांना मिळत नाहीत. चार महिलांच्या विचारांना कुटुंबांत स्वीकारले जाते तर एक महिलांच्या विचारांना कुटुंबात स्वीकारले जात नाही. तीन महिलांच्या मते पती आमचे विचार स्वीकारतात. तर पाच व्यक्तींच्या मते पती आमचे विचार स्वीकारत नाही. तीन महिलांच्या मते आम्ही मुलींना हुंडा देणार तर दोन महिलांच्या मते दागिन्याच्या स्वरूपात हुंडा देणार तर दोन महिलांच्या मते हुंडा हा वस्तुच्या स्वरूपात देणार. एका महिलेच्या मतानुसार मुलीला आम्ही तिच्या इच्छेप्रमाणे शिकवून तिला नोकरीला लावले. त्यामुळे हुंडा देणार नाही.

क) आर्थिक स्वातंत्र्याविषयी मत

या गटातील महिला शेत मजुर असल्याने त्या सर्व महिला या घरातील पतीवर किंवा मोठ्या व्यक्तीवर अवलंबून असतात. चार महिलांच्या मते आम्ही पैसे घेतल्यानंतर ते कुठे खर्च केले ते कुटुंबात सांगावे लागते तर तीन महिलांच्या मते घेतलेले पैसे आम्ही आमच्या स्वइच्छेने खर्च करतो घरात वस्तु खरेदी करताना चार महिलांचे असे म्हणणे आले की आमचा विचार घेतला जातो तर चार महिलांचा विचार घेतला जात नाही.

ड) सामाजिक स्वातंत्र्याविषयी मत

या गटातील महिला या शेतमुजरी करणाऱ्या आहेत त्यांच्या बरोबर चर्चा करताना पाच महिलांच्या मते घरातील व्यक्तींची प्रतिक्रिया ही चांगली असते. तर तीन महिलांच्या मते चांगली नसते. तीन महिलांच्या मते आधुनिक कपडे घालण्यास परवानगी नाही. परंतु शरीराला शोभेल अशीच कपडे घालण्यास स्वातंत्र्य आहे तर पाच व्यक्तींना आधुनिक कपडे घालण्यास परवानगी

नाही. पाच महिलांच्या मते जेवण आम्ही बरोबरच करतो. तीन महिलांच्या मते जेवण आम्ही पुरुष मंडळींच्या जेवणानंतर करतो.

इ)राजकीय स्वातंत्र्याविषयी मत

या गटातील महिलांना मतदान करण्याचे स्वातंत्र्य आहे. मतदान करताना चार महिलांच्या मते आम्ही स्वतःच्या इच्छेने मतदान करतो तर एका महिलेच्या मते घरातील मोठी व्यक्ती सांगते त्यानुसार मतदान करतो. धनगर समाजात महिला सरपंच आहेत. व यागटातील एकही महिला सरपंच नाही. परंतु महिला सरपंच असेल तरीही ती स्वतः निर्णय घेत नाही कारण निर्णय घेण्यास त्यांचे पती असतात. पाच महिला या ग्रामसभेत भाग घेतात. महिला या ग्रामसभेत भाग घेत नाहीत. कारण त्यांना घरातून पती व सासूचा विरोध आहे.

[गटचर्चा: शेत मजुरी करणाऱ्या धनगर महिला, १.निर्मला अशोक यादव २. काळपे ताराबाई सोमा ३. हाके रेऊबाई दामू ४. कोळपे सोनाबाई काभा ५. खताळ अंजनाबाई रमेश स्थळ: ढोकी, पारनेर दिनांक : १२/०४/२०१६ वेळ : १२ वा.]

५.१० घर सांभाळणाऱ्या धनगर महिलांचे मत

अ) शैक्षणिक दर्जाविषयी मत

तीन महिलांना शैक्षणिक दर्जामध्ये समानतेचे वागणूक मिळते. तर त्यातील चार महिलांना समानतेची वागणूक मिळत नाही. त्यांच्यामते मुलींना शिकविण्यापेक्षा मुलांना शिकविणे योग्य वाटते कारण मुलगा हा वंशाचा दिवा आहे असे मानले जाते. तसेच मुलीला परक्याचे धन आहे असे मानले जाते. मुलींना खासगी क्लास लावले जात नाही तर मुलांना खासगी क्लास लावले जातात. चार महिलांच्या मते मुलींना शिक्षणासाठी बाहेरगावी पाठविले जात नाही तर तीन महिलांच्या मत मुलींना शिक्षणासाठी बाहेरगावी पाठविले जाते.

ब)कौटुंबिक दर्जाविषयी मत

तीन महिलांना समानतेची वागणूक मिळते. तर पाच महिलांना समानतेची वागणूक मिळत नाही. तीन महिलांना सण समारंभाला सर्व गोष्टी मिळतात तर पाच महिलांना मिळत नाहीत. चार महिलांच्या विचारांना कुटुंबांत स्वीकारले जाते तर तीन महिलांच्या विचारांना कुटुंबात स्वीकारले जात नाही. तीन महिलांच्या मते पती आमचे विचार स्वीकारतात. तर पाच व्यक्तींच्या मते पती आमचे विचार स्वीकारत नाही. तीन महिलांच्या मते आम्ही मुलींना हुंडा दागिन्याच्या स्वरूपात

देणार, तर दोन महिलांच्या मते पैशाच्या स्वरूपात हुंडा देणार . एका महिलेच्या मतानुसार मुलीला आम्ही तिच्या इच्छेप्रमाणे शिकवून तिला नोकरीला लावले. त्यामुळे हुंडा देणार नाही.

महिलांबरोबर चर्चा करताना त्या गृहिणी असल्यामुळे त्या सर्व महिला या घरातील पतीवर किंवा मोठ्या व्यक्तीवर अवलंबून असतात. चार महिलांच्या मते आम्ही पैसे घेतल्यानंतर ते कुठे खर्च केले ते कुटुंबा सांगावे लागते तर तीन महिलांच्या मते घेतलेले पैसे आम्ही आमच्या स्वइच्छेने खर्च करतो घरात वस्तु खरेदी करताना चार महिलांचे असे म्हणणे आले की आमचा विचार घेतला जातो तर चार महिलांचा विचार घेतला जात नाही.

क)आर्थिक स्वातंत्र्याविषयी मत

महिलांबरोबर चर्चा करताना त्या गृहिणी असल्यामुळे त्या सर्व महिला या घरातील पतीवर किंवा मोठ्या व्यक्तीवर अवलंबून असतात. चार महिलांच्या मते आम्ही पैसे घेतल्यानंतर ते कुठे खर्च केले ते कुटुंबात सांगावे लागते तर तीन महिलांच्या मते घेतलेले पैसे आम्ही आमच्या स्वइच्छेने खर्च करतो घरात वस्तु खरेदी करताना चार महिलांचे असे म्हणणे आले की आमचा विचार घेतला जातो तर चार महिलांचा विचार घेतला जात नाही

ड)सामाजिक स्वातंत्र्याविषयी मत

घराकाम करणाऱ्या महिलांबरोबर चर्चा करताना पाच महिलांच्या मते घरातील व्यक्तींची प्रतिक्रिया ही चांगली असते. तर तीन महिलांच्या मते चांगली नसते. तीन महिलांच्या मते फॅन्सी कपडे घालण्यास परवानगी आहे. परंतु शरीराला शोभेल अशीच कपडे घालण्यास स्वातंत्र्य आहे तर पाच व्यक्तींना फॅन्सी कपडे घालण्यास परवानगी नाही. पाच महिलांच्या मते जेवण आम्ही बरोबरच करतो. तीन व्यक्तींच्या मते जेवण आम्ही पुरुष मंडळींच्या जेवणानंतर करतो.

इ)राजकीय स्वातंत्र्याविषयी मत

मतदान करताना पाच महिलांच्या मते आम्ही स्वतःच्या इच्छेने मतदान करतो तर तीन महिलांच्या मते घरातील मोठी व्यक्ती सांगते त्यानुसार मतदान करतो. मराठा समाजात महिला सरपंच आहेत. व यागटातील एकही महिला सरपंच नाही. परंतु महिला सरपंच असेल तरीही ती स्वतः निर्णय घेत नाही कारण निर्णय घेण्यास त्यांचे पती असतात.पाच महिला या ग्रामसभेत भाग घेतात. पाच महिला या ग्रामसभेत भाग घेत नाहीत. कारण त्यांना घरातून पती व सासूचा विरोध

आहे. तीन महिलांच्या मते आम्ही ग्राम सभेत सहभागी होऊन आम्ही आमच्या समस्या ग्रामसभेत मांडण्याचा प्रयत्न करतो.

पारनेर तालुक्यातील खारवाडी, ढवळपुरी येथील घर सांभाळणाऱ्या महिलांचा एक गट घेऊन त्यांच्या बरोबरच चर्चा करताना त्यांचे शिक्षण १० पर्यंत झाले असे लक्षात आले त्यामध्ये एका महिलेचे १२ वी पर्यंत शिक्षण झाल्याचे दिसून आले अशा महिलांशी चर्चा करताना चार महिलांची मुले ही इंग्रजी माध्यमाने शिक्षण घेत आहेत. तर त्यांच्या मुली या मराठा माध्यमाने शिकत आहेत. तर दोन महिलांची मुले उच्च शिक्षण घेत आहेत. तर मुलींची लग्ने झालेली आहेत. सहा महिलांच्या मते प्रोत्साहन मिळत नाही. तर दोन महिलांच्या मते मिळते सहा महिलांच्या मते शैक्षणिक खर्च मुलांवर जास्त वाटतो . तर दोन महिलांच्या मते मुलगा व मुलगी यावर जास्त खर्च होतो. सहा महिलांच्या मते मुलांना खाजगी क्लास लावले जातात. तर मुलींना लावले जात नाहीत

सहा महिलांच्या मते मुलगा आणि मुलगी दोन्हीवर समान खर्च करतो तर दोन महिलांच्या मते मुलगी मुलगा या दोन्ही मध्ये भेद केला जातो. सहा महिलांच्या मते मुलींना खाजगी क्लास लावले जातात तर दोन महिलांच्या मते खाजगी क्लास लावले जात नाही.

चार महिलांच्या मते शिक्षणासाठी साधने मिळतात तर चार महिलांच्या मते साधने मिळत नाहीत. पाच महिलांच्या मते आर्थिक दुर्बलतेमुळे मुलींचे शिक्षण मागे पडत नाही. तीन महिलांच्या मते शिकलेल्या मुलीकडे पाहण्याचा दृष्टिकोण चांगला आहे तर पाच महिलांच्या शिकलेल्या मुलीकडे पाहण्याचा दृष्टिकोण चांगला नाही. पाच महिलांच्या मते मुलींना बाहेर शिकण्यास पाठवितात तर तीन महिलांच्या मते मुलींना बाहेर शिकविण्यास पाठवत नाही.

[गटचर्चा: घर सांभाळणाऱ्या धनगर महिला : १. हाके रेशमा मारुती २. लकडे झुंबरबाई लक्ष्मण ३. लकडे रंजनाबाई मल्हारी ४. लकडे कल्पना लालु ५. हाके बायजाबाई शिवाजी ६ हाके सविता मारुती ७. लकडे जाईबाई मल्हारी. स्थळ, पारनेर , खारवाडी, दिनांक : १/०४/२०१६

वेळ: ०१:३०]

५.११ उद्योजक धनगर महिलांचे मत

अ) शैक्षणिक दर्जाविषयी मत

पारनेर तालुक्यातील पळशी या गावातील धनगर समाजाच्या उद्योजक महिलांबरोबर चर्चा केली . एकूण महिलांच्या संख्या पाच होती. या गटाबरोबर चर्चा करताना आर्थिक सामाजिक

शैक्षणिक, सामाजिक दर्जा विषयी मत जाणून घेण्यात आले. त्यांचे उच्च शिक्षण झाले आहे असे समजते. यावरून असे दिसून येते की, त्यांना घरातून शिकण्यासाठी प्रोत्साहन दिले गेले. त्यांच्यामध्ये असे आढळून आले की, मुलगा मुलगी यांच्यामध्ये शिक्षण संपादन करताना मतभेद होतात. असे दोन महिलांचे म्हणणे आले. तर तीन महिलांच्या मते आम्ही मुलगा मुलगी यांच्यात भेद करत नाहीत. आमचे मुलगा मुलगी दोन्ही इंग्रजी माध्यमातून शिक्षण घेत आहेत. आणि त्यांच्या इच्छेनुसार दोघांनाही समान शिक्षण देण्याची आमची तयारी आहे. दोन महिलांच्या मते आमची मुले व मुली मराठी माध्यमातून शिक्षण घेत आहेत. मुलांना खासगी क्लास लावले जातात. तर मुलींना नाही. दोन महिलांच्या मते मुलींना शिकण्यासाठी साधने मिळत नाहीत. त्यांचे आर्थिक दुर्बलतेमुळे मुलींचे शिक्षण मागे पडते असे दोन महिलांचे मत आहे. तीन महिलांच्या मते मुलींना शिक्षणास बाहेरगावी पाठवितात तर दोन महिलांच्या मते आम्ही मुलींना बाहेरगावी पाठवत नाहीत.

ब) कौटुंबिक दर्जाविषयी मत

तर एका महिलेच्या मते समानतेची वागणूक मिळत नाही. तर चार महिलांना समानतेची वागणूक मिळते. चार महिलांना सण समारंभाला सर्व गोष्टी मिळतात तर एका महिलेला समानतेची वागणूक मिळत नाहीत. तीन महिलांच्या विचारांना कुटुंबांत स्वीकारले जाते तर, दोन महिलांच्या विचारांना कुटुंबात स्वीकारले जात नाही. दोन महिलांच्या मते पती आमचे विचार स्वीकारतात. तर तीन व्यक्तींच्या मते पती आमचे विचार स्वीकारत नाही. तीन महिलांच्या मते आम्ही मुलींना हुंडा देणार तर दोन महिलांच्या मते दागिन्याच्या स्वरूपात हुंडा देणार.

क) आर्थिक स्वातंत्र्याविषयी मत

महिलांबरोबर चर्चा करताना त्या उद्योजक असल्यामुळे त्या सर्व महिला या घरातील पतीवर किंवा मोठ्या व्यक्तीवर अवलंबून नसतात. दोन महिलांच्या मते आम्ही पैसे घेतल्यानंतर ते कुठे खर्च केले ते कुटुंबात सांगावे लागते तर तीन महिलांच्या मते घेतलेले पैसे आम्ही आमच्या स्वइच्छेने खर्च करतो घरात वस्तु खरेदी करताना तीन महिलांचे असे म्हणणे आले की आमचा विचार घेतला जातो तर दोन महिलांचा विचार घेतला जात नाही.

ड) सामाजिक स्वातंत्र्याविषयी मत

उद्योजक महिलांबरोबर चर्चा करताना पाच महिलांच्या मते घरातील व्यक्तींची प्रतिक्रिया ही चांगली असते. तर तीन महिलांच्या मते चांगली नसते. तीन महिलांच्या मते आधुनिक कपडे

घालण्यास परवानगी आहे. परंतु शरीराला शोभेल अशीच कपडे घालण्यास स्वातंत्र्य आहे तर दोन व्यक्तींना आधुनिक कपडे घालण्यास परवानगी नाही. तीन महिलांच्या मते जेवण आम्ही बरोबरच करतो. दोन महिलांच्या मते जेवण आम्ही पुरुष मंडळींच्या जेवणानंतर करतो. तीन महिलांच्या मते घराबाहेर पडताना विचारून जात नाही. या गटातील पाचही महिलांच्या मते आमच्या मुलींना जोडीदार निवडण्यास स्वातंत्र्य नाही.

इ)राजकीय स्वातंत्र्याविषयी मत

मतदान करताना आठही महिलांच्या मते आम्ही स्वतःच्या इच्छेने मतदान करतो. तर चार महिलांच्या मते घरातील मोठी व्यक्ती सांगते त्यानुसार मतदान करतो. एका महिलेच्या मते मी माझ्या स्व इच्छेने मतदान करते. या गटातील महिला सरपंच आहेत. परंतु महिला सरपंच असली तरीही ती स्वतः निर्णय घेत नाही कारण निर्णय घेण्यास त्यांचे पती घेत असतात. चार महिला या ग्रामसभेत भाग घेतात. एक महिला या ग्रामसभेत भाग घेत नाहीत. कारण त्यांना घरातून पती व सासूचा विरोध आहे.

[गटचर्चा:उद्योजक धनगर महिला: १.उज्वला अजय तागड २. आशा अशोक झडे ३. राधाबाई रामदास झडे ४. अश्विनी रामदास धेड ५. सावित्राबाई गोरख खेडे, स्थळ, पारनेर, पळशी, दिनांक १२/०४/२०१६ वेळ: २.वा]

५.१२ बचत गटातील धनगर महिलांचे मत

अ)शैक्षणिक दर्जाविषयी मत

पारनेर तालुक्यातील गावडे वस्ती येथील बचत गटातील एकूण आठ महिलांशी चर्चा केली असता. या चर्चेतील महिला या सुशिक्षित असलेल्या लक्षात आल्या या चर्चेत शैक्षणिक,कौटुंबिक आर्थिक, सामाजिक आणि राजकीय दर्जाची मते जाणून घेण्याचा प्रयत्न केला आहे. या तीन महिलांची मुले ही इंग्रजी माध्यमातून शिक्षण घेत आहेत. तर पाच महिलांची मुले ही मराठी माध्यमातून शिकत आहेत. तीन महिलांची मुले इंग्रजी माध्यमाने शिकत आहेत. तर मुली या मराठी माध्यमाने शिकत आहेत. म्हणजे या ठिकाणी मुलामुलींमध्ये समानता दिसून येत नाही. या गटातील सर्वच महिलांच्या मुलावर जास्त खर्च केला जातो. तर मुलींवर कमी खर्च केला जातो. यातील पाच महिलांच्या मते मुलींचे शिक्षण हे आर्थिक दुर्बलतेमुळे मागे पडत आहेत. त्यांना

शैक्षणिक साधने मिळत नाहीत. पाच महिलांच्या मते मुलींना शिक्षणास बाहेर पाठवत नाहीत. यावरून आपणास असे दिसून येते की, मुलीकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन असमान आहे.

ब) कौटुंबिक दर्जाविषयी मत

या गटातील आठ महिलांपैकी पाच महिलांच्या मते घरात समानतेची वागणूक मिळत नाही. कारण सण समारंभाला दागिने कपडे अशा वस्तु घेतल्या जात नाही. व घरातही इतर व्यक्तींच्या बरोबरीने विचारात घेतली जात नाही. तर तीन महिलांच्या मते कुटुंबात समानतेची वागणूक मिळते. सण समारंभाला दागिणे कपडे अशा वस्तु मिळतात. घरातही इतर व्यक्तींच्या बरोबरीने विचारात सामावून घेतले जाते. दोन महिलांच्या मते मुलींना हुंडा देणार नाही. कारण त्यांच्या मनाप्रमाणे शिक्षण दिले जाते. तर तीन महिलांच्या हुंडा हा दागिन्याच्या स्वरूपात देणार. तर तीन महिलांच्या मते हुंडा हा स्वखुशीने वस्तुंच्या स्वरूपात देणार.

क) आर्थिक स्वातंत्र्याविषयी मत

या गटातील महिला या घरातून बचत करून पैसे मागे टाकण्याचा प्रयत्न करत असतात. आणि त्यांचे बचत गटात साचलेले पैसे हे तीन महिलांच्या मते वापरण्यास परवानगी नसते. त्यासाठी घरातून पती किंवा सासुबाईची परवानगी घेऊन खर्च करावे लागते. त्यासाठी एखादा व्यवसाय सुरु करायचा असेल तर अगोदर घरातल्या व्यक्तींची परवानगी काढावी लागते. तर चार महिलांच्या मते आम्ही बचत केलेले पैसे हे आमच्या खात्यावर जमा होतात. आणि एकदम साचलेले पैशातून आम्ही बचत गटात महिलांशी विचार विनिमय करून एखादा व्यवसाय करतो. त्यासाठी घरातील व्यक्तींची परवानगी घेत नाही.

ड) सामाजिक स्वातंत्र्याविषयी मत

या गटातील महिला या सर्व बचत गटातील महिला आहेत. सुशिक्षित आहेत. परंतु सहा महिलांच्या मते बचत गट सुरु करताना घरातल्या व्यक्तींचा प्रतिसाद हा चांगल्या स्वरूपाचा नव्हता यामध्ये घरातील व्यक्तींनी विरोध केला. परंतु आम्ही बचत करून हा गट तयार केला. तर दोन महिलांच्या मते हा बचत गट तयार करताना आम्हाला घरातून प्रोत्साहन दिले जात होते. यातील आठही महिलांच्या मते आधुनिक पेहराव करण्यास परवानगी दिली जात नाही. आणि घरातून बाहेर

पडतान सर्वच महिलांना विचारुन घराबाहेर पडावे लागत नाही. या गटातील आठही महिलांच्या मते मुलींना जोडीदार निवडण्यास स्वातंत्र्य नाही.

इ)राजकीय स्वातंत्र्याविषयी मत

या गटातील आठही महिलांना मतदान करण्याचा अधिकार आहे. परंतु यातील सहा महिलांच्या मते मतदान हे स्वतःच्या इच्छेने करत नाही. घरातील पुरुष मंडळी सांगतील त्या उमेदवाराला आम्हाला मतदान करावे लागते. तर दोन महिलांच्या मते मतदान हे आम्ही आमच्या स्वइच्छेने करतो. या गावातील एकही महिला सरपंच नाही. ग्रामपंचायत सदस्य म्हणूनही कार्यरत नाही. यापैकी एकही महिला ही ग्रामसभेत सहभागी होत नाही.

[गटचर्चा: बचत गटातील धनगर महिला :१.सुनंदा पोपट गावडे २.वंदना संजय दाने ३. सविता अशोक खिल्लारी ४. लता अशोक खिल्लारी ५. निर्मला दिलीप खिल्लारी ६. वाव्हळ विजया सुनिल ७. दरेकर दिपा संतोष ८. योगिती पोपटराव करांडे, स्थळ, गावडे वस्ती, पारनेर, दिनांक : १६/०४/२०१६, वेळ: १२:वा.]

सारांश- मराठा व धनगर स्त्रियांचा दर्जा जात,वर्ग व लिंगभाव याचा अभ्यास करताना दोन गट तयार करण्यात आले होते. त्यामध्ये एक गट मराठा व दुसरा गट धनगर असे होते. यातील धनगर गटामध्ये नोकरी करणाऱ्या महिला,शेतमजुरी करणाऱ्या महिला,घर सांभाळणाऱ्या महिला,उद्योजक महिला,बचत गटातील महिला,नोकरी करणारे पुरुष,उच्च शिक्षित पुरुष,शेतकरी पुरुष इ. गटाशी चर्चा केली. यामधून असे निदर्शनास आले की, नोकरी करणाऱ्या स्त्रियांना तसेच उच्च शिक्षित महिलांना घरामध्ये मानाचे स्थान आहे. व ते आपल्या मुलामुलींना शिक्षण घेण्यासाठी प्रोत्साहन देतात. जे अशिक्षित आहेत. त्या स्त्रिया आपल्या घरातील आपल्या पतीवर किंवा घरातील मोठ्या व्यक्तींवर अवलंबून आहेत असे लक्षात येते. अर्थार्जन करणाऱ्या स्त्रियांना मराठा समाजामध्ये कुटुंबामध्ये मानाचे स्थान आहे. त्याचप्रमाणे घरातील सदस्य स्त्रियांच्या विचारांना स्थान देतात. त्याचप्रमाणे आर्थिक व्यवहार करण्याचे स्वातंत्र्य उच्चशिक्षित व नोकरदार स्त्रियांना आहे. यापेक्षा उलट परिस्थिती अशिक्षित स्त्रियांची आहे. त्यांना कोणताही निर्णय हा पतीला विचारुन घ्यावा लागतो. कुटुंबात सन्मानाचे स्थान नाही.

नोकरदार स्त्रिया व उच्चशिक्षित स्त्रिया राजकारणामध्ये भाग घेत नाही. अशिक्षित स्त्रिया राजकारणामध्ये भाग घेतात. परंतु त्यांच्या स्वतःच्या विचाराला यामध्ये वाव नसतो. घरातील पती किंवा कर्ते मंडळी त्यांना सल्ला देतात व त्याप्रमाणे त्या राजकारभार पाहतात. एवढेच नाही तर स्त्रियांना आपला पेहराव कसा असावा याचे देखील स्वातंत्र्य नाही. यावरून असे लक्षात येते की, नोकरदार असो किंवा घरकाम करणारी महिला हिला आपल्या पतीवर व त्यांच्या विचारानेच आपले वर्तन ठेवावे लागते.

महिलांच्या दर्जाबाबत मते अनेक घटकांमधून जाणून घेतले. तशाच प्रकारे पुरुषांकडूनही स्त्रियांच्या दर्जाबाबत मते जाणून घेतले आहेत ते खालीलप्रमाणे.

५.१३ नोकरी करणारे मराठा पुरुषांचे मत

अ)शैक्षणिक दर्जाविषयीचे मत

नगर तालुक्यातील घोसपुरी येथील नोकरी करणारे (मराठा) पुरुषांचा एक गट घेऊन त्यांच्याशी चर्चा केली. या गटात एकूण सात पुरुष आहेत. त्यांच्याशी शैक्षणिक, राजकिय, सामाजिक, आर्थिक, कौटुंबिक महिलांच्या दर्जाविषयी चर्चा केली.

या गटातील सर्व पुरुष हे वेगवेगळ्या नोकरदार वर्गातील आहेत. या पैकी पाच पुरुषांची मुले व मुली दोन्हीही ही इंग्रजी माध्यमातून शिक्षण घेत आहेत. तर तीन पुरुषांची मुले ही मराठी माध्यमातून शिक्षण घेत आहेत. पाच पुरुषांच्या मते मुलगा - मुलगी यांच्यावर शिक्षणाच्या बाबतीत समान खर्च केला जातो. तर तीन पुरुषांच्या मते शैक्षणिक खर्च ही मुलींपेक्षा मुलावर जास्त होतो. यावरून असे दिसते कि, पुरुषांमध्ये मुलगा व मुलगी यांच्यात भेद केलेला दिसून येतो. पाच पुरुषांच्या मते खाजगी क्लास हे मुलांना लावले जातात तर मुली घरीच अभ्यास करतात. म्हणजेच या ठीकाणी असमानता दिसून येते. पुरुषांच्या मते मुलगी हे परक्याचे धन आहे ती आज ना उद्या दुस-याच्या घरी जाणारी असते. सात पुरुषांच्या मते शिक्षणासाठी साधने मिळतात तर आर्थिक दुर्बलतेमुळे मुलींचे शिक्षण मागे पडत नाही. तीन पुरुषांच्या मते शिकलेल्या मुलींकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन हा दुय्यम दर्जाचा असलेला दिसून येतो.

ब)कौटुंबिक दर्जाविषयी मत

या गटातील पुरुषांशी चर्चा करताना तीन पुरुषांच्या मते महिलांना समानतेची वागणूक मिळत नाही असे दिसून आले. कारण सण समारंभाच्या वेळी घरामध्ये महिलांना कपडे, दागिने

मिळत नाहीत तसेच त्यांच्या विचारांना स्वीकारले जात नाही. म्हणजे घरामध्ये मुलींचे लग्न ठरवायचे असेल तर त्यामध्ये पत्नीला सहभागी करून घेतले जात नाही.

तीन पुरुषांच्या मते हुंडा हा दागिन्यांच्या स्वरूपात देणार तर तीन पुरुषांच्या मते हुंडा हा स्वच्छेने वस्तूंच्या स्वरूपात देणार तर तर एका पुरुषाच्या मते मी माझ्या मुलीला तिच्या इच्छे प्रमाणे शिकवून नोकरीला लावली तर मी हुंडा देणार नाही.

चार पुरुषांच्या मते स्त्री नोकरी निमित्त घराबाहेर पडली व ती वेळेत घरी पोहोचली नाही तर तिच्यावर ओरडले जाते. दोन पुरुषांच्या मते स्त्रियांना घराबाहेर जाण्यास परवानगी दिली जात नाही. तर दोन पुरुषांच्या मते स्त्री ला कामानिमित्त घराबाहेर जाण्याची परवानगी दिली जाते. पाच पुरुषांच्या मते, घरातील स्त्रीला काम व्यवस्थित आले नाही तर तिला टोचून बोलले जाते किंवा शिवीगाळ केली जाते.

क)आर्थिक स्वातंत्र्याविषयी मत

या गटातील चार पुरुषांच्या मते आमचे बँक खाते हे दोघांच्या नावावर आहे. त्यामुळे पैसे हे एकाच खात्यावर जमा होतात पैसे वापरण्याचे महिलांना पुर्ण स्वातंत्र्य आहे. घरात एखादी वस्तू आणावयाची असेल तर ती दोघांच्या विचाराने आणली जाते. असे गटातील एकूण तीन जणांचे मत आहे.

ड)सामाजिक स्वातंत्र्याविषयी मत

गटातील पुरुषांशी चर्चा करतांना त्यांना विचारले असता जर घरातील स्त्री बाहेर नोकरी निमित्त जात असले तर तिला कौटुंबिक जबाबदा-या पार पाडून नोकरी करावी लागते अशी अपेक्षा असणारे गटात पाच पुरुष आहेत तर तीन पुरुषांच्या मते स्त्री ही घर सांभाळणारी असावी. सहा पुरुषांच्या मते त्यांच्या मुलींना स्वच्छेने जोडीदार निवडण्यास परवानगी नाही परंतु दोन पुरुषांच्या मते त्यांना जोडीदार निवडण्यास परवानगी आहे.

या गटातील सहा पुरुषांच्या मते त्यांच्या स्त्रियांना आधुनिक पेहराव घालण्यास परवानगी दिली जाते. परंतु शरीराला शोभेल असाच पेहराव करू दिला जातो तर दोन पुरुषांच्या मते आधुनिक पध्दतीने पेहराव करण्यास परवानगी नाही.

सहा पुरुषांच्या मते कौटुंबिक आचार संहितेचे पालन करणे त्यांच्यावर बंधनकारक आहे. तर दोन पुरुषांच्या मते कौटुंबिक आचार संहितेचे (चालिरीती, रुढी, परंपरा) चे उल्लंघन केले तर त्या स्त्री ला शिवीगाळ केली जाते.

चार पुरुषांच्या मते, स्त्रियांना विनापरवाना घराबाहेर पडण्यास परवानगी नाही तर चार पुरुषांच्या मते स्त्री ला स्वतः बरोबरच घेऊन बाहेर पडतात. चार पुरुषांच्या मते सर्व एकत्र बसून जेवण घेण्यास परवानगी आहे तर दोन पुरुषांच्या मते स्त्रीने डोक्यावर पदर घेवूनच पुरुषासमोर तिने वावरावे अशी अपेक्षा असते.

इ)राजकिय स्वातंत्र्याविषयी मत

अठरा वर्षे पूर्ण होणाऱ्या सर्व महिला व पुरुषांना मतदान करण्याचे स्वातंत्र्य आहे. तो हक्क सर्व महिला व पुरुष बजावित असतात.परंतु या गटातील सहा पुरुषांच्या मते महिला ही मतदान करायला जात असताना घरातील मोठी व्यक्ती सांगेल त्या व्यक्तीला मतदान करावे लागते. कुटुंबातील महिला सरपंच असेल तर त्या महिलेला निर्णय मात्र पतीचेच स्वीकारावे लागतात. ग्रामसभेत महिलेने हजर राहायचे की नाही हे निर्णय सर्व पुरुषच घेतात.

[गटचर्चा: मराठा समाजातील नोकरी करणारे पुरुष: १. प्रा. डॉ. संभाजी कार्ले २. प्रा. भाऊसाहेब मुळे ३. प्रा. प्रवीण नागवडे ४. प्रा. भाऊ म्हस्के ५.श्री. बाळासाहेब ठाणगे. ६. श्री. साठे भास्कर गंगाधर ७. श्री. साठे भरत गंगाधर, स्थळ, घोसपूरी, १९/०४/२०१६ वेळ, ३.वा.]

५.१४ उच्च शिक्षित मराठा पुरुषांचे मत

अ)शैक्षणिक दर्जाविषयीचे मत

नगर तालुक्यातील शिवाजी नगर मधील उच्च शिक्षित पुरुषांचा एक गट घेऊन त्यांच्याशी चर्चा केली. या गटात एकूण आठ पुरुष आहेत. त्यांच्याशी शैक्षणिक, राजकिय, सामाजिक, आर्थिक, कौटुंबिक महिलांच्या दर्जाविषयी चर्चा केली.

या गटातील सर्व पुरुष हे उच्च शिक्षित आहेत. या पुरुषांपैकी पाच पुरुषांची मुलगा व मुलगी हे दोन्हीही इंग्रजी माध्यमातून शिक्षण घेत आहेत. तर तीन पुरुषांची मुले ही मराठी माध्यमातून शिक्षण घेत आहेत. त्यामध्ये मुलांना खाजगी क्लास लावले जातात तर मुलींना लावले जात नाहीत. पाच पुरुषांच्या मते मुलगा - मुलगी यांना समान शिक्षण दिले जाते. त्यांच्या शिक्षणाच्या बाबतीत समान खर्च केला जातो. यामध्ये सात पुरुषांच्या मुलांना शिकण्यासाठी साधने

मिळतात व आर्थिक दुर्बलतेमुळे मुलींचे शिक्षण मागे पडत नाही. तर तीन पुरुषांच्या मते शिकलेल्या मुलींकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन हा दुय्यम दर्जाचा असलेला दिसून येतो.

ब)कौटुंबिक दर्जाविषयी मत

या गटातील पुरुषांशी चर्चा करताना तीन पुरुषांच्या मते महिलांना समानतेची वागणूक मिळत नाही असे दिसून आले. कारण सण समारंभाच्या वेळी घरामध्ये महिलांना कपडे, दागिने मिळत नाहीत तसेच त्यांच्या विचारांना स्वीकारले जात नाही. म्हणजे घरामध्ये मुलींचे लग्न ठरवायचे असेल तर त्यामध्ये पत्नीला सहभागी करून घेतले जात नाही.

तीन पुरुषांच्या मते हुंडा हा दागिन्यांच्या स्वरूपात देणार तर तीन पुरुषांच्या मते हुंडा हा पैशाच्या वस्तुंच्या स्वरूपात देणार तर दोन पुरुषांच्या मते हुंडा देणार नाही कारण मुलींना त्यांच्या इच्छेप्रमाणे शिकविले जाते व नोकरीला लावले जाते.

चार पुरुषांच्या मते स्त्री नोकरी निमित्त घराबाहेर पडली व ती वेळेत घरी पोहोचली नाही तर तिच्यावर ओरडले जाते. दोन पुरुषांच्या मते स्त्रियांना घराबाहेर जाण्यास परवानगी दिली जात नाही. तर दोन पुरुषांच्या मते स्त्री ला कामानिमित्त घराबाहेर जाण्याची परवानगी दिली जाते. पाच पुरुषांच्या मते, घरातील स्त्रीला काम व्यवस्थित आले नाही तर तिला टोचून बोलले जाते किंवा शिवीगाळ केली जाते.

क)आर्थिक स्वातंत्र्याविषयी मत

या गटातील तीन पुरुषांच्या मते आमचे बँक खाते हे दोघांच्या नावावर आहे. त्यामुळे दोघांचे पैसे हे एकाच खात्यावर जमा होतात परंतु पैसे खर्च करण्यास महिलांना स्वातंत्र्य नाही. तर पाच पुरुषांच्या मत बँक खाते हे एकच असले तरी महिलांना पैसे खर्च करण्यास स्वातंत्र्य आहे. सहा पुरुषांच्या मते घरात एखादी वस्तू खरेदी करतांना ती दोघांच्या विचाराने खरेदी केली जाते.

ड)सामाजिक स्वातंत्र्याविषयी मत

या गटातील पुरुषांशी चर्चा करतांना त्यांचे स्त्रियांविषयीचे मत जाणून घेतले. चार पुरुषांच्या मते स्त्रीला नोकरी करू दिली जात नाही तर चार पुरुषांच्या मते नोकरी करण्यास परवानगी आहे. परंतु कौटुंबिक जबाबदा-या पार पाडून नोकरी केली पाहिजे तर सहा पुरुषांच्या मते त्यांच्या मुलींना स्वेच्छेने जोडीदार निवडण्यास परवानगी नाही परंतु दोन पुरुषांच्या मते त्यांना जोडीदार निवडण्यास परवानगी आहे.

या गटातील पाच पुरुषांच्या मते त्यांच्या स्त्रियांना आधुनिक पेहराव घालण्यास परवानगी दिली जाते. परंतु शरीराला शोभेल असाच पेहराव करू दिला जातो तर तीन न पुरुषांच्या मते आधुनिक पध्दतीने पेहराव करण्यास परवानगी नाही.

सहा पुरुषांच्या मते कौटुंबिक आचार संहितेचे पालन करणे त्यांच्यावर बंधनकारक आहे. तर दोन पुरुषांच्या मते कौटुंबिक आचार संहितेचे (चालिरीती, रुढी, परंपरा) चे उल्लंघन केले तर त्या स्त्री ला शिवीगाळ केली जाते.

दोन पुरुषांच्या मते, स्त्रियांना विनापरवाना घराबाहेर पडण्यास परवानगी नाही तर दोन पुरुषांच्या मते स्त्री ला स्वतः बरोबरच घेऊन बाहेर पडतात. चार पुरुषांच्या मते सर्व एकत्र बसून जेवण घेण्यास परवानगी आहे तर दोन पुरुषांच्या पुरुषांनी आगोदर जेवण घ्यावे अशी अपेक्षा आहे. तर दोन पुरुषांच्या मते स्त्रीने डोक्यावर पदर घेवूनच पुरुषासमोर तिने वावरावे अशी अपेक्षा असते.

इ)राजकिय स्वातंत्र्याविषयी मत

आठरा वर्षे पुर्ण होणा-या सर्व महिला व पुरुषांना मतदान करण्याचे स्वातंत्र्य आहे. तो हक्क सर्व महिला व पुरुष बजावित असतात. परंतु या गटातील सहा पुरुषांच्या मते महिला मतदान करतात परंतु त्या आपल्या पतीच्या सांगण्यावरून मतदान करतात. तर दोन पुरुषांच्या मते त्या आपल्या स्वच्छेने मतदानाचा हक्क बजावित असतात. कुटुंबातील महिला सरपंच असेल तर त्या महिलेला निर्णय मात्र पतीचेच स्वीकारावे लागतात. ग्रामसभेत महिलेने हजर राहायचे की नाही हे निर्णय सर्व पुरुषच घेतात.

[गटचर्चा: उच्च शिक्षित मराठा पुरुष: १. प्रा. सोनवणे भाऊसाहेब पंढरीनाथ २. श्री. पंढरीनाथ शेळके ३.श्री. शिवराम कोरडे ४. श्री. अशोक बी. गिरवले ५.श्री. चंद्रकांत चौगुले ६. श्री. वाघ डी. एस्. ७. श्री. निमसे लक्ष्मण बी. ८. योगेश केशव लहारे , स्थळ, नगर, शिवाजीनगर, दिनांक: १८/०४/२०१६ वेळ: ३वा]

५.१५ शेती करणाऱ्या मराठा पुरुषांचे मत

अ)शैक्षणिक दर्जाविषयीचे मत

नगर तालुक्यातील गुणवडी येथील शेतकरी पुरुषांचा एक गट घेऊन त्यांच्याशी चर्चा केली. या गटात एकूण आठ पुरुष आहेत. त्यांच्याशी शैक्षणिक, राजकिय, सामाजिक, आर्थिक,

कौटुंबिक महिलांच्या दर्जाविषयी चर्चा केली. या गटातील सर्व पुरुष हे सुशिक्षित आहेत व ते सर्व शेती करणारे आहेत.

या गटातील आठ पुरुषांपैकी पाच पुरुषांच्या मते मुलांना समान दर्जाचे शिक्षण दिले पाहिजे तर तीन पुरुषांच्या मते मुलींना मराठी माध्यमाने शिक्षण दिले पाहिजे. कारण मुली या दुसऱ्याच्या घरी जाणार असतात असे त्यांचे म्हणणे आहे. म्हणजेच तीन पुरुषांच्या मते मुला मुलींना समान शिक्षण देत नाही व शिक्षणावर खर्चही समान करीत नाहीत तीन पुरुषांच्या मते मुलींना खाजगी क्लास लावले जात नाहीत. पाच पुरुषांच्या मतानुसार शिकण्यासाठी साधने मिळतात व कारण आर्थिक दुर्बलतेमुळे तसेच मुलींचे शिक्षण ही मागे पडत आहे. असे चार पुरुषांना वाटते. यावरून स्त्रियांचा दुय्यम दर्जा दिसून येतो.

ब)कौटुंबिक दर्जाविषयी मत

या गटातील पुरुषांशी चर्चा करताना दोन पुरुषांच्या मते महिलांना समानतेची वागणूक मिळत नाही असे दिसून आले. कारण सण समारंभाच्या वेळी घरामध्ये महिलांना कपडे, दागिने मिळत नाहीत तसेच त्यांच्या विचारांना स्वीकारले जात नाही. म्हणजे घरामध्ये मुलींचे लग्न ठरवायचे असेल तर त्यामध्ये पत्नीला सहभागी करून घेतले जात नाही.

तीन पुरुषांच्या मते हुंडा हा दागिन्यांच्या स्वरूपात देणार तर तीन पुरुषांच्या मते हुंडा हा पैशाच्या वस्तुंच्या स्वरूपात देणार तर दोन पुरुषांच्या मते हुंडा देणार नाही कारण मुलींना त्यांच्या इच्छेप्रमाणे शिकविले जाते व नोकरीला लावले जाते.

क)आर्थिक स्वातंत्र्याविषयी मत

दोन पुरुषांच्या मते आमचे बँक खाते हे दोघांच्या नावावर आहे. त्यामुळे दोघांचे पैसे हे एकाच खात्यावर जमा होतात परंतू पैसे खर्च करण्यास महिलांना स्वातंत्र्य नाही. तर सहा पुरुषांच्या मत बँक खाते हे एकच असले तरी महिलांना पैसे खर्च करण्यास स्वातंत्र्य आहे. चार पुरुषांच्या मते घरात एखादी वस्तू खरेदी करतांना ती दोघांच्या विचाराने खरेदी केली जाते.

ड)सामाजिक स्वातंत्र्याविषयी मत

या गटातील पुरुषांशी चर्चा करतांना त्यांचे स्त्रियांविषयीचे मत जाणून घेतले. तीन पुरुषांच्या मते स्त्रीला नोकरी करू दिली जात नाही तर पाच पुरुषांच्या मते नोकरी करण्यास परवानगी आहे. परंतु कौटुंबिक जबाबदा-या पार पाडून नोकरी केली पाहिजे तर सात पुरुषांच्या

मते त्यांच्या मुलींना स्वेच्छेने जोडीदार निवडण्यास परवानगी नाही परंतु एका पुरुषाच्या मते त्यांना जोडीदार निवडण्यास परवानगी आहे.

या गटातील सात पुरुषांच्या मते त्यांच्या स्त्रियांना आधुनिक पेहराव घालण्यास परवानगी दिली जाते. परंतु शरीराला शोभेल असाच पेहराव करू दिला जातो तर एका पुरुषाच्या मते आधुनिक पध्दतीने पेहराव करण्यास परवानगी नाही.

सहा पुरुषांच्या मते कौटुंबिक आचार संहितेचे पालन करणे त्यांच्यावर बंधनकारक आहे. तर दोन पुरुषांच्या मते कौटुंबिक आचार संहितेचे (चालिरीती, रुढी, परंपरा) चे उल्लंघन केले तर त्या स्त्रीला शिवीगाळ केली जाते.

चार पुरुषांच्या मते, स्त्रियांना विनापरवाना घराबाहेर पडण्यास परवानगी नाही तर दोन पुरुषांच्या मते स्त्री ला स्वतः बरोबरच घेऊन बाहेर पडतात. तीन पुरुषांच्या मते सर्व एकत्र बसून जेवण घेण्यास परवानगी आहे तर दोन पुरुषांच्या मते पुरुषांनी अगोदर जेवण घ्यावे व स्त्रियांनी नंतर जेवण घ्यावे अशी अपेक्षा आहे. तर दोन पुरुषांच्या मते स्त्रीने डोक्यावर पदर घेवूनच पुरुषासमोर तिने वावरावे अशी अपेक्षा असते.

इ)राजकिय स्वातंत्र्याविषयी मत

आठरा वर्षे पुर्ण होणा-या सर्व महिला व पुरुषांना मतदान करण्याचे स्वातंत्र्य आहे. तो हक्क सर्व महिला व पुरुष बजावित असतात. परंतू या गटातील सात पुरुषांच्या मते महिला मतदान करतात परंतु त्या आपल्या पतीच्या सांगण्यावरून मतदान करतात. तर एका पुरुषाच्या मते त्या आपल्या स्वेच्छेने मतदानाचा हक्क बजावित असतात. कुटुंबातील महिला सरपंच असेल तर त्या महिलेला निर्णय मात्र पतीचेच स्वीकारावे लागतात. ग्रामसभेत महिलेने हजर राहायचे की नाही हे निर्णय सर्व पुरुषच घेतात.

[गटचर्चा: शेती करणारे मराठा पुरुष :१. विलास पंढरीनाथ शेळके २. वाल्मीकराव बाळासाहेब नागवडे ३. सुधाकर नागवडे४. संभाजी परभणे५. वियज रामनाथ उंडे ६. सूर्यकांत रावसाहेब नागवडे ७. अर्जुन दाजीराव नागवडे स्थळ,नगर, गुणवडी, दिनांक: १९/०४/२०१६ वेळ, १२वा.]

सारांश

उच्चशिक्षित मराठा पुरुषांच्या दृष्टिने स्त्रिया शिकल्या पाहिजे व स्त्रियांना घरामध्ये मानाचे स्थानचे स्थान पाहिजे. उच्च शिक्षित पुरुष आपले बँक खाते संयुक्त उघडतात. यावरून असे लक्षात येते की, स्त्रियांना आर्थिक व्यवहारामध्ये स्त्रियांना स्थान आहे. त्याचप्रमाणे उच्चशिक्षित पुरुष स्त्रियांना पेहराव करण्यास स्वातंत्र्य देतो. मतदानाच्या बाबतीत उच्च शिक्षित पुरुष महिलांना स्वातंत्र्य देतो. एकंदरीतच उच्चशिक्षित पुरुष स्त्रियांसंबंधी समानतेची भावना ठेवतात व स्त्रियांना समान दर्जा देतात.

शेतकरी पुरुषांच्या दृष्टिने विचार केला असता. ५० टक्के स्त्रियांना आर्थिक स्वातंत्र्य दिले जात नाही. त्याचप्रमाणे कुटुंबात समानतेचा दर्जा मिळत नाही. मुलींच्या व मुलांच्या शिक्षणामध्ये भेद केला जातो. मुलींपेक्षा मुलांवर जास्त लक्ष दिले जाते. शेतकरी वर्गामध्ये हुंडापध्दती मोठ्याप्रमाणात अस्तित्वात आहे. आपल्या मुलासाठी हुंडा घेतात व मुलीसाठी देतात. लग्न समारंभामध्ये मोठ्याप्रमाणात खर्च करण्याची पध्दती अस्तित्वात आहे. घरातील स्त्रियांना पारंपरिक पेहराव करण्याची सक्ती आहे. स्त्रियांना घरी वेळेवर येण्याची सक्ती आहे. मुलींचे विवाह कमी वयामध्ये करण्याची पध्दती आहे. महिलांना आर्थिक व्यवहार करण्याचे स्वातंत्र्य नाही. अशा प्रकारे मराठा गटातील पुरुषांचे विचार आहेत.

५.१६ नोकरी करणारे धनगर पुरुषांचे मत

अ) शैक्षणिक दर्जाविषयीचे मत

पारनेर तालुक्यातील भोंडवे वस्ती येथील नोकरी करणारे (धनगर) पुरुषांचा एक गट घेऊन त्यांच्याशी चर्चा केली. या गटात एकूण सात पुरुष आहेत. त्यांच्याशी शैक्षणिक, राजकिय, सामाजिक, आर्थिक, कौटुंबिक महिलांच्या दर्जाविषयी चर्चा केली.

या गटातील पुरुष हे वेगवेगळ्या नोकरदार वर्गातील आहेत. या पैकी चार पुरुषांची मुले ही इंग्रजी माध्यमातून शिक्षण घेत आहेत. चार पुरुषांच्या मते मुलगा - मुलगी यांच्यावर शिक्षणाच्या बाबतीत समान खर्च केला जातो. तर तीन पुरुषांच्या मते मुलाला खाजगी क्लास लावले जातात तर मुलगी घरीच अभ्यास करते. म्हणजे या ठीकाणी असमानता दिसून येते. चार पुरुषांच्या मते शिकलेल्या मुलींकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन हा चांगला आहे. तर तीन पुरुषांच्या मते मुलींकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन हा दुय्यम दर्जाचा असलेला आपल्याला दिसून येतो.

पाच पुरुषांच्या मते, मुली हया शिक्षणासाठी बाहेरगावी पाठविल्या जात नाहीत.

ब)कौटुंबिक दर्जाविषयी मत

या गटातील पुरुषांशी चर्चा करताना तीन पुरुषांच्या मते महिलांना समानतेची वागणूक मिळत नाही असे दिसून आले. कारण सण समारंभाच्या वेळी घरामध्ये महिलांना कपडे, दागिने मिळत नाहीत किंवा आणले जात नाहीत. तसेच त्यांच्या विचारांना स्वीकारले जात नाही. म्हणजे घरामध्ये मुलींचे लग्न ठरवायचे असेल तर त्यामध्ये पत्नीला सहभागी करून घेतले जात नाही.

चार पुरुषांच्या मते हुंडा हा दागिन्यांच्या स्वरूपात देणार तर दोन पुरुषांच्या मते हुंडा हा पैशांच्या स्वरूपात देणार तर एका पुरुषाच्या मते मी हुंडा देणार नाही.

पाच पुरुषांच्या मते स्त्री नोकरी निमित्त घराबाहेर पडली व ती वेळेत घरी पोहोचली नाही तर तिच्यावर ओरडले जाते. दोन पुरुषांच्या मते स्त्रियांना घराबाहेर जाण्यास परवानगी दिली जात नाही. तर एका पुरुषाच्या मते स्त्री ला कामानिमित्त घराबाहेर जाण्याची परवानगी दिली जाते. पाच पुरुषांच्या मते, घरातील स्त्रीला काम व्यवस्थित आले नाही तर तिला टोचून बोलले जाते किंवा शिवीगाळ केली जाते.

क)आर्थिक स्वातंत्र्याविषयी मत

या गटातील पुरुषांच्या मते आमचे बँक खाते हे वेगवेगळे असल्यामुळे आपापल्या खात्यावर पैसे जमा होतात. सहा पुरुषांच्या मते पैसे जरी वेगवेगळ्या खात्यांवर असले तरी ही महिलांना पैसे वापरण्यास स्वातंत्र्य नाही. तर दोन पुरुषांच्या मते महिलांना पैसे वापरण्याचे स्वातंत्र्य आहे.

घरात एखादी वस्तू आणावयाची असेल तर ती दोघांच्या विचाराने आणली जाते. असे गटातील एकूण तीन जणांचे मत आहे.

ड)सामाजिक स्वातंत्र्याविषयी मत

या चर्चेमध्ये स्त्रीयांविषयीची मते जाणून घेतले. सहा पुरुषांच्या मते स्त्रीला नोकरी करू दिली जात नाही. तर दोन पुरुषांच्या मते नोकरी करण्यास परवानगी आहे. परंतु कौटुंबिक जबाबदा-या पार पाडून नोकरी केली पाहिजे. सात पुरुषांच्या मते त्यांच्या मुलींना स्वेच्छेने जोडीदार निवडण्यास परवानगी नाही परंतु एका पुरुषाच्या मते त्यांना जोडीदार निवडण्यास परवानगी आहे.

या गटातील सात पुरुषांच्या मते त्यांच्या स्त्रियांना आधुनिक पेहराव घालण्यास परवानगी दिली जात नाही. तर एका पुरुषाच्या मते आधुनिक पध्दतीने पेहराव करण्यास परवानगी आहे.

सहा पुरुषांच्या मते कौटुंबिक आचार संहितेचे पालन करणे त्यांच्यावर बंधनकारक आहे. तर दोन पुरुषांच्या मते कौटुंबिक आचार संहितेचे (चालिरीती, रुढी, परंपरा) चे उल्लंघन केले तर त्या स्त्री ला शिवीगाळ केली जाते.

दोन पुरुषांच्या मते, स्त्रियांना विनापरवाना घराबाहेर पडण्यास परवानगी नाही तर दोन पुरुषांच्या मते स्त्री ला स्वतः बरोबरच घेऊन बाहेर पडतात. तीन पुरुषांच्या मते सर्व एकत्र बसून जेवण घेण्यास परवानगी आहे तर दोन पुरुषांच्या मते स्त्री डोक्यावर पदर घेवूनच पुरुषासमोर तिने वावरावे अशी अपेक्षा असते.

इ)राजकिय स्वातंत्र्याविषयी मत

आठरा वर्षे पुर्ण होणा-या सर्व महिला व पुरुषांना मतदान करण्याचे स्वातंत्र्य आहे. परंतू या गटातील चर्चेवरून असे दिसून येते की, सहा पुरुषांच्या मते महिला ही मतदान करायला जात असताना घरातील मोठी व्यक्ती सांगेल त्या व्यक्तीला मतदान करावे लागते. पुरुषांच्या मते महिला सरपंच असेल तर तिला बाहेरगावी जाताना घरातील व्यक्तीची परवानगी घेवून जावे लागते शिवाय निर्णय प्रक्रियेत पुरुषांचा सहभाग जास्त असतो.

[गटचर्चा: नोकरी करणारे धनगर पुरुष: १. दिलीप धोंडिबा खिलारी २. सहादू सदुजी भोंडवे ३. नंदकुमार संपतराव गावडे ४. चंद्रकांत यशवंत वाव्हळ ५. सुनील कारभारी वाव्हळ ६. मधुकर कारभारी गावडे ७. पोपट परसराम गावडे, स्थळ, पारनेर, भोंडवे वस्ती, दिनांक: १८/०४/२०१६,वेळ:९वा.]

५.१७ उच्च शिक्षित धनगर पुरुषांचे मत

अ)शैक्षणिक दर्जाविषयीचे मत

पारनेर तालुक्यातील उच्च शिक्षित पुरुषांचा एक गट घेऊन त्यांच्याशी चर्चा केली. या गटात एकूण आठ पुरुष आहेत. त्यांच्याशी शैक्षणिक, राजकिय, सामाजिक, आर्थिक, कौटुंबिक महिलांच्या दर्जाविषयी चर्चा केली.

या गटातील सर्व पुरुष हे उच्च शिक्षित आहेत. या पुरुषांपैकी चार पुरुषांची मुले ही इंग्रजी माध्यमातून शिक्षण घेत असून त्यांना खाजगी क्लास लावले जातात तर मराठी माध्यमातून

शिक्षण घेणा-या मुलांना खाजगी क्लास लावले जात नाहीत. कारण आर्थिक दुर्बलतेमुळे तसेच मुलींचे शिक्षण ही मागे पडत आहे. असे चार पुरुषांना वाटते. यावरून स्त्रियांचा दुय्यम दर्जा दिसून येतो.

ब)कौटुंबिक दर्जाविषयी मत

या गटातील पुरुषांशी चर्चा करताना दोन पुरुषांच्या मते महिलांना समानतेची वागणूक मिळत नाही असे दिसून आले. कारण सण समारंभाच्या वेळी घरामध्ये महिलांना कपडे, दागिने मिळत नाहीत तसेच त्यांच्या विचारांना स्वीकारले जात नाही. म्हणजे घरामध्ये मुलींचे लग्न ठरवायचे असेल तर त्यामध्ये पत्नीला सहभागी करून घेतले जात नाही.

तीन पुरुषांच्या मते हुंडा हा दागिन्यांच्या स्वरूपात देणार तर तीन पुरुषांच्या मते हुंडा हा पैशाच्या वस्तुंच्या स्वरूपात देणार तर दोन पुरुषांच्या मते हुंडा देणार नाही कारण मुलींना त्यांच्या इच्छेप्रमाणे शिकविले जाते व नोकरीला लावले जाते.

क)आर्थिक स्वातंत्र्याविषयी मत

दोन पुरुषांच्या मते आमचे बँक खाते हे दोघांच्या नावावर आहे. त्यामुळे दोघांचे पैसे हे एकाच खात्यावर जमा होतात परंतू पैसे खर्च करण्यास महिलांना स्वातंत्र्य नाही. तर सहा पुरुषांच्या मत बँक खाते हे एकच असले तरी महिलांना पैसे खर्च करण्यास स्वातंत्र्य आहे. चार पुरुषांच्या मते घरात एखादी वस्तू खरेदी करतांना ती दोघांच्या विचाराने खरेदी केली जाते.

ड)सामाजिक स्वातंत्र्याविषयी मत

या गटातील पुरुषांशी चर्चा करतांना त्यांचे स्त्रियांविषयीचे मत जाणून घेतले. तीन पुरुषांच्या मते स्त्रीला नोकरी करू दिली जात नाही तर पाच पुरुषांच्या मते नोकरी करण्यास परवानगी आहे. परंतु कौटुंबिक जबाबदा-या पार पाडून नोकरी केली पाहिजे तर सात पुरुषांच्या मते त्यांच्या मुलींना स्वेच्छेने जोडीदार निवडण्यास परवानगी नाही परंतु एका पुरुषाच्या मते त्यांना जोडीदार निवडण्यास परवानगी आहे.

या गटातील सात पुरुषांच्या मते त्यांच्या स्त्रियांना आधुनिक पेहराव घालण्यास परवानगी दिली जाते. परंतु शरीराला शोभेल असाच पेहराव करू दिला जातो तर एका पुरुषाच्या मते आधुनिक पध्दतीने पेहराव करण्यास परवानगी नाही.

सहा पुरुषांच्या मते कौटुंबिक आचार संहितेचे पालन करणे त्यांच्यावर बंधनकारक आहे. तर दोन पुरुषांच्या मते कौटुंबिक आचार संहितेचे (चालिरीती, रुढी, परंपरा) चे उल्लंघन केले तर त्या स्त्री ला शिवीगाळ केली जाते.

चार पुरुषांच्या मते, स्त्रियांना विनापरवाना घराबाहेर पडण्यास परवानगी नाही तर दोन पुरुषांच्या मते स्त्री ला स्वतः बरोबरच घेऊन बाहेर पडतात. तीन पुरुषांच्या मते सर्व एकत्र बसून जेवण घेण्यास परवानगी आहे तर दोन पुरुषांच्या मते पुरुषांनी अगोदर जेवण घ्यावे व स्त्रियांनी नंतर जेवण घ्यावे अशी अपेक्षा आहे. तर दोन पुरुषांच्या मते स्त्रीने डोक्यावर पदर घेवूनच पुरुषासमोर तिने वावरावे अशी अपेक्षा असते.

इ)राजकिय स्वातंत्र्याविषयी मतः

आठरा वर्षे पुर्ण होणा-या सर्व महिला व पुरुषांना मतदान करण्याचे स्वातंत्र्य आहे. तो हक्क सर्व महिला व पुरुष बजावित असतात. परंतू या गटातील सात पुरुषांच्या मते महिला मतदान करतात परंतु त्या आपल्या पतीच्या सांगण्यावरून मतदान करतात. तर एका पुरुषाच्या मते त्या आपल्या स्वच्छेने मतदानाचा हक्क बजावित असतात. कुटुंबातील महिला सरपंच असेल तर त्या महिलेला निर्णय मात्र पतीचेच स्वीकारावे लागतात. ग्रामसभेत महिलेने हजर राहायचे की नाही हे निर्णय सर्व पुरुषच घेतात.

[गटचर्चा: उच्च शिक्षित धनगर पुरुषः १. आशुतोष सुनील वाव्हळ २. रावसाहेब सोनाजी खोडवे ३. किरण कचरु वाव्हळ ४. बाळू रघुनाथ वाव्हळ ५.बाळासाहेब रामराव दातीर ६. भाऊसाहेब केरु बेद्रे ७. सोपान भिकाजी शिकारे ८. वंदना रभाजी कातोर, पारनेर, भोंद्रे, दिनांक: १९/०४/२०१६ वेळ : ११:३०]

५.१८ शेती करणारे धनगर पुरुषांचे मत

अ)शैक्षणिक दर्जाविषयी मत

पारनेर तालुक्यातील ढोकी येथील शेतकरी पुरुषांचा एक गट घेऊन त्यांच्याशी चर्चा केली. या गटात एकूण आठ पुरुष आहेत. त्यांच्याशी शैक्षणिक, राजकिय, सामाजिक, आर्थिक, कौटुंबिक महिलांच्या दर्जाविषयी चर्चा केली. या गटातील सर्व पुरुष हे सुशिक्षित आहेत व ते सर्व शेती करणारे आहेत.

या गटातील आठ पुरुषांपैकी पाच पुरुषांच्या मते मुलांना समान दर्जाचे शिक्षण दिले पाहिजे तर तीन पुरुषांच्या मते मुलींना मराठी माध्यमाने शिक्षण दिले पाहिजे. कारण मुली या दुस-याच्या घरी जाणार असतात असे त्यांचे म्हणणे आहे. म्हणजेच तीन पुरुषांच्या मते मुला मुलींना समान शिक्षण देत नाही व शिक्षणावर खर्चही समान करित नाहीत तीन पुरुषांच्या मते मुलींना खाजगी क्लास लावले जात नाहीत. पाच पुरुषांच्या मतानुसार शिकण्यासाठी साधने मिळतात व कारण आर्थिक दुर्बलतेमुळे तसेच मुलींचे शिक्षण ही मागे पडत आहे. असे चार पुरुषांना वाटते. यावरून स्त्रियांचा दुय्यम दर्जा दिसून येतो.

ब)कौटुंबिक स्वातंत्र्याविषयी मत

या गटातील पुरुषांशी चर्चा करताना दोन पुरुषांच्या मते महिलांना समानतेची वागणूक मिळत नाही असे दिसून आले. कारण सण समारंभाच्या वेळी घरामध्ये महिलांना कपडे, दागिने मिळत नाहीत तसेच त्यांच्या विचारांना स्वीकारले जात नाही. म्हणजे घरामध्ये मुलींचे लग्न ठरवायचे असेल तर त्यामध्ये पत्नीला सहभागी करून घेतले जात नाही.

तीन पुरुषांच्या मते हुंडा हा दागिन्यांच्या स्वरूपात देणार तर तीन पुरुषांच्या मते हुंडा हा पैशाच्या वस्तुंच्या स्वरूपात देणार तर दोन पुरुषांच्या मते हुंडा देणार नाही कारण मुलींना त्यांच्या इच्छेप्रमाणे शिकविले जाते व नोकरीला लावले जाते.

क)आर्थिक स्वातंत्र्याविषयी मत

दोन पुरुषांच्या मते आमचे बँक खाते हे दोघांच्या नावावर आहे. त्यामुळे दोघांचे पैसे हे एकाच खात्यावर जमा होतात परंतू पैसे खर्च करण्यास महिलांना स्वातंत्र्य नाही. तर सहा पुरुषांच्या मत बँक खाते हे एकच असले तरी महिलांना पैसे खर्च करण्यास स्वातंत्र्य आहे. चार पुरुषांच्या मते घरात एखादी वस्तू खरेदी करतांना ती दोघांच्या विचाराने खरेदी केली जाते.

ड)सामाजिक स्वातंत्र्याविषयी मत

या गटातील पुरुषांशी चर्चा करतांना त्यांचे स्त्रियांविषयीचे मत जाणून घेतले. तीन पुरुषांच्या मते स्त्रीला नोकरी करू दिली जात नाही तर पाच पुरुषांच्या मते नोकरी करण्यास परवानगी आहे. परंतू कौटुंबिक जबाबदा-या पार पाडून नोकरी केली पाहिजे तर सात पुरुषांच्या मते त्यांच्या मुलींना स्वेच्छेने जोडीदार निवडण्यास परवानगी नाही परंतु एका पुरुषांच्या मते त्यांना जोडीदार निवडण्यास परवानगी आहे.

या गटातील सात पुरुषांच्या मते त्यांच्या स्त्रियांना आधुनिक पेहराव घालण्यास परवानगी दिली जाते. परंतु शरीराला शोभेल असाच पेहराव करू दिला जातो तर एका पुरुषाच्या मते आधुनिक पध्दतीने पेहराव करण्यास परवानगी नाही.

सहा पुरुषांच्या मते कौटुंबिक आचार संहितेचे पालन करणे त्यांच्यावर बंधनकारक आहे. तर दोन पुरुषांच्या मते कौटुंबिक आचार संहितेचे (चालिरीती, रुढी, परंपरा) चे उल्लंघन केले तर त्या स्त्री ला शिवीगाळ केली जाते.

चार पुरुषांच्या मते, स्त्रियांना विनापरवाना घराबाहेर पडण्यास परवानगी नाही तर दोन पुरुषांच्या मते स्त्री ला स्वतः बरोबरच घेऊन बाहेर पडतात. तीन पुरुषांच्या मते सर्व एकत्र बसून जेवण घेण्यास परवानगी आहे तर दोन पुरुषांच्या मते पुरुषांनी अगोदर जेवण घ्यावे व स्त्रियांनी नंतर जेवण घ्यावे अशी अपेक्षा आहे. तर दोन पुरुषांच्या मते स्त्रीने डोक्यावर पदर घेवूनच पुरुषासमोर तिने वावरावे अशी अपेक्षा असते.

इ)राजकिय स्वातंत्र्याविषयी मत

आठरा वर्षे पुर्ण होणा-या सर्व महिला व पुरुषांना मतदान करण्याचे स्वातंत्र्य आहे. तो हक्क सर्व महिला व पुरुष बजावित असतात. परंतू या गटातील सात पुरुषांच्या मते महिला मतदान करतात परंतु त्या आपल्या पतीच्या सांगण्यावरून मतदान करतात. तर एका पुरुषाच्या मते त्या आपल्या स्वच्छेने मतदानाचा हक्क बजावित असतात. कुटुंबातील महिला सरपंच असेल तर त्या महिलेला निर्णय मात्र पतीचेच स्वीकारावे लागतात. ग्रामसभेत महिलेने हजर राहायचे की नाही हे निर्णय सर्व पुरुषच घेतात.

[गटचर्चा: शेती करणारे धनगर पुरुष:१. आशुतोष सुनील शिंदे, २. रावसाहेब सोनाजी बनसोडे ३. किरण कचरु हाके ४. बाळू रघुनाथ खुरांगे ५.बाळासाहेब रामराव धसाडे ६. भाऊसाहेब केरु शिकारे ७. सोपान भिकाजी बंडगर ८. वंदना रभाजी कातोर, पारनेर, भोंद्रे, दिनांक २५/०४/२०१६ वेळ :११:३०]

सारांश

धनगर शेतकरी पुरुषांच्या दृष्टिने विचार केला असता. ५० टक्के स्त्रियांना आर्थिक स्वातंत्र्य दिले जात नाही. त्याचप्रमाणे कुटुंबात समानतेचा दर्जा मिळत नाही. मुलींच्या व मुलांच्या शिक्षणामध्ये भेद केला जातो. मुलीपेक्षा मुलांवर जास्त लक्ष दिले जाते. शेतकरी वर्गामध्ये

हुंडापध्दती मोठयाप्रमाणात अस्तित्वात आहे. आपल्या मुलासाठी हुंडा घेतात व मुलीसाठी देतात. लग्न समारंभामध्ये मोठयाप्रमाणात खर्च करण्याची पध्दती अस्तित्वात आहे. घरातील स्त्रियांना पारंपरिक पेहराव करण्याची सक्ती आहे. स्त्रियांना घरी वेळेवर येण्याची सक्ती आहे. मुलींचे विवाह कमी वयामध्ये करण्याची पध्दती आहे. महिलांना आर्थिक व्यवहार करण्याचे स्वातंत्र्य नाही. अशा प्रकारे धनगर गटातील पुरुषांचे विचार आहेत.

वधुवर सूचक मंडळातील विवाह इच्छूक जे मराठा व धनगर समाजातील मुले व मुली आहेत त्यांच्या वैयक्तिक माहितीवरून काढलेल्या स्त्रियांच्या दर्जाचे तौलनिक विश्लेषण खालील प्रमाणे केले आहे.

५.१९ मराठा व धनगर वधुवरांचे जोडीदार निवड प्रक्रिया

मराठा मॅट्रोनी या विवाह नोंदणी वेबसाइट वरून अहमदनगर जिल्हयातील विवाहोच्छित मुलामुलींची माहिती संकलीत केली असता. त्यामध्ये असे निदर्शनास येते की, ११५ मुली व ९८ मुले अशी एकूण २१३ विवाह इच्छितांची नोंदणी झालेली आढळून येते. या सारणीमध्ये मराठा जातीतील ४५ मुली आणि ३० मुले यांनी विवाह नोंदणी केलेली दिसते. मुलांपेक्षा मुलींची संख्या जास्त आढळून येते. तसेच ९६ कुळी मराठामध्ये ४९ मुली व ५० मुलांनी विवाह नोंदणीमध्ये आपली नावे नोंदविली आहे. येथे असे दिसून येते की, मुला मुलींचे प्रमाण जवळपास सारखेच आहे.

तक्ता क्रमांक ५. १ : जातीनिहाय मुले मुली वर्गीकरण				
अ.नं.	जात	मुली	मुले	एकूण
१	मराठा	४५	३०	८५
२	९६ कुळी मराठा	४९	५०	९९
३	कुणबी मराठा	४	६	१०
४	धनगर	१७	१२	२९
	एकूण	११५	९८	२१३

स्रोत :- <http://Profile.Marathi matrimony.com./Profiledetatil/view profile/php>

कुणबी मराठा समाजात मुली ४ व मुले ६ असे प्रमाण आहे. विवाह नोंदणीसाठी असणारे प्रमाण अत्यल्प आहे. व मुलांची संख्या जास्त आहे. याबरोबरच धनगर समाजात मुलींची संख्या १७ व मुलांची संख्या १२ आहे. यामध्येही असे दिसून येते की मुलींची संख्या मुलांपेक्षा जास्त आहे.

या सारणीवरून असे लक्षात येते की, एकंदरीत मुलींचे प्रमाण विवाह नोंदणीमध्ये जास्त दिसून येते

तक्ता क्रमांक ५.२ : माहिती कोणी तयार केली				
	माहिती बनविणारा	जातीचा प्रकार		
		मराठा	धनगर	एकूण
मुली	स्वतः	५५ (५६%)	१३ (७६%)	६८ (५९%)
	इतर पालक,(नातेवाईक,भाऊ इ.)	४३ (४४%)	४ (२४%)	४७ (४१%)
एकूण		९८ (१००%)	१७ (१००%)	११५ (१००%)

स्रोत :- <http://Profile.Marathi matrimony.com./Profiledetail/view profile/php>

दुसऱ्या क्रमांकाच्या तक्त्यात विवाह इच्छूक नोंदणी स्वतः विवाह करणाऱ्या मुलीने किंवा मुलाने किंवा इतर व्यक्तीने ती माहिती पुरविली आहे. याच्या संबंधीत आहे. तर हा मुलींविषयी माहिती देणारा तक्ता आहे. यामध्ये असे दिसून येते की, मराठा मुलींची संख्या ५५ आहे. व यांची टक्केवारी ५६ टक्के आहे. धनगर समाजाच्या मुलींची संख्या १३ आहे. व टक्केवारी ७६ आहे. मराठा व धनगर समाजाचे अवलोकन करता ५९ टक्के लोकांनी आपली माहिती स्वतः भरलेली आहे. तसेच मराठा समाजामध्ये ४४ मुलींची माहिती इतर संबंधीत लोकांनी भरलेली आहे. तसेच धनगर समाजातील २४ टक्के मुलींची माहिती इतर संबंधीत लोकांनी भरलेली दिसते. यावरून

असे लक्षात येत की, जवळ जवळ ५९ टक्के मुली आपली माहिती स्वतः भरतात. व ४१ टक्के मुलींची माहिती इतर संबंधीत भरतात

यावरून असे लक्षात येते की, मुली सुशिक्षित झाल्यामुळे विवाह जमविण्यास अडचणी निर्माण होऊ लागल्या व त्यामुळेच मुली वेबसाइट सारख्या यंत्रणेची मदत घेऊ लागला. व ज्या मुलींची माहिती इतर संबंधीत देतात यावरून असे लक्षात येते की, हया मुली ही माहिती स्वतः न देता त्यांचे नातेवाईक किंवा हितसंबंधीत मंडळी त्यांचा विवाह करू इच्छितात.

५.३ जातीनिहाय नोंदणी करणाऱ्या व्यक्ती

तक्ता क्र.५.३				
मुले	माहिती बनविणारा	जातीचा प्रकार		
		मराठा	धनगर	एकूण
	स्वतः	८० (९३%)	१२ (१००%)	९२ (९४%)
	इतर पालक,(नातेवाईक,भाऊ इ.)	६ (७%)	० (०%)	६ (६%)
एकूण		८६ (१००%)	१२ (१००%)	९८ (१००%)

स्रोत :- <http://Profile.Marathi matrimony.com./Profiledetail/view profile/php>

वरील तक्त्यातील मुलांची माहिती पाहिली असता. मुलींच्या व मुलांच तक्त्यांमध्ये खूप मोठा बदल आढळतो. या तक्त्यांमध्ये ९३ टक्के मराठा मुलांनी आपली माहिती स्वतः दिलेली आहे. आणि १०० टक्के धनगर मुलांनी आपली माहिती स्वतः दिलेली आहे. मराठा मुलांमध्ये ७ टक्के माहिती इतरांनी दिलेली आहे. व धनगर समाजामधील हे प्रमाण ० टक्के आहे. यावरून असे लक्षात येते की, मुलींपेक्षा मुले आपली माहिती स्वतः देतात.

तक्ता क्र. ५.४ : जातीनिहाय मराठा व धनगर मुलींची शैक्षणिक माहिती				
	शैक्षणिक स्तर	जात		
		मराठा	धनगर	एकूण
मुली	पदव्यतर व्यवसाय	२४ (२४%)	० (०%)	२४ (२१%)
	पदव्युत्तर	२६ (२७%)	४ (२३.५%)	३० (२६%)
	व्यवसायीक पदवीधर	३२ (३३%)	८ (४७%)	४० (३४%)
	पदवीधर	१४ (१४%)	४ (२३.५%)	१८ (१६%)
	१२ वी	२ (२%)	१ (६%)	३ (३%)
एकूण		९८ (१००%)	१७ (१००%)	११५ (१००%)

स्रोत :- <http://Profile.Marathi matrimony.com./Profiledetatil/view profile/php>

जात आणि शिक्षण हा तक्ता पाहिले असता. असे लक्षात येते की, पदव्युत्तर व्यवसायिकांची संख्या २४ मराठा समाजातील मुलींची संख्या २४ टक्के आहे. तर धनगरांमध्ये हे प्रमाण ० टक्के आहे. फक्त पदव्युत्तर मराठा मुलींची शैक्षणिक संख्या २७ टक्के आहे. तर धनगर समाजामध्ये हे प्रमाण २३.०५ टक्के आहे. पदवीधर व्यवसायीकांमध्ये मराठा मुलींचे प्रमाण ३३ टक्के आहे. तर धनगर समाजामध्ये हे प्रमाण ४७ टक्के आहे. पदवीधर मराठा मुलींचे प्रमाण १४ टक्के आहे तर धनगर मुलींच्या प्रमाणामध्ये २३.०५ टक्के आहे. मराठा मुलींमध्ये १२वी पर्यंत शिकण्याचे प्रमाण २ टक्के आहे. तर धनगरांमध्ये हे प्रमाण ६ टक्के आहे. यावरून असे लक्षात येते की शिक्षणाचे प्रमाण मराठा समाजात जास्त आहे. तर धनगरांमध्ये तुलनेने ते कमी दिसून येत.

तक्ता ५.५ : जातीनिहा मराठा व धनगर मुलांची शैक्षणिक माहिती				
	शैक्षणिक स्तर	जात		
		मराठा	धनगर	एकूण
मुले	शैक्षणिक स्तर	२ (२%)	० (०%)	२ (२%)
		२३ (२७%)	३ (२५%)	२६ (२७%)
	पदव्यतर व्यवसाय	१३ (१५%)	३ (२५%)	१६ (१६%)
	पदव्युत्तर	१८ (२१%)	२ (१७%)	२० (२०%)
	व्यवसायीक पदवीधर	३० (३५%)	३३ (६%)	३४ (३५%)

एकूण	पदवीधर	८६ (१००%)	१२ (१००%)	९८ (१००%)
	१२ वी			

स्रोत :- <http://Profile.Marathi matrimony.com./Profiledetatil/view profile/php>

जात आणि शिक्षण याबाबत मुलांचे प्रमाणात पाहिले असता मुलांच्या मुलींच्या तुलनेने मुलांमध्ये जवळ जवळ समान आढळते. पदव्युत्तर व्यवसायीकांमध्ये मराठा समाजातील मुले २ टक्के आहे तर धनगर समाजामध्ये हे प्रमाण ० टक्के आहे. पदव्युत्तर मुलांमध्ये मराठा समाजाच्या मुलांची टक्केवारी २७ आहे. तर धनगर समाजातील मुलांचे प्रमाण २५ टक्के आहे. व्यवसायिक पदवीधरमध्ये व्यवसायिक समाजाची टक्केवारी १५ टक्के आहे तर धनगर समाजाची टक्केवारी २५ टक्के आहे.

पदवीधर होण्याचे प्रमाण मराठा समाजात २१ टक्के आहे. तर धनगर समाजात हे प्रमाण ७० टक्के आहे. १२ पर्यंत मराठा समाजात शिक्षण घेण्याचे प्रमाण ३५ टक्के आहे. तर हे प्रमाण धनगरांमध्ये ६ टक्के आहे. एकंदरीत असे दिसून येते की, धनगर समाज व्यवसायिक शिक्षणाच्या बाबतीत मराठा समाजापेक्षा कमी आहे.

तक्ता क्र. ५.६ : मराठा व धनगर मुलींचे जातीप्राधान्याचे प्रमाण			
	प्राधान्य	जातीचा प्रकार	
		मराठा	धनगर
मुली	स्वजात/ समुह	९८ (१००%)	१६ (९४%)
	इतर	० (०%)	१ (६%)
एकूण		९८ (१००%)	१७ (१००%)

स्रोत :- <http://Profile.Marathi matrimony.com./Profiledetatil/view profile/php>

जातीय प्राधान्याचा मुलींचा तक्ता पाहिला असता. असे लक्षात येते की, मराठा समाजातील मुलींचे स्वजातील विवाह करण्याचे प्रमाण ९८ टक्के आहे. हेच प्रमाण धनगरांमध्ये ९४ टक्के आहे. मराठा समाज दुसऱ्या जातीत विवाह करण्यास उत्सुक नाही. त्यामुळे त्याचे प्रमाण ० टक्के आहे. धनगरांमध्ये इतर जातीत विवाह करण्याचे प्रमाण ६ टक्के आहे.

तक्ता ५.७ : मराठा व धनगर मुलांचे जातीय प्राधान्याचे प्रमाणे			
	प्राधान्य	जातीचा प्रकार	
		मराठा	धनगर
मुले	स्वजात/ समुह	९३ (९५%)	१७ (१००%)
	इतर	५ (५%)	० (०%)
एकूण		९८ (१००%)	१७ (१००%)

स्रोत :- <http://Profile.Marathi matrimony.com./Profiledetail/view profile/php>

मुलांच्यामध्ये जात प्राधान्य पाहिले असता. मराठा समाजामध्ये ९५ मुले स्वजातीय विवाह करण्यास इच्छूक आहेत. धनगरांमध्ये हे प्रमाण १०० टक्के आहे. तर इतर जातीमध्ये विवाह करण्यास ५ टक्केच मराठा मुले इच्छूक असल्याचे दिसतात. धनगरांमध्ये हे प्रमाण ० टक्के आहे.

तक्ता क्र. ५.८ : मराठा व धनगर मुलांचे सुशिक्षित जोडिदार मिळण्याचे प्रमाण			
	प्राधान्य	जात	
		मराठा	धनगर
मुले	इतर	६ (६%)	१ (८%)
	व्यवसायीक शिक्षण	८०	११

		(९४%)	(९२%)
एकूण		८६ (१००%)	१२ (१००%)

स्रोत :- <http://Profile.Marathi matrimony.com./Profiledetatil/view profile/php>

शैक्षणिक प्राधान्य पाहता इतर शिक्षणाकडे मराठा समाजातील मुलांचा कल हा ६ टक्के आहे. तर धनगर मुलांमध्ये हे प्रमाण ८ टक्के आहे. मराठा मुलांचा व्यवसायीक शिक्षणाकडील कल ८६ टक्के आहे तर धनगर मुलांचा कल ९२ टक्के आहे.

तक्ता क्र. ५.९ : मराठा व धनगर मुलांचे नोकरी करणाऱ्या जोडीदार निवडीचे प्रमाण			
	प्राधान्य	जात	
		मराठा	धनगर
मुले	इतर व्यवसाय	७९ (८१%)	११ (९२%)
	व्यवसायीक (डॉक्टर, इंजिनियर, वकील)	७ (१९%)	१ (८%)
एकूण		८६ (१००%)	१२ (१००%)

स्रोत :- <http://Profile.Marathi matrimony.com./Profiledetatil/view profile/php>

मुलांचा नोकरीविषय प्राधान्य क्रमांचा तक्ता पाहिला असता. असे लक्षात येते की, इतर व्यवसायाकडे मराठा समाजाच्या मुलांचे प्रमाण ८१ टक्के आहे. तर धनगर समाजाच्या मुलांचे प्रमाण ९२ टक्के आहे. व्यवसायीक नोकरीकडे जाण्याचे मराठा समाजातील मुलांचे प्रमाण १९ टक्के आहे व धनगर समाजाचे ८ टक्के आहे.

तक्ता क्र. ५.१० : मराठा व धनगर मुलींचे कुटुंबाचे प्रकार			
मुली	कौटुंबिक स्थान	जात	
		मराठा	धनगर
	मध्यम	२५(२६%)	५(२९%)
	उदारमतवादी	८(८%)	०(०%)
	पारंपारिक	६५(६६%)	१२(७१%)
एकूण		९८(१००%)	१७(१००%)

स्रोत :- <http://Profile.Marathi matrimony.com./Profiledetail/view profile/php>

मुलींच्या कुटुंबातील स्थानाचा तक्ता पाहिला असता. असे लक्षात येते की, मराठा मुलींचे कुटुंबातील मूल्य २६ आहे. हेच प्रमाण धनगर समाजात २९ टक्के दिसून येते. मराठा समाज उदार मतवादी मूल्य ८ टक्के आढळून येते तर हेच प्रमाण धनगरांमध्ये ० टक्के आहे. मराठा समाजामध्ये पारंपरिक मूल्य ६६ टक्के आहे. तर हेच प्रमाण ७१ टक्के आहे.

तक्ता क्र. ५.११ : मराठा व धनगर मुला मुलींचा कौटुंबिक दर्जा			
मुली	कौटुंबिक दर्जा	जात	
		मराठा	धनगर
	उच्चवर्गीय	३(३.२%)	१(६%)
	मध्यमवर्गीय	७८(७९.५%)	१४(८२%)
	उच्च मध्यमवर्ग	१७(१७.३%)	२(१२%)
एकूण		९८(१००%)	१७(१००%)

* मुलांनी त्यांचा कौटुंबिक दर्जा दर्शविलेला नाही.

स्रोत :- <http://Profile.Marathi matrimony.com./Profiledetatil/view profile/php>

मराठा समाजातील मुला मुलींचा कौटुंबि दर्जा पाहिला असता असे लक्षात येते की, मराठयामध्ये उच्च वर्गीयांचे प्रमाण ३.२ टक्के आहे तर धनगरांमध्ये हे प्रमाण ६ टक्के आहे. मध्यम वर्गामध्ये मराठा कुटुंबाचे प्रमाण ७९.टक्के आहे तर धनगरांमध्ये हे प्रमाण ८२ टक्के आहे. तसेच उच्च मध्यमवर्गामध्ये मराठा कुटुंबाचे प्रमाण १७.३ आहे. व धनगर समाजामधील हे प्रमाण १२ टक्के आहे.

तक्ता ५.१२ मराठा व धनगर मुलींचा व्यवसायिक दर्जा				
व्यवसाय	जात			
	मराठा	%	धनगर	%
उत्तर दिले नाही	३०	३०.६	८	४७.१
डॉक्टर	७	७.१	०	०.०
प्राध्यापक/व्याख्याता	१३	१३.३	२	११.८
शिक्षक	१३	१३.३	०	०.०
अधिकारी	३	३.१	१	५.९
संगणक व्यवसायीक	८	८.२	०	०.०
इतर नोकरी	२४	२४.५	६	३५.३
एकूण	९८	१००	१७	१००

स्रोत :- <http://Profile.Marathi matrimony.com./Profiledetatil/view profile/php>

व्यवसायिक स्तराचा तक्ता पाहिले असता असे लक्षात येते की, मराठा समाजातील ३०.६ टक्के लोकांनी उत्तर दिलेले नाही. तर धनगरांमध्ये हे प्रमाण ४७.१ टक्का आहे. मराठा समाजातील ७.१ टक्के लोकांचा व्यवसाय डॉक्टरी पेशा आहे. धनगरांमध्ये हेच प्रमाण ० टक्के आहे. प्रोफसर आणि व्याख्याताचे प्रमाण मराठा समाजामध्ये १३.३ टक्के आहे. धनगरांमध्ये हे प्रमाण ११.८ आहे. मराठा समाजातील शिक्षकांचे प्रमाण १३.३ आहे. तर धनगरांतील हे प्रमाण ० टक्के आहे.

मराठा समाजाध्ये अधिकाऱ्याचे प्रमाण ३.१ टक्के आहे तर धनगरांमधील हे प्रमाण ५.९ टक्के आहे. संगणक व्यवसायामध्ये मराठ्यांचे प्रमाण ८.२ आहे. धनगरांमध्ये हे प्रमाण ० टक्के आहे. इतर नोकऱ्यांविषयी माहिती घेतल्यास असे लक्षात येते की, मराठा समाजातील मुलींचे इतर नोकऱ्यांमधील प्रमाण २४.५ टक्के आहे. तर धनगरांचे हे प्रमाण ३५.३ टक्के आहे.

तक्ता क्र. ५.१३ : मराठा व धनगर मुलांचा व्यवसायिक दर्जा				
व्यवसाय	जात			
	मराठा	%	धनगर	%
उत्तर दिले नाही	२	२.३	०	०.०
डॉक्टर	१३	१५.१	२	१६.७
प्राध्यापक/व्याख्याता	३	३.५	२	१६.७
शिक्षक	३	३.५	०	०.०
अधिकारी	७	८.१	०	०.०
संगणक व्यवसायीक	०	०.०	१	८.३
इंजिनियर	५	५.८	०	०.०
व्यवसायिक	७	८.१	०	०.०
मॅनेजर	५	५.८	०	०.०
सुपरवाजर	५	५.८	१	८.३
इतर नोकरी	३६	४१.९	६	५०.०
एकूण	८६	१००	१२	१००

स्रोत :- <http://Profile.Marathi matrimony.com./Profiledetail/view profile/php>

व्यवसायिक स्तराचा तक्ता पाहिले असता असे लक्षात येते की, मराठा समाजातील २.३ टक्के लोकांनी उत्तर दिलेले नाही. तर धनगरांमध्ये हे प्रमाण ० टक्का आहे. मराठा समाजातील १५.१ टक्के लोकांचा व्यवसाय डॉक्टरी पेशा आहे. धनगरांमध्ये हेच प्रमाण १६.७ टक्के आहे. प्रोफसर आणि व्याख्याताचे प्रमाण मराठा समाजामध्ये ३.५ टक्के आहे. धनगरांमध्ये

हे प्रमाण १६.७ आहे. मराठा समाजातील शिक्षकांचे प्रमाण ३.५ आहे. तर धनगरांतील हे प्रमाण ० टक्के आहे.

मराठा समाजाध्ये अधिकाऱ्यांचे प्रमाण ८.१ टक्के आहे तर धनगरांमधील हे प्रमाण ० टक्के आहे. संगणक व्यवसायामध्ये मराठ्यांचे प्रमाण ० टक्के आहे. धनगरांमध्ये हे प्रमाण ८.३ टक्के आहे. इजिनियमध्ये मराठा समाजाची टक्केवारी ५.८ आहे तर धनगर समाजाची ० टक्के आहे. मराठा समाजातील मुलांच व्यवसायांचे प्रमाण ८.१ आहे. तर धनगरांमध्ये हे प्रमाण ० टक्के आहे. मॅनेजरचे मराठा समाजाचे प्रमाण ५.८ टक्के आहे तर हेच धनगरांचे प्रमाण ० टक्के आहे. मराठा समाजातील सुपरवाझरचे प्रमाण ५.८ आहे तर धनगर समाजातील हेच प्रमाण ८.३ आहे. इतर नोकऱ्यांविषयी माहिती घेतल्यास असे लक्षात येते की, मराठा समाजातील मुलींचे इतर नोकऱ्यांमधील प्रमाण ४१.९ टक्के आहे. तर धनगरांचे हे प्रमाण ५०.०० टक्के आहे.

सारांश

वधुवर सूचक मंडळातील विवाह इच्छुक मुलामुलींकडून मिळालेल्या वैयक्तिक माहितीवरून असे लक्षात येते की, नोकरी करणारे व उच्च शिक्षित मुले मुली विवाह सूचक मंडळाकडे आपली नाव नोंदणी करतात. त्यामध्ये मराठा व ९६ कुळी मराठ्यांची संख्या जास्त आहे. कुणबी मराठा समाजाची संख्या अत्यल्प आहे. धनगर जातीतील लोक देखील सुशिक्षित असल्यामुळे बऱ्यापैकी विवाह इच्छुक मंडळाकडे विवाह नोंदणी करतात.

मुलांच्या बाबतीत पाहिले असता. असे लक्षात येते की, मुले आपली विवाह इच्छुक मंडळाला लागलेली माहिती स्वतः भरतात. मुलींची वैयक्तिक माहिती ही त्यांचे पालक नातेवाई मोठे भाऊ हे भरताना दिसतात. यावरून असे लक्षात येते की, मुली जरी शिकल्या नोकरी करू लागल्या तरी देखील त्यांना स्वतःच्या मर्जीनुसार विवाह इच्छुक मंडळाकडे आपली वैयक्तिक माहिती भरता येत नाही. याचे जर कारण पाहिले तर पृथसत्ताक कुटुंबपध्दती दिसून येते.

जात आणि शिक्षण याविषयी पाहिले असता असे लक्षात येते की, मराठा समाजातील मुलांत पदव्युत्तर शिक्षण घेणाऱ्यांची संख्या जास्त आहे. यालाउट धनगर समाजाची संख्या खुप कमी आहे. पदव्युत्तर प्रमाणेच पदवीधर आणि व्यवसायीक शिक्षण घेणारांचे प्रमाण देखील मराठा समाजापेक्षा धनगर मुलामुलींमध्ये कमी आहे. याचे कारण हा समाज भटकंती करणारा आहे. यांचा मुख्य व्यवसाय मेंढीपाळ आहे. व याचाच परिणाम त्यांच्या शिक्षणावर झालेला दिसून येतो.

लग्न करताना मराठा व धनगर समाजातील मुले मुली जरी शिकले असली तरी ते आपल्या स्वतःच्या समाजातीलच मुलांमुलींशी लग्न करू इच्छितात. मुलींना आपल्या कुटुंबामध्ये समानतेचे स्थान नाही. दोन्ही समाजातील व्यवसायीक दर्जा पाहिला असता. असे लक्षात येते की, मराठा समाजातील मुले मुली डॉक्टर प्राध्यापक, शिक्षक, अधिकारी, या व्यवसायात असेलेले दिसून येते त्या प्रमाणात धनगर समाजातील मुले मुली दिसून येत नाही.

मराठा समाजातील व धनगर समाजातील विविध क्षेत्रातील महिला व पुरुष यांचे गट करून त्यांच्या शैक्षणिक, कौटुंबिक, सामाजिक, आर्थिक व राजकीय बाबींचा अभ्यास केला असता काही निष्कर्ष हाती आले आहेत. ते खालील प्रमाणे.

५.२० गटचर्चेतील निष्कर्ष

१. नोकरी करणाऱ्या व उच्च शिक्षित महिला

शैक्षणिक दर्जा	मराठा	धनगर
	शैक्षणिक दर्जा चांगला आहे.	शैक्षणिक दर्जा फारसा चांगला नाही
	घरातून शिक्षणास चांगले प्रोत्साहन मिळते.	घरातून शिक्षणास फारसे प्रोत्साहन मिळत नाही.
कौटुंबिक दर्जा	कुटुंबात समानतेचे वागणूक मिळते.	कुटुंबात समानतेचे वागणूक मिळत नाही.
	लग्न समारंभात हुंडा दिला जातो. व वस्तु व दागिन्याच्या स्वरूपात दिला जातो.	लग्न समारंभात हुंडा दिला जातो. व वस्तु व दागिन्याच्या स्वरूपात दिला जातो.
आर्थिक दर्जा	आर्थिक स्वातंत्र्य आहे.	आर्थिक स्वातंत्र्य प्रमाण अल्प आहे.
सामाजिक	स्वतःचा जोडीदार निवडण्यास परवानगी नाही.	स्वतःचा जोडीदार निवडण्यास परवानगी नाही.
राजकीय	राजकीय क्षेत्रात विशेष सहभाग नाही	राजकीय क्षेत्रात सहभाग नाही.

२. शेत मजुरी करणाऱ्या महिला

शैक्षणिक दर्जा	मराठा	धनगर
	शैक्षणिक दर्जा साधारण आहे.	शैक्षणिक दर्जा चांगला नाही
	घरातून शिक्षणास अल्प प्रोत्साहन मिळते.	घरातून शिक्षणास प्रोत्साहन मिळत नाही.
कौटुंबिक दर्जा	कुटुंबात समानतेचे वागणूक अल्प प्रमाणात मिळते.	कुटुंबात समानतेचे वागणूक मिळत नाही.
	लग्न समारंभात हुंडा दिला जातो.	लग्न समारंभात हुंडा दिला जातो. लग्न अल्प वयात केले जाते.
आर्थिक दर्जा	आर्थिक स्वातंत्र्य नाही.	पैसे खर्च करण्याचे स्वातंत्र्य असते परंतु हिशोब घावा लागतो.
सामाजिक	स्वतःचा जोडीदार निवडण्यास परवानगी नाही. आधुनिक पेहराव करण्यास परवानगी नाही.	स्वतःचा जोडीदार निवडण्यास परवानगी नाही. आधुनिक पेहराव करण्यास परवानगी नाही.
राजकीय	राजकीय क्षेत्रात विशेष सहभाग नाही. घेतल्यास पतीचे वर्चस्व असते.	राजकीय क्षेत्रात सहभाग नाही. घेतल्यास पतीचे वर्चस्व असते.

३. घर सांभाळणाऱ्या महिला

शैक्षणिक दर्जा	मराठा	धनगर
	या महिला सुशिक्षित आहेत.	शिक्षणाचे प्रमाण अल्प दिसते
	मुलामुलींना समान शिक्षण दिले जाते. शिक्षणास समान प्रोत्साहन मिळते.	घरातून शिक्षणास प्रोत्साहन मिळत नाही.
कौटुंबिक	कुटुंबात समानतेचे वागणूक	कुटुंबात समानतेचे वागणूक बऱ्यापैकी

दर्जा	प्रमाणात मिळते.	मिळते
	लग्न समारंभात हुंडा दिला जातो.	लग्न समारंभात हुंडा दिला जातो. लग्न अल्प वयात केले जाते.
आर्थिक दर्जा	पैसे खर्च करण्याचे स्वातंत्र्य नाही परंतु विचारांना महत्व दिले जाते.	पैसे खर्च करण्याचे स्वातंत्र्य असते परंतु हिशोब द्यावा लागतो.
सामाजिक	स्वतःचा जोडीदार निवडण्यास परवानगी नाही. आधुनिक पेहराव करण्यास परवानगी आहे. पती पत्नी बरोबर जेवण करतात.	स्वतःचा जोडीदार निवडण्यास परवानगी नाही. आधुनिक पेहराव करण्यास परवानगी नाही.
राजकीय	राजकीय क्षेत्रात विशेष सहभाग नाही. घेतल्यास पतीचे वर्चस्व असते.	राजकीय क्षेत्रात सहभाग नाही. घेतल्यास पतीचे वर्चस्व असते.

४. उद्योजक महिला

शैक्षणिक दर्जा	मराठा	धनगर
	या सर्व महिला सुशिक्षित आहेत.	या सर्व महिला सुशिक्षित आहेत.
	मुलामुलींना समान शिक्षण दिले जाते. शिक्षणास समान प्रोत्साहन मिळते.	घरातून शिक्षणास प्रोत्साहन मिळते.
कौटुंबिक दर्जा	कुटुंबात समानतेचे वागणूक मिळते.	कुटुंबात समानतेचे वागणूक बऱ्यापैकी मिळते.
	लग्न समारंभात हुंडा दिला जातो.	लग्न समारंभात हुंडा दिला जातो. वस्तु व दागिन्याच्या स्वरूपात दिला जातो.
आर्थिक दर्जा	पैसे खर्च करण्याचे स्वातंत्र्य आहे. व विचारांना वाव आहे	पैसे खर्च करण्याचे स्वातंत्र्य मराठा समाजापेक्षा कमी असते.

सामाजिक	स्त्री-पुरुष समानता आहे. आधुनिक पेहराव करण्याचे स्वातंत्र्य नाही. वैवाहिक जोडीदार निवडण्याचे स्वातंत्र्य नाही.	स्वतःचा जोडीदार निवडण्यास परवानगी नाही. आधुनिक पेहराव करण्यास परवानगी नाही.
राजकीय	राजकीय स्वातंत्र्य नाही.	राजकीय क्षेत्रात सहभाग नाही. ग्रामसभेत अल्प प्रमाणात महिला भाग घेतात.

५. बचत गट

शैक्षणिक दर्जा	मराठा	धनगर
	या सर्व महिला सुशिक्षित आहेत.	या सर्व महिला सुशिक्षित आहेत.
	मुलामुलींना शिक्षणाची समान संधी दिली जाते. मुलींना शिक्षणासाठी बाहेरगावी पाठवितात.	मुला मुलींच्या शिक्षणात असमानता. शिक्षणासाठी बाहेरगावी पाठविले जात नाही.
कौटुंबिक दर्जा	कुटुंबात स्वातंत्र्य आहे. मुलींना हुंडा दिला जात नाही.	कुटुंबात समानतेची वागणूक मिळते. हुंडा दिला जात नाही.
आर्थिक दर्जा	आर्थिक स्वातंत्र्य अल्पप्रमाणात	आर्थिक स्वातंत्र्य नाही.
सामाजिक	घरातून प्रतिसाद मिळतो. आधुनिक पेहराव करण्यास अल्पप्रमाणात स्वातंत्र्य आहे.	आधुनिक पेहराव करण्यास परवानगी नाही. घरातून प्रतिसाद कमी मिळतो.
राजकीय दर्जा	राजकीय स्वातंत्र्य नाही. त्यांना प्रोत्साहन नाही	राजकीय क्षेत्रात प्रोत्साहन मिळत नाही.

महिलांप्रमाणेच मराठा व धनगर समाजाती पुरुषांचे तीन गट तयार करण्यात आले. त्या विविध क्षेत्रातील पुरुषांचे स्त्रियांसंबंधी काय मते आहेत. ते जाणून घेण्यात आली. त्या बाबतचे निष्कर्ष खालीलप्रमाणे

१ उच्च शिक्षित पुरुष व नोकरी करणारे पुरुष

शैक्षणिक दर्जा	मराठा	धनगर
	या गटातील सर्व पुरुष हे सुशिक्षित आहेत. व यांच्या दृष्टिकोनातून मुलामुलींवर समान खर्च करावा.	या सर्व पुरुष सुशिक्षित आहेत. मुलामुलींवर समान खर्च करावा असे मत आहे.
	मुलामुलींना शिक्षणाची शिक्षणासाठी बाहेरगावी पाठवितात.	मुला मुलींच्या शिक्षणासाठी बाहेरगावी पाठविले जात नाही.
कौटुंबिक दर्जा	समानतेची वागणूक मिळते. मुलींना हुंडा देवू नये. कारण त्यांचे शिक्षण केलेले आहे.	समानतेची वागणूक मिळत नाही. हुंडा दागिने वस्तुच्या स्वरूपात देण्यात यावा.
आर्थिक दर्जा	पैस वापरण्यास स्वातंत्र्य आहे. त्यांच्या विचारांना वाव देण्यात यावा.	आर्थिक स्वातंत्र्य नाही.
सामाजिक	कौटुंबिक जबाबदाऱ्या पार पाडून नोकरी करावी. आधुनिक पेहराव वापरावा.	नोकरी करू नये. आधुनिक पेहराव करण्यास परवानगी नाही.
राजकीय	राजकीय क्षेत्रात भाग घेऊ नये. मतदान करताना घरातील व्यक्तिने सांगितल्यानुसार करावे.	मतदान करण्यास स्वातंत्र्य आहे. परंतु पुरुष मंडळीच्या विचाराने.

२ शेतमजुरी करणारे पुरुष

शैक्षणिक दर्जा	मराठा	धनगर
	या गटातील पुरुष हे अल्प शिक्षित आहेत. मुलांवर शिक्षणास खर्च करावा. मुलींवर नाही. मुली या परक्याचे धन आहे.	या गटातील पुरुष हे अल्प शिक्षित आहेत. मुलांवर शिक्षणास खर्च करावा. मुलींवर नाही. मुली या परक्याचे धन आहे. मुलींचे लग्न अल्पवयात केले जाते.
कौटुंबिक दर्जा	समानतेची वागणूक मिळते. महिलांच्या विचारांना स्वीकारले जाते. हुंडा दागिन्याच्या स्वरूपात द्यावा.	समानतेची वागणूक मिळत नाही. हुंडा दागिने वस्तुच्या स्वरूपात देण्यात यावा.
आर्थिक दर्जा	पैस वापरण्यास स्वातंत्र्य नाही. महिलांच्या विचारांना वाव आहे.	आर्थिक स्वातंत्र्य नाही.
सामाजिक	कौटुंबिक जबाबदाऱ्या पार पाडून नोकरी करावी.	नोकरी करू नये. आधुनिक पेहराव करण्यास परवानगी नाही.
राजकीय	राजकीय क्षेत्रात भाग घेऊ नये. मतदान करण्यास स्वातंत्र्य नाही. करताना घरातील व्यक्तित्वे सांगितल्यानुसार करावे.	मतदान करण्यास स्वातंत्र्य आहे. परंतु पुरुष मंडळीच्या विचाराने.

निष्कर्ष

मराठा व धनगर स्त्रियांचा दर्जा कसा आहे, हे जाणून घेण्यासाठी आपण क्षेत्रिय (FGDS) गट चर्चा केली व त्यावरून आपल्याला त्यांच्या वेगवेगळ्या घटकावरून स्त्रियांचा दर्जा कसा आहे हे समजले.

मराठा समाजातील नोकरी करणाऱ्या, उच्चशिक्षित महिला, घर सांभाळणा-या महिला, उद्योजक महिला, बचत गटातील महिला, या सर्वांचा शिक्षणाचा दर्जा हा चांगला असलेला दिसून आला. त्यामध्ये शेतमजुर करणा-या महिलांचा दर्जा हा साधारण असलेला दिसून आला. तर धनगर समाजातील सर्वच क्षेत्रातील महिलांचा शैक्षणिक दर्जा फारसा चांगला असलेला दिसून येत नाही.

मराठा समाजातील महिलांचा कौटुंबिक दर्जा हा नोकरी करणाऱ्या उच्च शिक्षित उद्योजक महिला, बचत गटातील महिला यांना समानतेची वागणूक मिळते. परंतु शेतमजुरी करणाऱ्या घर सांभाळणा-या गृहिणी यांना अल्पप्रमाणात समानेची वागणूक मिळते. तर धनगर समाजातील नोकरी करणारे उच्च शिक्षित महिला, बचत गटातील महिला, उद्योजक महिला यांना समानतेची वागणूक मिळते. परंतु शेत मजुरी करणा-या महिला यांना समानतेची वागणूक मिळत नाही. तर घर सांभाळणाऱ्या गृहिणींना अल्पप्रमाणात समानतेची वागणूक मिळते. या दोन्ही समाजातील महिलांच्या मते मुलीन हुंडा हा पैशाच्या/वस्तुंच्या व दागिन्याच्या स्वरूपात दिला जातो.

आर्थिक दर्जाविषयी मराठा समाजातील नोकरी करणा-या व उच्चशिक्षित महिला, उद्योजक महिला यांना आर्थिक स्वातंत्र्य आहे. परंतु बचत गटातील महिलांना अल्पप्रमाणात स्वातंत्र्य आहे तर शेतमजुरी करणा-या महिला, घर सांभाळणा-या महिला यांना आर्थिक स्वातंत्र्य नाही तर धनगर समाजातील नोकरी करणा-या महिला व उच्चशिक्षित महिला उद्योजक महिला यांना आर्थिक स्वातंत्र्य आहे तर शेतमजुरी करणा-या महिला, घर सांभाळणा-या महिला, बचतगटातील महिला यांना आर्थिक स्वातंत्र्य नाही.

नगर तालुक्यातील नोकरी करणा-या व उच्चशिक्षित महिला, घर सांभाळणा-या महिला यांना आधुनिक पेहराव करण्यास स्वातंत्र्य आहे. तर बचत गटातील महिलांना अल्पप्रमाणात आधुनिक पेहराव करण्यास परवानगी आहे. परंतु शेत मजुरी करणा-या महिलांना उद्योजक महिला यांना आधुनिक पेहराव करण्यास स्वातंत्र्य नाही. तर पारनेर तालुक्यातील धनगर समाजातील नोकरी करणा-या व उच्चशिक्षित महिला यांना अल्पप्रमाणात आधुनिक पेहराव करण्यास स्वातंत्र्य आहे. परंतु शेतमजुरी करणा-या महिला घर सांभाळणा-या महिला, उद्योजक महिला. बचतगटातील महिला यांना स्वातंत्र्य नाही. तसेच मराठा व धनगर समाजातील स्वतःच्या लग्नाचा जोडीदार निवडण्यास स्वातंत्र्य नाही.

यावरुन असे दिसून येते की, मराठा समाजातील महिलापेक्षा जास्त प्रमाणात धनगर समाजातील महिलांना सामाजिक बंधनात अजुनही जखडून ठेवले आहे. नगर तालुक्यातील मराठा समाजातील महिलांना राजकीय क्षेत्रात सहभागी करुन घेतले जात नाही. आणि घेतले तरी त्यांच्यावर त्यांच्या घरातील मोठया व्यक्तींचे म्हणजे सासरे किंवा पतीचे वर्चस्व असते. ते सांगतील तेच निर्णय पतीला घ्यावे लागतात. तसेच पारनेर तालुक्यातील धनगर समाजातील महिलांचे प्रमाण हे खुप कमी आहे. आणि ज्या स्त्रिया राजकीय क्षेत्रात आहेत त्यांच्यावरही त्यांच्या घरातील मोठया व्यक्तीचे म्हणजे सासरे किंवा पतीचे वर्चस्व असते. अशा प्रकारे स्त्रियांचा दर्जा जाणून घेण्यासाठी वेगवेगळया क्षेत्रातील महिलांचे वेगवेगळया घटकावर चर्चा करुन त्यांचा दर्जा समजून घेतला. तसेच पुरुषांचेही स्त्रियांविषयी काय प्रतिक्रया आहेत हेही जाणून घेतले आहे. ते खालीलप्रमाणे.

नगर तालुक्यातील नोकरदार व उच्चशिक्षित पुरुषांच्या मते मुलामुलींना समान शिक्षण द्यावे. तर शेतमजुरी करणारे पुरुषांच्या मते मुलीपेक्षा मुलांवर शिक्षणाचा खर्च जास्त करावा. कारण त्यांच्या मते मुलगी ही परक्याचे धन आहे. ती आज ना उद्या दुस-याच्या घरी जाणारी आहे. म्हणजेच मुलामुलींवर असमान शैक्षणिक खर्च केला जातो. तर पारनेर तालुक्यातील धनगर समाजातील उच्च शिक्षित पुरुष व नोकरदार पुरुष यांच्यामते मुलामुलींवर समान खर्च करावा. परंतु शेतमजुरी करणा-या पुरुषांच्या मते मुलीपेक्षा मुलांवर जास्त खर्च करावा कारण मुलीचे लग्न हे अल्प वयात केले जाते. तर तसेच ते परक्याचे धन आहे.

नगर तालुक्यातील नोकरदार व उच्चशिक्षित पुरुषांचे मते स्त्रियांना घरात समानतेची वागणूक दिली जावी व मुलींना त्यांच्या मनाप्रमाणे शिक्षण दिले जावे तर त्यांना हुंडा देऊ नये. तर शेत मजुरी करणारे पुरुषांच्या मते मुलींना हुंडा हा दागिन्याच्या स्वरूपात द्यावा तर पारनेर तालुक्यातील नोकरदार व उच्चशिक्षित पुरुष व शेतमजुरी करणारे पुरुष यांच्या मते स्त्रियांना घरात समानतेची वागणूक दिली जात नाही व मुलींना हुंडा हा दागिने व वस्तुच्या स्वरूपात दिला जावा. म्हणजेच मराठा समाजातील स्त्रियांपेक्षा धनगर समाजातील स्त्रियांचा दर्जा दुय्यम असलेला दिसून येतो.

आर्थिक स्वातंत्र्याच्या बाबतीत म्हटले तर नगर तालुक्यातील उच्च शिक्षित व नोकरदार पुरुषांच्या मते त्यांना पैस खर्च करण्याचे स्वातंत्र्य आहे. व त्यांच्या विचारांना घरात वाव आहे. परंतु

शेतमजुरी करणाच्या पुरुषांच्या मते स्त्रियांना पैसे खर्च करण्यास स्वातंत्र्य नाही तसेच त्यांच्या विचारांना घरात वाव नाही. तर पारनेर तालुक्यातील नोकरदार व उच्चशिक्षित व शेतमजुरी करणाच्या पुरुषांच्या मते स्त्रियांना पैसे खर्च करण्यास स्वातंत्र्य नाही आणि पैसे खर्च केले तरी त्यांना हिशोब पतीला किंवा सासूला द्यावा लागतो.

समाजातील स्वातंत्र्याविषी नोकरदार व उच्चशिक्षित पुरुष व शेतमजुरी करणारे पुरुष यांच्या मते स्त्रियांनी नोकरी करताना घरातील सर्व जबाबदाऱ्या पार पाडून नोकरी करावी. व शेतमजुरी करणाच्या पुरुषांच्या मते स्त्रियांनी आधुनिक पेहराव करू नये. तर धनगर समाजातील नोकरदार व उच्चशिक्षित पुरुषांच्या मते स्त्रियांनी नोकरी करावी. परंतु आधुनिक पेहराव करू नये. तर शेतमजुरी करणारे पुरुषांच्या मते स्त्रियांनी नोकरी करू नये तर आपला जो पारंपारिक व्यवसाय आहे. तोच करावा व आधुनिक पेहराव करू नये. आपला जो पारंपरिक पेहराव आहे. तोच करावा.

राजकीय स्वातंत्र्याविषयी नोकरदार व उच्चशिक्षित व शेतमजुरी करणाच्या पुरुषांच्या मते स्त्रियांनी राजकीय क्षेत्रात जाऊ नये आणि गेल्या तरी त्यांना घरातील मोठ्या व्यक्तींच्या निर्णयानुसार घालावे लागते. म्हणजेच एकंदरीत आपल्याला असे दिसून येते की, मराठा व धनगर समाजातील ज्या स्त्रिया सुशिक्षित व कमावत्या आहेत अशा स्त्रियांना कुटुंबात तसेच इतर क्षेत्रात म्हणजे आर्थिक राजकीय, शैक्षणिक ठिकाणी थोड्या प्रमाणात का होईना स्वातंत्र्य आहे. परंतु दोन्ही समाजातील ज्या शेतकरी किंवा पारंपरिक व्यवसाय करणाऱ्या स्त्रिया आहेत. त्यांना स्वातंत्र्य नाही तसेच दोन्ही समाजातील मुलींना स्वःताचा जोडिदार निवडण्यास स्वातंत्र्य नाही, तसेच धनगर समाज अजुनही जुन्या चालीरिती मध्ये अडकलेला दिसून येतो.

ज्याप्रमाणे आपण वेगवेगळ्या क्षेत्रात काम करणाऱ्या स्त्रिया व पुरुष यांच्या बरोबर समुहगट चर्चा करून स्त्रियांचा दर्जा अभ्यासला त्याचप्रमाणे वधुवर सूचक मंडळाकडील विवाह इच्छुक मराठा व धनगर समाजातील मुलामुलींची वैयक्तिक माहिती भरूनही दर्जाचे विश्लेषण केले आहे ते खालीलप्रमाणे.

वधुवर सूचक मंडळामध्ये धनगर व मराठा समाजातील मुलामुलींनी जी नोंदणी केलेली आहे त्यामध्ये सर्वात जास्त नोंदणी ही दोन्ही समाजात मुलींची असलेली दिसून आली. या वधुवर सूचक मंडळामध्ये आपली वैयक्तिक माहिती सर्वात जास्त धनगर समाजातील मुली भरताना दिसतात. तर मराठा समाजातील मुली या फार थोड्या प्रमाणात आपली विवाहनोंदणी स्वतः

भरताना दिसतात. यावरुन आपल्याला असे दिसून येते की, मुली सुशिक्षित असल्यामुळे विवाह जमविण्यास अडचणी निर्माण होऊ लागल्या व त्यामुळे मुली. वेबसाईसारख्या यंत्रणेची मदत घेऊ लागल्या आहेत. व ज्या मुलींची माहिती त्या स्वतः न भरता संबंधित व्यक्ति देतात यावरुन असे लक्षात येते की, या मुलींचे नातेवाईक त्यांचे हितसंबंधी त्यांचे विवाह करू इच्छितात. तसेच मुलांच्याबाबतीत म्हटले तर धनगर समाजातील मुलांना स्वतःची माहिती भरण्यास १०० टक्के स्वातंत्र्य आहे. परंतु मराठा जातीतील मुलांन ९३ टक्के स्वतःची माहिती भरण्यास स्वातंत्र्य आहे.

वधुवर सूचक मंडळातील पदव्युत्तर व्यवसाय, पव्युत्तर व्यावसायिक पदवीधर व १२ वी शिक्षण झालेल्या मुलींपैकी सर्वात जास्त मुलींची संख्या ही मराठा समाजात जास्त आहे. म्हणजे एकूण ९८ टक्के मराठा मुली आहेत. तर धनगर समाजातील १७ मुली आहेत. या वरुन असे दिसून येते की, धनगर समाजातील मुलींचे शिक्षणाचे प्रमाण हे खुपच कमी आहे. मुलांच्या बाबतीत पाहिले तर त्यामध्ये धनगर समाज व्यावसायिक शिक्षणाच्या बाबतीत मराठा समाजापेक्षा कमी असलेला दिसून येतो.

जातीय प्राधान्याच्या बाबतीत पाहिले असता. आपल्याला असे दिसून येते की, मराठा समाजातील मुलींचे स्वजातीय विवाह करण्याचे प्रमाण हे १०० टक्के आहे. धनगर समाजातील मुलींचे प्रमाण ९४ टक्के असलेले दिसून येते. म्हणजेच मराठा जातीतील मुली या इतर जातीत विविह करण्यास उत्सुक नाहीत. तर धनगर समाजात इतर जातीत विवाह करण्याचे प्रमाण ६ टक्के असलेले दिसून आले. याउलट मराठा जातीतील मुलांमध्ये ५ टक्के मुलांना इतर जातीत विवाह करण्यास परवानगी दिली जाते. तर धनगर समाजामध्ये मुलांना इतर जातीत विवाह करण्यास परवानगी दिली जात नाही. यावरुन आपणाला असे दिसून आले की, मराठा समाजातील मुलींना इतर जातीत विवाह करण्यास परवानगी दिली जात नाही. तर धनगर समाजात मुलींना थोड्या प्रामणात का होईना परंतु परवानगी दिली जाते. म्हणजेच वैवाहिक स्थितीच्या बाबतीत मराठा समाजातील मुलींना स्वातंत्र्य नाही.

तसेच या दोन्ही समाजातील मुलींचे कुटुंबातील स्थान हे मराठा समाजातील मुलींचे पारंपारिक मूल्य हे धनगर समाजापेक्षा कमी आहे. म्हणजे धनगर समाजात मुलींना पारंपारिक दृष्ट्या स्वातंत्र्य हे जास्त आहे तर उच्च वर्गीय मुलींमध्ये धनगर समाजातील मुलांचा दर्जा हा मराठा समाजातील मुलींपेक्षा जास्त आहे. व मध्यमवर्गीय मुलींमध्येही समाजातील मुलींचा कौटुंबिक दर्जा

हा चांगला आहे. मात्र उच्च मध्यमवर्गीय धनगर समाजातील मुलींपेक्षा मराठा समाजातील मुलींचा दर्जा हा चांगला आहे.

मुलींचा व्यावसायिक दर्जा पाहिला असता. त्यामध्ये आपल्याला असे दिसून येते की, डॉक्टर, शिक्षक, संगणक व्यावसायिक यामध्ये मराठ्यांपेक्षा धनगर समाजातील मुलींचे प्रमाण शुन्य टक्के आहे. आणि एकूण व्यवसायांमध्ये असणारे मुलींचे प्रमाण ९८ टक्के एवढे आहे. तर धनगर समाजातील मुलींचे प्रमाण १७ आहे. मुलांच्या बाबतीत पाहिले असता. मराठा समाजातील मुलांचे प्रमाण हे एकूण व्यवसायात ८६ टक्के आहे. धनगर समाजामध्ये १२ आहे. यावरून असे दिसते की, मराठा समाजातील मुले मुली डॉ. प्राध्यापक शिक्षक अधिकारी या व्यवसायात असेलेले दिसून येतात. त्या प्रमाणात धनगर समाजातील मुले मुली दिसून येत नाही. कारण हा समाजा अजूनही परंपरागत त्यांचा व्यवसाय करताना दिसतो. म्हणजे अजूनही तो भटकंती करताना दिसतो.

घटक आणि शेरा

घटक	शेरा	
	मराठा	धनगर
शैक्षणिक दर्जा	मराठा समाजातील स्त्रिया शिक्षित झालेल्या दिसतात. कारण या समाजातील मुलामुलींना समान शिक्षण दिले जाते.	या समाजातील स्त्रियांचे शिक्षण कमी आहे. कारण हा समाज सतत मेंढपाळ निमित्त भटकंती करतो. व मुलामुलींच्या शिक्षणात समानता नाही.
कौटुंबिक	मराठा समाजातील स्त्रियांना कुटुंबात समानतेचे वागणूक मिळते. कारण आधुनिकतेचा प्रभाव या समाजावर अधिक दिसतो.	धनगर समाजातील स्त्रियांना कुटुंबात समानतेचे वागणूक मिळते. कारण आधुनिकतेचा प्रभाव या समाजात कमी दिसतो. रुढी, परंपरेचा पगडा या समाजावर अधिक आहे.
आर्थिक	आर्थिक बाबतीत या समाजातील सर्वसामान्य स्त्रियांना आर्थिक स्वातंत्र्य	आर्थिक बाबतीत या समाजातील स्त्रियांना आर्थिक स्वातंत्र्य नाही. परंतु

	नाही. परंतु नोकरी व व्यवसाय करणाऱ्या स्त्रियांना आर्थिक स्वातंत्र्य दिसते.	नोकरी व व्यवसाय करणाऱ्या स्त्रियांना आर्थिक स्वातंत्र्य आहे. मात्र नोकरी करणाऱ्या स्त्रियांची संख्या कमी आहे.
सामाजिक	या समाजातील स्त्रियांना सामाजिक स्वातंत्र्य आहे कारण त्या स्त्रियांना नोकरी, व्यवसायानिमित्त समाजात मिसळतात. मात्र वैवाहिक जोडीदार निवडण्यास स्वातंत्र्य नाही.	या समाजातील सामाजिक स्वातंत्र्य नाही. कारण त्या स्त्रिया भटकंती निमित्त समाजापासून अलिप्त आहे. वैवाहिक जोडीदार निवडण्यास स्वातंत्र्य नाही.
राजकीय	आरक्षणामुळे राजकारणात येतात परंतु निर्णय घेण्याचे स्वातंत्र्य नाही. घरातील पुरुष मंडळीच त्यांच्या माध्यमातून राजकारण करतात. काही स्त्रिया स्वतःच्या कर्तृत्वावर राजकारणात आलेल्या दिसतात.	आरक्षणामुळे राजकारणात येतात परंतु निर्णय घेण्याचे स्वातंत्र्य नाही. घरातील पुरुष मंडळीच त्यांच्या माध्यमातून राजकारण करतात. या समाजातील स्त्रिया स्वतःच्या कर्तृत्वावर राजकारणात आलेल्या दिसत नाही.

प्रकरण सहावे

संशोधन निष्कर्ष

प्रस्तुत संशोधन विषय हा नगर व पारनेर तालुक्यातील मराठा व धनगर समाजातील स्त्रियांच्या दर्जाविषयी चिकित्सक अभ्यास असून या संशोधनातून असे दिसून येते की, समाजाचा जसजसा विकास होत आहे त्याप्रमाणात स्त्रियांच्या समस्यात देखील वाढ होताना दिसत आहे. कारण आजच्या आधुनिक जगात स्त्री ही पुरुषांच्या बरोबरीने आर्थिक उत्पन्नात मदत करताना दिसत आहे. परंतु तरीही घरातील सर्व कौटुंबिक जबाबदाऱ्या पार पाडूनच नोकरी करताना दिसून येते. तरीही आर्थिक स्वातंत्र्य मात्र मिळत नसलेले तिला दिसून येते. तसेच धनगर समाजातील स्त्रिया मोठ्या प्रमाणात आपला पारंपरिक व्यवसाय करतात म्हणजेच पुरुषांच्या बरोबरीने आर्थिक उत्पन्नात मदत करतात. परंतु आर्थिक स्वातंत्र्य नसलेले दिसून येते. यावरून मराठा व धनगर समाजातील स्त्रियांचा दर्जा हा दुय्यम असलेला दिसून येतो. तसेच स्त्रियांचा दुय्यम दर्जा असण्या पाठीमागे समाजातील कुटुंब संस्था, विवाह संस्था, धर्म संस्था, राज्य संस्था, अशा सामाजिक संस्थामुळे खालावलेला आहे असे दिसून आले. स्त्रियांना राज्यघटनेने समान हक्क बहाल केलेले असले तरीदेखील त्या अधिकाराचा वापर पुरुषप्रधान संस्कृतीमुळे पुरुष करताना दिसून येतात. तसेच स्त्रियांच्या दुय्यम दर्जाविषयी अनेक समाजशास्त्रीय विवेचन केले आहे. त्यामध्ये समाजशास्त्रज्ञांच्या मते स्त्रियांचा दर्जा, वर्ग, वंश, जात आणि पुरुषप्रधानता यामुळे स्त्रियांची दडपवणूक होऊन त्यांचे शोषण केले जाते.

या संशोधनासाठी समाजवादी स्त्रीवादी दृष्टीकोण उपयुक्त ठरतो. कारण प्रस्तुत अभ्यास हा स्त्रियांच्या सामाजिक दर्जाशी संबंधीत असल्याने या अभ्यासाकडे स्त्रीवादी परिप्रेक्ष्यातून पाहण्याचा प्रयत्न केला आहे. पुरुषसत्ताक व्यवस्थेची संरचना स्त्रियांवरती दुय्यमत्वाची पकड वेगवेळ्या पध्दतीने घट्ट करताना दिसते. त्यामुळे स्त्रीवादी परिप्रेक्ष्यात स्त्रियांचे दुय्यमत्व दाखविता येईल यासाठी प्रस्तुत अभ्यासासाठी समाजवादी स्त्रीवादी दृष्टिकोन वापरला आहे.

या संशोधनासाठी नगर तालुक्यातील मराठा व पारनेर तालुक्यातील व धनगर समाजातील स्त्रियांच्या सामाजिक दर्जाचा अभ्यास केला आहे. या अभ्यासासाठी वर्णनात्मक व गुणात्मक पध्दतीचा अवलंब केला आहे. प्राथमिक व दुय्यम स्रोतांचा वापर केला आहे. तसेच प्राथमिक स्रोतांमध्ये समुहगट चर्चा हे साधन वापरले व वधुवर सूचक मंडळातील विवाह इच्छूक मुलामुलींच्या नोंदणीवरून त्यांच्या दर्जाचा अभ्यास केला. तसेच दुय्यम स्रोतांमध्ये विविध शासकीय कार्यालयातून सांख्यकीय आकडेवारीवरून मराठा व धनगर स्त्रियांच्या दर्जाचा तौलनिक अभ्यास केला आहे.

नगर तालुका व पारनेर तालुक्यामध्ये एकूण लोकसंख्येचे प्रमाण जवळ जवळ सारख्याच प्रमाणात आहे. तसेच ० ते ६ वयोगटातील लिंगगुणोत्तर हे नगर तालुक्यापेक्षा पारनेर तालुक्या कमी आहे. लैंगिक दर हजारी पुरुषांमागे स्त्रियांचे प्रमाण हे नगर तालुक्यापेक्षा पारनेर तालुक्यात जास्त आहे. यावरून असे दिसून येते की, सर्वात जास्त लैंगिक दर हा पारनेर तालुक्यात आहे. तर साक्षरतेचे प्रमाण हे नगर तालुक्यापेक्षा पारनेर तालुक्यात कमी आहे. तसेच शासकीय व स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये स्त्री पुरुषांच्या तुलनेत स्त्रियांचे प्रमाण हे कमी आहे. व महिला बचत गटांचे प्रमाण हे नगर तालुक्यापेक्षा पारनेर तालुक्यात कमी आहे. तसेच महाराष्ट्रात महिला स्थायी कामगारांची संख्या कमी आहे. तर अस्थायी व हंगामी महिला कामगारांची संख्या जास्त असलेली दिसून येते यावरून असे दिसून येते की, समाजिक, आर्थिक, राजकीय, शैक्षणिक क्षेत्रात पुरुषांच्यातुलनेत मराठा व धनगर समाजातील स्त्रियांचे प्रमाण कमी असलेले दिसून आले. म्हणजे स्त्रियांचा दर्जा हा नगर तालुका व पारनेर तालुक्यामध्ये खालावलेला आहे. तसेच या संशोधनाच्या माध्यमातून स्त्रियांच्या दर्जाचा अभ्यास करताना धनगर व मराठा समाजातील वेगवेगळ्या क्षेत्रातील महिलांची मते जाणून घेताना समुहगटचर्चा साधन वापरून त्यांना गैररचनात्मक प्रश्न विचारून त्यांच्याशी कौटुंबिक, शैक्षणिक, आर्थिक, सामाजिक व राजकीय घटकांवरती चर्चा केली. त्यावरून त्यांच्या दर्जाविषयी जाणून घेतले.

मराठा स्त्रिया व धनगर स्त्रिया यांच्या संशोधनातून उद्दिष्टांना अनुसरून काही तौलनिक विश्लेषण पुढीलप्रमाणे.

१. मराठा व धनगर समाजातील स्त्रियांची कौटुंबिक स्थिती

नगर व पारनेर तालुक्यातील मराठा व धनगर समाजातील स्त्रिया या पुरुषांच्या बरोबरीने आर्थोत्पादन करतात परंतु कौटुंबिक निर्णय मात्र कर्ता पुरुषच घेताना दिसतो. यावरून दोन्ही समाजातील कौटुंबिक स्थितीही पुरुषसत्ताक असलेली दिसते.

२. मराठा व धनगर समाजातील स्त्रियांची शैक्षणिक स्थिती

नगर तालुक्यातील मराठा समाजातील स्त्रिया हया शिक्षित असून त्या आपल्या मुलामुलींना समान शिक्षण देतात तर पारनेर तालुक्यातील धनगर समाजातील स्त्रिया या अशिक्षित असून त्या आपल्या मुलामुलींना समान शिक्षण देत नाहीत. म्हणजेच त्या पारंपारिक पध्दतीने जीवन जगताना दिसतात. यावरून असे दिसून येते की, त्यांची शैक्षणिक स्थितीही खालावलेली आहे.

३. मराठा व धनगर समाजातील स्त्रियांची आर्थिक स्थिती

नगर तालुक्यातील मराठा व धनगर समाजातील स्त्रिया या आर्थिक उत्पन्नात मदत करतात तरीही या मध्ये ज्या स्त्रिया सुशिक्षित व नोकरदार आहेत अशा स्त्रियांना अल्पप्रमाणात आर्थिक स्वातंत्र्य आहे. परंतु सुशिक्षित व नोकरदार स्त्रियांचे प्रमाण हे धनगर समाजात खूप कमी आहे. यावरून धनगर व मराठा स्त्रियांना आर्थिक स्वातंत्र्य अल्पप्रमाणात आहे.

४. मराठा व धनगर समाजातील स्त्रियांची सामाजिक स्थिती

नगर तालुक्यातील मराठा समाजातील स्त्रियांना सामाजिक स्वातंत्र्य अल्पप्रमाणात आहे कारण त्या पुरुषांच्या बरोबरीने प्रत्येक क्षेत्रात काम करतात पुरंतु वैवाहिक जोडीदार निवडण्याचे स्वतंत्र्य त्यांना नाही. तसेच पारनेर तालुक्यातील धनगर समाजातील स्त्रिया या पारंपारिक व्यवसाय करतात त्यामुळे त्यांना सामाजिक स्वातंत्र्य नाही. तसेच विवाह अल्प वयातच केले जातात. वैवाहिक जोडीदार निवडण्याचे स्वातंत्र्य त्यांना नाही. म्हणजेच दोन्ही समाजातील स्त्रियांची सामाजिक स्थितीही खालावलेली आहे.

५. मराठा व धनगर समाजातील स्त्रियांची राजकीय स्थिती

नगर व पारनेर तालुक्यातील मराठा व धनगर समाजातील स्त्रिया या आरक्षणामुळे राजकरणामध्ये आलेल्या दिसतात. परंतु निर्णय मात्र पुरुष मंडळीच घेताना दिसतात. यावरून असे दिसते की, मराठा व धनगर समाजातील स्त्रिया या राजकीय क्षेत्रात परतंत्रच आहेत.

अशा प्रकारे नगर तालुक्यातील मराठा व पारनेर तालुक्यातील धनगर समाजातील स्त्रिया या कमवत्या असल्या तरी देखील कुटुंबातील सर्व जबाबदाऱ्या पार पाडून आर्थिक उत्पन्नात मदत करतात. तर धनगर समाजातील स्त्रिया या आपला पारंपरिक व्यवसाय करून आर्थिक उत्पन्नात मदत करतात. तरी देखील या दोन्ही समाजातील स्त्रियांना आर्थिक व वैयक्तिक स्वातंत्र्य नाही तसेच त्यांच्या कुटुंबामध्ये पुरुषसत्ताक पध्दती असलेली दिसून येते. यावरून असे दिसून आले की, दोन्ही समाजातील स्त्रियांना दुय्यम दर्जा आहे.

संशोधनाचा समारोप करताना खालील मुद्दे महत्वाचे वाटतात.

१. मराठा समाजातील स्त्री ही कमावती असली तरी पुरुषसत्ताक व्यवस्थेमुळे कुटुंबातील पुनर्रउत्पादनाची जबाबदारी देखील स्त्रीनेच पूर्ण करावी अशी अपेक्षा तिच्या कुटुंबातून केली जाते.

२. धनगर समाजातील स्त्रिया जास्तीत जास्त नोकरी करत नसल्यातरी त्यांचा कुटुंबाच्या पारंपरिक व्यवसायामध्ये पुरुषांच्या बरोबरीने सहभाग असलेला दिसतो. परंतु आर्थिक निर्णय प्रक्रियेत मात्र त्यांच्या मतांना फारशी किंमत दिली जात नाही.

३. राजकीय क्षेत्रातही दोनही समाजातील स्त्री ही परतंत्रच आहे. विशेषतः धनगर समाजातील स्त्रिया या राजकीय क्षेत्रात कमी आहेत.

४. मराठा समाजात राजकीय क्षेत्रात प्रस्थापित राजकीय कुटुंबातूनच स्त्रिया पुढे आलेल्या दिसतात. तसेच ज्या स्त्रिया राजकरणामध्ये आल्या आहेत त्या पुरुषसत्ताक व्यवस्थेमुळे निर्णय प्रक्रियेमध्ये सहभागी होताना दिसत नाहीत. किंवा त्यांना सहभागी करून घेतले जात नाही.

५. मराठा व धनगर समाजात वैवाहिक जोडीदार निवडण्यास मुलींना स्वातंत्र्य नाही.

६. तथाकथित अभिजन व उच्चशिक्षित मराठा कुटुंबांमध्ये मुलींना स्वतःच्या विवाहामध्ये निर्णय प्रक्रियेत सहभागी करून घेण्याचा अभास निर्माण केला जातो. परंतु अंतिम निर्णय हा मात्र कुटुंबप्रमुखाकडूनच घेतला जातो. या निर्णय प्रक्रियेतील परावलंबित्वामुळे मुलींना स्वतःच्या भावनांना व आकांक्षांना दडपून ठेवावे लागते.

७. धनगर समाजामध्ये शिक्षणाचा अभाव असल्यामुळे व त्यांचे जीवन प्राथमिक अवस्थेत असल्यामुळे त्यांना त्यांच्या स्वतःच्या हक्कांची व निर्णयांची जाणीवच होताना दिसत नाही.

८. आधुनिक काळात विवाह जमवण्याच्या माध्यमांमध्ये वधुवरसूचक संस्थांना विशेष महत्व आलेले दिसते. परंतु धनगर आणि मराठा जातीनुसार विचार केला तर या माध्यमांचा वापर धनगर समाजात कमी प्रमाणात झालेला दिसतो.

९. उच्चशिक्षण आणि नोकरी यामुळे बऱ्याचशा मराठा जातीतील मुलींचे विवाह वय वाढल्यामुळे पारंपरिक पध्दतीने विवाह जमविण्यास अडचणी येऊ लागल्या आहेत. त्यामुळे बऱ्याच मुलींकडून वधुवर सूचक मंडळांचा वापर केला जात आहे. यामुळे जातीनिहाय वधुवरसूचक मंडळांची निर्मिती झालेली दिसते. यातून जाती व्यवस्था आणि विवाहसंस्था यांची गुंतागुंत नव्याने समोर आलेली दिसते.

१० धनगर समाजामध्ये वधुवर सूचक मंडळांविषयी फारशी जाणीव नसल्यामुळे अशा माध्यमांच्याद्वारे विवाह जमविण्यास प्राधान्य दिले जात नाही. परंतु उच्चशिक्षित धनगर समाजातील ज्या कुटुंबांनी वधुवर सूचक मंडळांचा उपयोग केला त्यांचा विवाहांना समाजातून फारशी प्रतिष्ठा मिळताना दिसत नाही.

एकंदरीत प्रस्तुत संशोधनावरून असे लक्षात येते की, मराठा समाजातील स्त्रियांच्या कुटुंबामध्ये पुरुषसत्ताक पध्दती असूनही आधुनिक पध्दतीचा वापर करतात. त्या शिक्षित झालेल्या दिसतात. आर्थिक उत्पन्नात मदत करतात. परंतु राजकीय, आर्थिक, सामाजिक स्वातंत्र्याचा अभाव दिसून येतो. तर धनगर समाजातील स्त्रियांचे शिक्षणाचे प्रमाण कमी दिसून येते. आर्थिक उत्पन्नात मदत करतात. परंतु राजकीय, आर्थिक, सामाजिक व शैक्षणिक स्वातंत्र्याचा अभाव दिसून येतो. त्यामुळे मराठा समाजापेक्षा धनगर समाजातील स्त्रियांचा दर्जा खालावल्याचे दिसते.

शिफारशी

१. मराठा स्त्रिया या राजकीय व सामाजिक क्षेत्रात परतंत्रच असलेल्या दिसून येतात. त्यांना यामध्ये स्वातंत्र्य देणे गरजेचे आहे.
२. मराठा समाजात पुरुषसत्ताक पध्दती आहे. त्यात स्त्रियांना स्थान मिळणे गरजेचे आहे.
३. परंपरागत व कौटुंबिक पध्दतीचे जीवन जगणारा व प्राचीन रुढी व अंधश्रध्दांनी जखडला गेलेला धनगर समाज प्रगतीपथावर आणण्यासाठी त्यांच्यामध्ये विशेषतः स्त्रियांमध्ये शिक्षणाचा प्रसार झाला पाहिजे.
४. पारनेर तालुक्यातील धनगर समाजातील स्त्रियांच्या आरोग्याकडे लक्ष देणे गरजेचे आहे. शासनाने स्त्रियांच्या आरोग्यासाठी ज्या विविध सुविधा निर्माण केल्या आहेत त्या स्त्रियांपर्यंत पोहचविणे आवश्यक आहे. जेणेकरून त्यांच्या आरोग्यामध्ये सुधारणा होऊ शकतील.

संदर्भ ग्रंथ सूची

- १ ओहळ डी. आर. 'शाहू महाराज', पब्लिकेशन ट्रस्ट, पुणे, २०१२.
२. आंबेडकर बाबासाहेब 'हिंदु स्त्रियांची उन्नती व अवनती', सुगावा प्रकाशन पुणे, १९९९.
३. कस्तुरे व वाडकर, 'महाराष्ट्र शासनाचे महिलाविषयक धोरण' अक्षरलेणं प्रकाशन सोलापूर, २०१०.
४. कोडेकर ए.वाय., 'भारतीय समाज' फडके पब्लिकेशन कोल्हापूर, १९९५.
५. गांधी नॅशनल मेमोरियल सोसायटी, 'स्त्री भ्रूण हत्या', डायमंड पब्लिकेशन, पुणे, २०१३.
६. गोळे स्नेहा आणि स्वाती देहाडराय व अनघा तांबे, 'स्त्रिया लिंगभाव आणि विकास'-
क्रांतीज्योति सावित्रीबाई फुले अभ्यास केंद्र पुणे, विद्यापीठ, २००९.
७. जोशी चं.वि., 'सत्यशोधक समाज साहित्य आणि विचार' ऋतु प्रकाशन सावेडी अहमदनगर, २०१०.
८. चव्हाण दिलीप, 'स्त्री शिक्षणाचा संघर्ष', क्रांती ज्योतिसावित्रीबाई फुले विद्यार्थिनी मंच,
दिपाली तेंडुलकर, सिंधुदूर्ग, २००७.
९. तावरे स्नेहल व लांडगे शिरीष, जीवनवेध प्रकाशन लीलावती प्रकाशन अहमदनगर, २०१४.
१०. देहाडराय स्वाती व तांबे अनघा - 'स्त्रिया श्रम आणि अर्थकारण', क्रांतीज्योति सावित्रीबाई
फुले, स्त्री अभ्यासकेंद्र पुणे विद्यापीठ पुणे. २०११.
११. देशपांडे हेमचंद्र, 'छत्रपती शिवाजी', कॉन्टीनेन्टल प्रकाशन, पुणे २०१४.
१२. देव वि. रा. , 'स्त्री चळवळीची वाटचाल', सुगावा प्रकाशन पुणे, २००२.
१३. देहाडराय स्वाती व तांबे अनघा, 'स्त्रिया कायदा आणि राजकारण' क्रांतीज्योति सावित्रीबाई
फुले, स्त्री अभ्यासकेंद्र पुणे विद्यापीठ पुणे, २००९.
१४. देहाडराय स्वाती व तांबे, अनघा, 'स्त्रिया लिंगभाव आणि विकास', क्रांतीज्योति सावित्रीबाई
फुले स्त्री अध्ययन केंद्र पुणे विद्यापीठ, पुणे, २००९.
१५. पानसरे गोविंद, 'शिवाजी कोण होता', लोकवाड्मयगृह मुंबई, २०१५.
१६. परदेशी प्रतिमा व कांबळे सरोज, 'जाती व्यवस्था व स्त्रीमुक्ती', क्रांतीसिंह नाना पाटील
अकादमी २००७, अ.नगर.

१७. घाटोळे रा.ना. , 'समाजशास्त्रीय संशोधन तत्वे व पध्दती', श्रीमंगेश प्रकाशन नागपूर.
१८. आगलावे प्रदीप , 'संशोधन पध्दतीशास्त्रे व तंत्रे', विद्याप्रकाशन, नागपुर, २०००.
१९. बेडेकर दि.के., 'संयुक्त महाराष्ट्र', मित्र शाळा प्रेस पुणे, १९४७.
२०. भागवत विद्युत, 'स्त्रीवादी सामाजिक विचार' डायमंड पब्लिकेशन पुणे, २००८.
२१. भसीम कमला, 'लिंगभाव समजून घेताना', लोकवाड्मगृह मुंबई, २०१०.
२२. जोशी विरोचन, 'भारतीय समाज' यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक, २००८.
२३. मेहेत्रे स्मिता, 'भारतीय स्त्री आणि मानवाधिकार' श्री साईनाथ प्रकाशन नागपूर, २०११.
२४. मायी सुनिल, 'भारतीय समाज प्रश्न व समस्या', डायमंड प्रकाशन, पुणे , २००९.
२५. शिंदे ताराबाई, 'स्त्री पुरुष तुलना' प्रतिमा प्रकाशन पुणे, १९९९ पृ.२४.
२६. सुमंत यशवंत, 'स्त्रीवादाची ओळख', समन्वयक अध्ययन केंद्र सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ पुणे, २०१२.
२७. साळुखे आ.ह., 'मनुस्मृतीच्या समर्थकांची संस्कृती', लोकवाड्मयगृह मुंबई, २०१३.
२८. सोनवणी संजय, 'धनगरांचा गौरवशाली इतिहास', पुष्प प्रकाशन पुणे, २०१५.
२९. Agarwal Bina , Good Women Do Not Have In Herit land Oxford University Press New Dehli, 1998.
- ३० Pandye Sunita, Roots Of Feminist Thought, Krantijyoti Savitribai Phule Womens Studies Centre, Pune, 1987 .

मासिके

१. दहिवले स.मो., संपा. स्त्रीवादी परिप्रेक्ष्य, 'समाजप्रबोधन पत्रिका' , २०११.
२. 'नवभारत' मासिक , ' धनगरांचे हालुमत पुराण ' प्रज्ञापाठशाळा मंडळ वाई , २०१३.

इंटरनेट वेबसाईट स्रोत

[www.ahmednagar.nic.in/ stastatical](http://www.ahmednagar.nic.in/stastatical) 2013-14.

[http:// Profile. Marathi Matriony.com./Profiledetail/view Profile/php](http://Profile.MarathiMatriony.com/Profiledetail/viewProfile.php). Date:17/03/2015

Total Profile 213.

परिशिष्ट I

गटचर्चा मार्गदर्शन साधन

अ. स्त्रियांच्या शैक्षणिक दर्जा संबंधी विचारलेले प्रश्न

१. घरातून मुलींना प्रोत्साहन मिळते का?
२. मुलांमध्ये व मुलींमध्ये शिक्षण संपादन करण्यास मतभेद होतात का?
३. मुलांमध्ये शैक्षणिक खर्च कोणावर जास्त होतो? मुलामुलीमध्ये भेद करता का?
४. मुलींना शिकवणी लावली जाते का?
५. शिकण्यासाठी साधने मिळतात का?
६. आर्थिक दुर्बलतेमुळे मुलींचे शिक्षण मागे पडते का?
७. शिकलेल्या मुलीकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन कसा आहे?
८. मुलींना शिक्षणास बाहेर पाठविले जाते का?

ब. स्त्रियांच्या कौटुंबिक दर्जा संबंधी विचारलेले प्रश्न

१. कुटुंबात समानतेची वागणूक मिळते का?
२. कुटुंबातून तुम्हाला सन सामारंभाला सर्व आवश्यक गोष्टी मिळतात का? कपडे दागिने, सौंदर्य प्रसाधने.
३. स्त्रियांच्या विचारांना कुटुंबात स्वीकारले जाते का?
४. तुमचे पती तुमचे मत विचारात घेतात का?
५. हुंडा कशाच्या स्वरूपात देणार

ब. स्त्रियांच्या आर्थिक दर्जा संबंधी विचारलेले प्रश्न

१. तुम्ही तुमचे पैसे खर्च करू शकता का?
२. तुम्ही कमावलेले पैसे कोणाकडे देता?
३. घरात एखादी वस्तु खरेदी करताना तुमचा विचार घेतला जातो का

ब. स्त्रियांच्या सामाजिक दर्जा संबंधी विचारलेले प्रश्न

१. नोकरी करताना घरातील व्यक्तित्तेचे मत काय असते?
२. आधुनिक पेहराव करण्यास परवानगी आहे काय?
३. जेवण करताना सर्व बरोबर करतात काय?

४.घराबाहेर पडताना तुम्ही परवानगी घेतात का?

५.जोडीदार निवडण्यास स्वातंत्र्य आहे का?

६.मुलगाच पाहिजे असे कोण म्हणते?

७.महिलांच्या आरक्षणासंबंधी काय विचार आहेत

ब. स्त्रियांच्या राजकीय दर्जा संबंधी विचारलेले प्रश्न

१.कोणाला मत द्यायचे हे कोण ठरवते?

२.महिला सरपंच किंवा राजकारणी असल्यास कितपत प्रोत्साहन मिळते?

३.मतदान कोणत्या पक्षाला कोण करण्यास सागते?

४.आपल्या गावातील ग्रामपंचायती मध्ये सदस्य किंवा सरपंच म्हणून कार्यरत आहेत का?

५.तुम्ही ग्रामसभेत सहभागी होतात का?